

ISSN print: 2232-741X
ISSN online: 232-8556
Godina 14, Broj XIV
Mart 2024.

— POST SCRIPTUM

Časopis Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Bihaću

Post Scriptum

ISSN print: 2232-741X / ISSN online: 232-8556

Web: ps.pfb.unbi.ba

E-mail: post.scriptum@unbi.ba

Glavna i odgovorna urednica: Šeherzada Džafić

Web administracija: Adis Kozlica

Izdavač: Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću

DOI i UDK brojevi: Mirela Midžić, Sanja Dukić

Za izdavača: Vildana Pečenковиć

Naslovnica XIV broja, Povelja i Kulin ban: Husnija Topić

Redakcija:

Šejla Bjelopoljak, Naim Čeleš, Zrinka Čoralić, Meho Čaušević, Amira Dervišević, Belkisa Dolić, Edin Dupanović, Almira Džanić, Alma Huskić, Bernadin Ibrahimpašić, Elvira Islamović, Admir Kurtanović, Natalija Kurtović, Zineta Lagumdžija, Mersina Mujagić, Lejla Ovčina, Bećo Pehlivanović, Karmelita Pjanić, Nijaz Skender, Jasmina Tockić-Čeleš.

Međunarodni naučni odbor:

Atanassov Dimitar, Bugarska akademija nauka,
Agata Jawoszek, Institut za slavistiku, Poljska akademija nauka,
Zvonko Kovač, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu,
Tin Lemac, Odjel za kroatistiku, Sveučilište u Zadru,
Olivera Marković-Savić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Prištini,
Ivana Odža, Filozofski fakultet, Sveučilište u Splitu,
Bernisa Puriš, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu,
Đurđa Strsloglavac, Filozofski fakultet, Univerzitet u Ljubljani,
Elizabeta Šeleva, Filozofski fakultet, Univerzitet Ćiril i Metodije,
Vedad Spahić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli,
Hassan Yalcinkaya, Fakultet primjenjenih nauka Rotterdam.

Sadržaj

UVODNIK: Naukom protiv homogenizacije i dehumanizacije	1
Međuljudski odnosi u predikciji zadovoljstva školom učenika i nastavnika, <i>Šejla Bjelopoljak, Senaid Haskić</i>	4
Uloga komunikacije u igri djece predškolske dobi, <i>Mersiba Kolčaković, Katarina Lasić, Mirela Vasić-Hadžihalilović</i>	21
Pitanja i zadaci u čitanačkim tekstovima za razrednu nastavu, <i>Lejla Ovcina, Merisa Rekić</i>	44
Razvoj prezenta u bosaničnim pravnim tekstovima srednjovjekovne Bosne, <i>Almira Džanić</i>	64
O jeziku mladih grada Bihaća, <i>Zrinka Čoralić, Mersina Mujagić</i>	74
Semantička struktura i tipologija frazema sa sastavnicom „glava“ i njihovog prevoda na engleski jezik u djelu “Tvrđava” Meše Selimovića, <i>Amela Džibo Hidović</i>	85
Metafora govornika i sugovornika u putopisnom diskursu, <i>Bernisa Puriš</i>	110
The morphology of pronouns, adjectives and numbers in the <i>Oblici književne hrvaštine</i> (1865) grammar book by Vinko Pacel, <i>Borana Morić-Mohorovičić</i>	120
Srednjovjekovna Bosna kao kulturna drugotnost istoka i zapada, <i>Azra Ičanović</i>	137
Reprezentacija ženskog identiteta u epskim pjesmama Muje Velića, <i>Rajla Kurtović-Kasić</i>	148
Kulturološki aspekti postratnog itinerarija, <i>Nina Alihodžić – Hadžialić</i>	164
Faktori rizika i oporavka u suočavanju sa nejasnim gubitkom, <i>Elma Hadžić, Dejan Ajduković</i>	174
Nastanak Republike Srpske od regionalizacije do strateških ciljeva, <i>Hamza Memišević</i>	186

UVODNIK: Naukom protiv homogenizacije i dehumanizacije

Iako već decenijama traje, posljednji kvartal 2023. godine obilježio je dosad najintenzivniji izraelsko-palestinski sukob koji ostavlja posljedice na sve sfere globalnog društva i u svim područjima svijeta. Dok jedni protestiraju protiv, cijelome svijetu očiglednih genocida (urbicida, ekocida, kulturocida), s jednom riječju dehumanizacije globalnih razmjera, drugi podupiru ne libeći se čak niti eksplicitne podrške, kako u vojnoj logistici tako i u kulturalnim praksama. Posebno je to vidno kroz planiranu, a nedodijeljenu nagradu palestinskoj autorici na Frankfurtskom sajmu knjiga. Tako je roman "Manja stvar" Adanije Shibli vrednovan po porijeklu autorice čime su se pokazale već dvije diskriminacije: vrednovanje književnosti kroz "porijeklo" te s druge strane, deplasiranje lažnim predstavljanjem teme i poente ovoga romana (što je jednako kulturocidu).

Da se prisjetimo nekoliko bitnih biografskih crtica autorice koja je rado viđen gost i na bosanskohercegovačkim kulturnim manifestacijama – Adania Shibli govori šest jezika, živi u tri zemlje (između Ramallaha i Londona), a studij vizualnih umjetnosti je završila u Jerusalemu. Ovi podaci su tu da se tek ovlaš vidi kako autorica nije problem, niti ikakva prijetnja bilo kome, a posebno to nije njena knjiga „Manja stvar“, koja nema autobiografske elemente. Naime, knjiga govori o bezimenoj protagonistkinji, koja je rođena 1947. godine (bitan podatak za usporedbu), a koja je živjela mirnim (i prilično povučenim) životom u Ramallahu. Vremenski (što se podudara i tematski), radnja romana dokumentira posljednja tri dana života mlade Palestinke, koju zlostavlja i ubija izraelski vojnik IDF-a, 1949. godine (što je bitno jer pogotovo isključuje autobiografske elemente, a što je, navodno, jedan od razloga da se ne dodijeli nagrada). Jedina krivica Shibli je što je uzela književnost kao medij kako bi prikazala ratni zločin u vrijeme primirja (femicid, koji uključuje silovanje, mučenje i, na koncu, ubistvo). Očito nešto što, ne samo da vraća proživljeno i preživljeno, već istovremeno slika sadašnjost i očito je, predviđa budućnost.

U ovome trenutku povukla bih paralelu između nedavno objavljenog romana bosanskohercegovačke spisateljice Amile Kahrović-Posavljak „Škriptaji kože“ (Buybook, 2023), koji je prošao gotovo nezapaženo u našoj književnoj kritici, ali i u čitateljskim krugovima. Amila Kahrović-Posavljak bavi se sličnom temom, samo umjesto tri dana patnje, bavi se dužim periodom u kojemu je glavna protagonistkinja zarobljena, višestruko silovana (od više osoba) i bez spasa, ostala da umire u prethodno iskopanoj jami u zemlji. Kahrović-Posavljak je pored žrtve ušla u gotovo zločinački mehanizam, taj um koji se gotovo bezumno (životinjski) izživljava na nevinim žrtvama.

Po čemu su povezane ove dvije teme? Sigurno ne samo da podsjetimo kako možemo dočekati isto, jer mi smo to preživjeli i proživljavamo – pitanje je šta učiniti da više ne doživljavamo? Šta nam govori namijenjena, a nedodijeljena, sada već nepostojeća nagrada Shibli? Ili pak, nečitanje i neprepoznavanje tako bitne knjige Kahrović-Posavljak – tematski i motivski sličnih (traumatskih) djela? Odgovori su djelimično u ovome broju Post Scriptuma koji se svakim svojim radom bori protiv dehumanizacije (kako uopće čovječanstva, tako i sveukupne kulture). Ovaj broj časopisa (kroz tekstove o značaju jezika, identiteta, komunikacije, (post)konflikta, (post)traume) želi pozvati na moralnu odgovornost svih nas, a najmanje što možemo učiniti kako bismo se usprotivili onome što nas okružuje i što nam je, koliko god izgledalo daleko, ipak blisko – jeste čitati djela navedenih i sličnih spisateljica, ili djela koja se na sličan način protive svim oblicima diskriminacije koje živimo, i svako iz svoga ugla spriječiti svaku homogenizaciju i dehumanizaciju nauke. Tekstovi što slijede govore o istom, jer – sve počinje od odgoja, obrazovanja, komunikacije – ako ništa, poštivanja onoga Drugoga/drugoga i pravednosti naspram prividno drugačijega. Autori/ce i recenzenti/ce ovoga broja doprinose da bude tako, stoga im veliko hvala – *Audiatur et altera pars*.

Šeherzada Džafić,

Glavna i odgovorna urednica

I. ODGOJNE NAUKE

Šejla Bjelopoljak

Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću

Senaid Haskić

JU Medicinska škola Bihać

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Međuljudski odnosi u predikciji zadovoljstva školom učenika i nastavnika

Sažetak

Poučavati mogu samo oni koji vole i koji su voljeni jer djeca uče samo od onih koje vole, drugog kompromisa nema. Općeprihvaćeno pravilo jeste da se oplemeniti i unaprijediti može samo ono što se voli. Da li je moguća uspješna realizacija misije škole ako nastavnik za učenike ne predstavlja uzor, ako učenik ima averziju prema nastavniku, ako nastavnik svoju nastavu ne usmjerava ka učeniku, ako učenik ili nastavnik ne voli školu? Niz pitanja je otvorilo istraživačku radoznalost promišljajući o faktorima koji utječu na zadovoljstvo školom učenika i nastavnika. Cilj rada je bio ispitivanje zadovoljstva školom kod učenika i nastavnika srednjih škola u ovisnosti od međusobne percepcije odnosa. Provedeno je empirijsko istraživanje koje prati kvalitativno-kvantitativna paradigma uz korištene metode: deskriptivna, metoda teorijske analize i metoda prosuđivanja/procjenjivanja. U istraživanju je korišten anketni upitnik za nastavnike i učenike „Procjena zadovoljstva školom“, a uzorak istraživanja čine 192 ispitanika (96 učenika i 96 nastavnika srednjih četverogodišnjih i trogodišnjih škola sa područja USK-a). Rezultati istraživanja nisu potvrdili razlike u zadovoljstvu učenika i nastavnika s obzirom na vrstu škole, godine školovanja i radno iskustvo, ali jesu potvrdili da kvalitet interakcijsko-komunikacijskog odnosa učenika i nastavnika utječe na njihovo zadovoljstvo školom.

Ključne riječi: *interakcija, komunikacija, odgoj, zadovoljstvo.*

Uvod

S obzirom na to da širinu i kompleksnost propitivanja „zadovoljstva školom“ možemo razumjeti isključivo počevši od međuljudskog odnosa u institucijskom-mikro nivou potrebno je uzeti u obzir susret učenika i nastavnika kroz uloge koje imaju u školskom životu. Ako jedni o drugima imaju pozitivne ili negativne stavove smatramo interesantnim provjeriti da li se isti prenose i na sliku koju imaju o školi. Upravo, u ovom radu nas zanima kvalitet susreta nastavnika i učenika, te u konačnici da li na osnovu međusobne percepcije jedni od drugima, grade i ukupnu sliku o školi. Razumijevanje međusobnih reakcija bi u konačnici objasnilo stvarne potrebe učenika i nastavnika, te doprinijelo misiji škole da postane mjesto u koje učenici i nastavnici rado dolaze.

Interakcijsko-komunikacijski odnos učenika i nastavnika

Uspješnost odgojnog djelovanja, između ostalog, ovisi o kvaliteti interakcije i stepenu interakcijske povezanosti u komunikaciji. Usklađivanje poslanih i primljene poruke u toku razgovora između *nastavnika i učenika* osnovni je zadatak stručnog i uspješnog razgovora u školi (prema Brajša, 1993). Pri tom interakciju prepoznajemo kao aktivni odnos u međusobnom djelovanju osoba koje obostrano određuju svoja ponašanja na temelju stavova koje jedna prema drugoj zauzimaju. Odgoja nema izvan međuljudskog odnosa, odgoja nema bez interakcije. *Da bi škola bila adekvatni socijalni uterus za razvoj, dovršavanje i rođenje ličnosti učenika, u interpersonalnoj komunikaciji između nastavnika i učenika mora biti dovoljno mjesta za diferenciranje, eksperimentiranje, slobodno ponovno približavanje i individuaciju* (Brajša 1993, 16). Ukoliko komunikaciju ne prepoznajemo kao subsumiran pojam interakciji, podrazumijevalo bi da kao nastavnik, u smislu odgojne i obrazovne uloge, linearno prenosimo sadržaje bez da vodimo brigu o uspostavljanju međuljudskog odnosa na relaciji interakcija među učenicima. *Dijalektičko razumijevanje interakcije je u činjenici da u interakciji dolazi do dvosmjernosti*. Komuniciranje je uzajamni proces. Učesnici tog procesa utiču jedan na drugog na različitom stepenu interakcijskog odnosa. Od razine unutrašnje povezanosti među osobama koje komuniciraju zavisi stepen njihove interakcijske povezanosti. Što se komunikacija u procesu odgojnog djelovanja provodi na višem stepenu interakcijske povezanosti i odgojno će djelovanje biti uspješnije. Nastavnik je, uz dobro formiran odgojno-obrazovni kurikulum, snažan motivator za napredovanje u učenju i zanimanje za određeni predmet. Nastavnici učenicima predstavljaju model ponašanja i moralne uzore. Prihvatanje od strane nastavnika i poticaji koje učenici dobivaju mogu snažno utjecati na razvoj slike o sebi te biti potvrda vlastite vrijednosti (Bezinović i Ristić

Dedić, 2004). Nastavnik se treba osloboditi izvanjske kontrole učenika, a odnos uspostaviti na principima teorije izbora. Izvanjska kontrola je kada nastavnik koristi navike poput *kritiziranja, optuživanja, žaljenja, prigovaranja, prijetnji, kažnjavanja i nagrađivanja*, a sve radi lakše kontrole nad učenicima. Nastavnik koji ne koristi spomenute navike nema problema u uspostavljanju kvalitetnog odnosa s učenicima, tj. povezat ćete se s njima. Izvanjska kontrola je svako uspostavljanje kontrole i nadzora nad učenica bez da smo ušli u njihov svijet. Izvanjsku kontrolu koriste svi ljudi kada imaju poteškoće u odnosima s drugima. „Izvanjska kontrola, ako se primjenjuje, uništiti će svaki odnos“ (Glasser 2001, 21). Uspješan nastavnik ne koristi izvanjsku kontrolu već unutarnju kontrolu. Učenici su, nažalost, navikli na izvanjsku kontrolu pa će izvježbani manipulirati s nastavnikom. Izvanjska kontrola je znak nemoći nastavnika. Sve dok nastavnik koristi autoritarne navike, nije povezan sa učenicima, ne uspijeva zaslužiti poštovanje učenika i učenici će koristiti svaku priliku da za sve okrive nastavnike. Za razliku od ovog pristupa, nastavnik koji se poveže sa učenicima, on je ravnopravan, upravo, jer ih je pridobio da ga prihvate i poštuju. U tom slučaju nastavnik se povezo sa učenicima i to se zove unutarnja kontrola jer sada učenik bira biti dobar, uspješan, posvećen i ambiciozan, a sve iz želje za uspjehom i iz poštovanja prema nastavniku. Samo sa uspostavljenom dobrom komunikacijom mi smo povezani s učenicima, a bez povezanosti je upitan rezultat učenja ili odnos prema školi. Midžić (2020) ukazuje da uspješnost komunikacije izravno govori o odgojnim stilovima nastavnika. Između ostalog, navodi i da učenici nemaju priliku razvijati komunikacijske vještine ukoliko je prisutan autokratski tip nastavnika. To se najviše odražava na nerazumijevanje gradiva, a to donosi neusuđivanje učenika da zatraže povratnu informaciju, odnosno pojašnjenje. Brajša tako ističe da usklađivanje poslanih i primljenih poruka u toku razgovora između učitelja i učenika jeste osnovni zadatak stručnog i uspješnog razgovora u školi, slično poput Bratanić koja kaže da odgoj, posmatran sa interakcijsko-komunikacijskog aspekta jeste određen kvalitetom međuljudskih odnosa učitelja i učenika (Brajša, 199; Bratanić, 1993). Čini se da bez pretpostavki kvalitetnog međusobnog odnosa ne možemo očekivati orijentisanu motivaciju prema svom odnosu bilo da govorimo o učenju iz perspektive učenika ili radnim zadacima iz perspektive nastavnog osoblja. Implicitno naslućujemo da kvalitet međusobnih interakcija može biti uzrokom ukupnog zadovoljstva školom kao mjestom za učenje ili obavljanje radnih uloga. Istraživanje koje su proveli Whiteside-Mansell i sar. (2014) pokazuje da međusobna veza učenika koja uključuje i nastavnike upravo objašnjava njihovu privrženost školi. Također, da učenike, koji su zadovoljni školom, opisuje osjećaj pripadnosti, osjećaj ugone za vrijeme druženja sa vršnjacima i ukupnog vremena provedenog u školi, te osjećaj ponosa na školu i njene rezultate. Do sličnih rezultata su došli i Pehlić, Babić i Tufekčić (2019) potvrđujući da privrženost školi proističe iz osjećaja povezanosti s ljudima u školi, osjećaja pripadnosti,

ponosa na školu, ugone za vrijeme boravka u školi i druženja s vršnjacima, a da su školske obaveze vjerovatno razlogom zbog čega školu ne prihvataju bliskije. Ranije istraživanje Verkuytena i Thijsa (2002) je pokazalo, da je zadovoljstvo školom povezano s objektivnim školskim postignućima, te osjećajem samoefikasnosti učenika tj. da su zadovoljniji školom učenici koji imaju bolji školski uspjeh, međutim Raboteg-Šarić i sar. (2009) potvrđuju da su učenici uglavnom zadovoljni sa školom i prema njoj ne gaje neugodna osjećanja neovisno o kategorijama (poput uspješnosti u učenju).

Metod

U svrhu razumijevanja problema istraživanja razmatrana su najvažnija pedagojska i pedagoška naučna dostignuća koja odgoj posmatraju kroz ravnotežu tri ključna aspekta odgoja: društveno – generacijski aspekt, individualni aspekt razvoja ličnosti i interakcijsko-komunikacijski aspekt (Bratanić, 1993; Vukasović, 2001; Gudjons, 1993; Tillmann, 1994). U cilju razumijevanja navedenog, na problemu našeg istraživanja to bi značilo da zanemarivanje moći kreiranja namjernog međuljudskog odnosa i odgojnih ishoda u nastavnom procesu od strane nastavnika (odabirom odgovarajućih aspekata odgoja) za posljedicu, može imati gubitak motivacije učenika ili nepostizanje odgojno-obrazovnih ciljeva, ali i da kako je cjelokupan proces reverzibilan, isto možemo očekivati i kao proces kod nastavnika, da u konačnici nemaju pozitivnu asocijaciju na uloge škole. Kako je u ovoj domeni nemoguće ispitati sve faktore utjecaja koji utječu na ukupno zadovoljstvo školom, predmet istraživanja ćemo prenijeti na samo neke elemente poput međusobnog odnosa, vrste škole, godina radnog iskustva i školovanja kako bi se zaključilo o zadovoljstvu školom u ovisnosti od međusobne percepcije učenika i nastavnika. *Cilj istraživanja je ispitati zadovoljstvo školom kod učenika i nastavnog osoblja u ovisnosti od međusobne percepcije odnosa.* Postavljena je glavna hipoteza: „Pretpostavlja se da zadovoljstvo školom kod učenika i nastavnika određuje kvaliteta njihove međusobne interakcije.“

Testiranje hipoteze je pratilo pet zadataka i pomoćnih hipoteza:

- (1) Utvrditi da li je zadovoljstvo školom kod učenika determinirano vrstom škole i godinama školovanja.
H1 *Pretpostavlja se da postoji statistički značajna razlika u zadovoljstvu školom kod učenika s obzirom na vrstu škole i razred.*
- (2) Ispitati zadovoljstvo školom kod nastavnika s obzirom na vrstu škole i godine radnog staža.
H2 *Pretpostavlja se da postoji statistički značajna razlika u zadovoljstvu školom kod nastavnika s obzirom na vrstu škole i radni staž.*

- (3) Ispitati da li percepcija učenika o nastavnicima određuje njihovo zadovoljstvo školom.
H3 *Percepcija učenika o nastavnicima određuje njihovo zadovoljstvo školom.*
- (4) Ispitati da li percepcija nastavnika o učenicima objašnjava njihovo zadovoljstvo školom.
H4 *Percepcija nastavnika o učenicima objašnjava njihovo zadovoljstvo školom.*
- (5) Ispitati stavove nastavnog osoblja nastavnika o potrebnoj podršci u prilog didaktičko-metodičkih kompetencija.
H5 *Nastavnici iskazuju nezadovoljstvo trenutnom podrškom u prilog vlastitih didaktičko-metodičkih kompetencija.*

Opis metoda, instrumenata

Provedeno empirijsko istraživanje prati kvalitativno-kvantitativna paradigma uz korištene metode: *deskriptivna, metoda teorijske analize i metoda prosuđivanja/procjenjivanja*. Prve dvije metode su upotrijebljene za operacionalizaciju zadovoljstva školom, te za pregled dosadašnjih istraživanja u kontekstu ispitivanja kvalitete međusobne percepcije odnosa učenika i nastavnika, a treća metoda u kontekstu procjene interakcijsko-komunikacijskog odnosa učenika i nastavnika i zadovoljstva školom.

Korišteni *instrument za nastavnike „Procjena zadovoljstva školom“* se u prvom dijelu sastoji od Uputa o načinu iskazivanja stavova na postavljene tvrdnje. Način iskazivanja stavova je procijenjen pomoću trostepene skale po uzoru na Likertovu: 1 – u potpunosti se ne slažem, 2 – nit se slažem nit se ne slažem i 3 – u potpunosti se slažem. U prvome dijelu instrumenta, ispitanici su dali socio-demografske podatke (spol, vrsta škole i godine radnog staža), a u drugom odgovorili na 16 tvrdnji koje čine tri subskale. Subskale se odnose na zajedničke varijable: 1. Interakcijsko-komunikacijski aspekt (7 čestica) 2. Potrebna podrška (6 čestica) 3. Zadovoljstvo školom (3 čestice). Sve dobijene subskale imaju dobru unutrašnju saglasnost za ovaj uzorak i visoku pouzdanost Crombach's α koeficijenta koji iznosi 0.84.

U Instrumentu za učenike „Procjena zadovoljstva školom“, također su date uvodne upute o načinu iskazivanja stavova za socio-demografske podatke (spol, vrsta škole i razred) i subskale koje se odnose na zajedničke varijable: 1. Interakcijsko-komunikacijski aspekt (6 čestica) i 2. Zadovoljstvo školom (4 čestice). Crombach's koeficijent potvrđuje visoku pouzdanost Instrumenta i iznosi 0.83.

Za provjeru prve dvije hipoteze poslužila je subskala *Zadovoljstvo školom*, za druge dvije subskala *Interakcijsko-komunikacijski aspekt odnosa učenika i nastavnika*. Za konstrukciju subskala procjene interakcijsko-komunikacijskog odnosa nastavnika i učenika je poslužio Instrument Bratanić, 2002. Za razliku od petostepene, odlučili smo se za trostepenu skalu, izbjegavajući neutralna slaganja u cilju preveniranja socijalno-poželjnih odgovora ispitanika. Petu hipotezu smo testirali subskalom za nastavnike

Potrebna podrška u kojoj su nastavnici iskazali zadovoljstvo trenutnom podrškom didaktičko-metodičkim kompetencijama. Zajedničke varijable koje se odnose na socio-demografske podatke učenika i nastavnika su obezbijedile mogućnost analiziranja varijabli u predikciji zadovoljstva školom.

Opis uzorka

Instrument je dostavljen učenicima i nastavnicima srednjih škola u prvom polugodištu školske 2021/22. godine elektronskim putem. Donji statistički prag očekivanog uzorka je premašen sa 196 uključenih ispitanika koji su ujednačeni u skupine: 96 učenika i 96 nastavnika srednjih škola. Dakle, uzorak je stratificirani, a istraživanje po karakteru empirijsko, transferzalno. Uzorak nastavnika čini 45,8 % muški i 54,2 % ženskih ispitanika. Iz svake škole dolazi ravnomjeran broj ispitanika, tj. po 33,3 %, od toga najviše onih koji su sa radnim stažom dužim od 15 godina, tačnije 47,9 % ispitanika, zatim 21,9 % onih sa stažom od 10-15 godina, 19,8 % onih sa stažom od 5-10 godina i najmanje onih koji imaju radni staž manji od 5 godina, tačnije 10,4 % ispitanika. Rezultati su prikazani u tablici 1.

Tablica 1. Struktura uzorka nastavnog osoblja

<i>Opis uzorka nastavnika</i>	<i>Karakteristike uzorka</i>	<i>f (frekvencija)</i>	<i>% (postotak)</i>
<i>Spol</i>	<i>Muški</i>	44	45,8
	<i>Ženski</i>	52	54,2
<i>Vrsta škole</i>	<i>Gimnazija (četverogodišnja)</i>	32	33,3
	<i>Mješovita/strukovna škola (četverogodišnja)</i>	32	33,3
	<i>Mješovita/strukovna škola (trogodišnja)</i>	32	33,3
<i>D u ž i n a staža</i>	<i>Manje od 5 godina</i>	10	10,4
	<i>5-10 godina</i>	19	19,8
	<i>10-15 godina</i>	21	21,9
	<i>Više od 15 godina</i>	46	47,9

Uzorak ispitanika *učenika* je obuhvatio 96 ispitanika od kojih je 45 % muški i 55 % ženskih. Iz škola iz uzorka istraživanja dolazi ravnomjeran broj ispitanika, po 33,3 %, od toga najviše onih koji su treći razred, tačnije 36,5 % ispitanika, zatim 29,2 % onih koji su drugi razred, 19,8 % onih koji su četvrti razred i najmanje onih koji su prvi razred, tačnije 14,6 % ispitanika.

Tablica 2. *Struktura uzorka učenika*

<i>Opis uzorka učenika</i>	<i>Karakteristike uzorka</i>	<i>f (frekvencija)</i>	<i>% (postotak)</i>
<i>Spol</i>	<i>Muški</i>	32	33,3
	<i>Ženski</i>	64	66,7
<i>Vrsta škole</i>	<i>Gimnazija (četverogodišnja)</i>	32	33,3
	<i>Mješovita/strukovna škola (četverogodišnja)</i>	32	33,3
	<i>Mješovita/strukovna škola (trogodišnja)</i>	32	33,3
<i>Razred</i>	<i>Prvi</i>	14	14,6
	<i>Drugi</i>	28	29,2
	<i>Treći</i>	35	36,5
	<i>Četvrti</i>	19	19,8

Obrada podataka

Za obradu podataka upotrebljen je JASP0.16.1 statistički softver koji uključuje druge softverske komponente otvorenog koda poput SPSS-a (IBM SPSS Statistics 21). Predstavljanje uzorka i stavovi o potrebnoj podršci (hipoteza 5) su predstavljeni mjerama deskriptivne statistike, a uvažavajući distribuciju rezultata, primijenjeni su postupci neparametrijske statistike tj. za utvrđivanje razlika u grupama Kruskal-Wallis Test, a za ispitivanje odnosa i međusobne percepcije multipla regresiona analiza.

Diskusija postignutih rezultata

Uzroci zadovoljstva školom kod učenika

U prvom zadatku imali smo za cilj utvrditi da li je zadovoljstvo školom kod učenika determinirano vrstom škole i godinama školovanja.

Pomoćnom hipotezom se pretpostavlja da postoji statistički značajna razlika u zadovoljstva školom kod učenika s obzirom na vrstu škole i razred.

Tablica 3. *Zadovoljstvo školom učenika s obzirom na vrstu škole i godine školovanja*

<i>Ukupna skor za zadovoljstvo školom kod učenika</i>	<i>Faktori (ne) zadovoljstva školom</i>	<i>N</i>	<i>Mean Rank</i>	<i>Zadovoljstvo školom s obzirom na vrstu škole</i>	<i>Zadovoljstvo školom s obzirom na godine školovanja</i>
	<i>srednja četverogodišna škola (gimnazija)</i>	32	43,78		
	<i>srednja četverogodišnja škola (mješovita/strukovna škola)</i>	32	52,31		
	<i>srednja trogodišnja škola (mješovita/strukovna škola)</i>	32	49,41	<i>Chi-Square</i> 1,585	<i>Chi-Square</i> 1,401
	<i>Prvi razred</i>	14	50,89	<i>Df</i> 2	<i>Df</i> 3
	<i>Drugi razred</i>	28	52,36	<i>Asymp. Sig.</i>	<i>Asymp. Sig.</i>
	<i>Treći razred</i>	35	47,29	,453	,705
	<i>Četvrti razred</i>	19	43,29		

*Nezavisne varijable: vrsta škole i razred

Rezultati prikazani u tablici 3 pokazuju da Kruskal – Wallis test nije otkrio statistički značajnu razliku zadovoljstva školom kod učenika s obzirom na vrstu škole $p = 0,453 > 0,05$ i godine školovanja $p = 0,705 > 0,05$. Iznos vjerovatnoće nije manji od 0,05 zbog čega potvrđujemo da dobijeni rezultat nije statistički značajan.

Zaključuje se da vrsta škole, gimnazije i stručne škole (trogodišnje i četverogodišnje) nisu ključni faktor koji određuje zadovoljstvo školom kod učenika. Uzimajući u obzir situacije u kojima isto nastavno osoblje radi u više škola (u slučaju dopunjavanja norme) čini se da isti stav imaju prema svim učenicima neovisno o mjestu gdje su zaposleni.

Također, kako se godine školovanja (razred) nisu pokazale značajnim faktorom koji

utječe na zadovoljstvo učenika, zaključujemo u prilog odbacivanja prve hipoteze jer ne postoji statistički značajna razlika u zadovoljstvu školom kod učenika s obzirom na vrstu škole i razred.

Uzroci zadovoljstva školom nastavnika

U drugom zadatku smo ispitivali zadovoljstvo školom nastavnika s obzirom na vrstu škole i godine radnog staža.

Tablica 4. Zadovoljstvo školom nastavnika s obzirom na vrstu škole i godine radnog staža

Ukupan skor zadovoljstva školom kod nastavnika	Faktori (ne)zadovoljstva školom	N	Mean Rank		
	Srednja četverogodišnja škola (gimnazija)	32	49,02	Zadovoljstvo školom s obzirom na vrstu škole	Zadovoljstvo školom s obzirom na godine radnog iskustva
	Srednja četverogodišnja škola (mješovita/strukovna škola)	32	48,05		
	Srednja trogodišnja škola (mješovita/strukovna škola)	32	48,44	Chi-Square 1,58	Chi-Square 6,302
	manje od 5 godina	10	40,10	Df 2	Df 3
	5-10 godina	19	38,71	Asymp.Sig., .453	Asymp.Sig., .098
	10-15 godina	21	52,24		
	više od 15 godina	46	52,66		

*Nezavisne varijable: vrsta škole i godine staža

Kruskal – Wallis test nije otkrio statistički značajnu razliku zadovoljstva školom kod učenika s obzirom na vrstu škole $p= 0,453 > 0,05$ i godine radnog staža $p= 0,098 > 0,05$. Iznos vjerovatnoće nije manji od 0,05 zbog čega potvrđujemo da dobijeni rezultat nije statistički značajan.

Kao što se može vidjeti iz tabele 4 nije utvrđena statistički značajna razlika u zadovoljstvu školom kod nastavnika s obzirom na njihovo radno mjesto i godine radnog staža zbog čega se odacuje druga hipoteza.

Odnos zadovoljstva školom i međusobnog odnosa nastavnika i učenika

U trećem i četvrtom zadatku ispitivali smo odnos zadovoljstva školom i percepciju međusobnih odnosa, tj. da li percepcija učenika o nastavnicima određuje njihovo ukupno zadovoljstvo sa školom, i obrnuto, da li percepcija nastavnika o učenicima objašnjava njihovo zadovoljstvo sa školom. Naša namjera je bila ispitati da li će međusobna pozitivna/negativna slika značiti pozitivnu/negativnu sliku i o školi. U ovom slučaju, obje varijable, percepcija učenika i nastavnika o međusobnom odnosu sa ukupnim zadovoljstvom školom, značajno interkoreliraju. Na osnovu korelacionog modela matrice potvrđene vrijednosti tolerancije za učenike iznosi, VIF = 1,000, a za profesore 0,606, VIF = 1,000. Kako vrijednosti tolerancije nisu ispod 0,10 ili vrijednosti VIF iznad 10, zaključujemo da pretpostavke o multikolinearnosti nisu narušene.

Tablica 5. Koficijenti linearne korelacije između percepcije učenika i nastavnika i ukupnog zadovoljstva sa školom

	PUP	PPU
Zadovoljstvo školom (učenici)	.474	-
Zadovoljstvo školom (nastavnici)	-	.628

Napomena: PUP – pecepcija učenika o nastavnicima; PPU – percepcija nastavnika o učenicima

Na osnovu korelacionog modela matrice potvrđene vrijednosti tolerancije za učenike iznose, 0,72, VIF=1,000, a za profesore 0,60, VIF=1,000. Kako vrijednosti tolerancije nisu ispod 0,10 ili vrijednosti VIF iznad 10, zaključujemo da pretpostavke o multikolinearnosti nisu narušene i kao prediktorske varijable su uključene u regresioni model.

Tablica 6. Prosječne vrijednosti i standardna odstupanja za skale zadovoljstva školom kod učenika i nastavnika i međusobne percepcije

Skale	M	
Zadovoljstvo školom (učenici)	8.57	2.32
Zadovoljstvo školom (nastavnici)	7.97	1.67
Percepcija učenika o nastavnicima	6.80	1.81
Percepcija nastavnika o učenicima	5.69	0.82

Napomena: M–aritmerička sredina; σ –standardna devijacija

Kako multikolinearnom dijagnostikom nisu registrovani značajni slučajevi narušavanja uslova multikolinearnosti ne postoji bojazan od generalizacije podataka da su najviše prosječne vrijednosti uočene kod učenika kada je u pitanju zadovoljstvo školom ($M=8.57$) i ukupna percepcija prema nastavnicima ($M=6.80$). Nastavnici skromnije percipiraju svoj odnos prema školi ($M=6.80$) u odnosu na učenike, također i svoju percepciju o odnosu sa učenicima ($M=5.69$).

Tablica 7. *Opći indikatori efikasnosti regresionih modela: koeficijenti multiple korelacije i multiple determinacije*

Model	R	R ²	ΔR^2	Standardna greška
Zadovoljstvo školom (učenici)	.529	.280	.264	1.99
Zadovoljstvo školom (nastavnici)	.670	.449	.437	1.259

Napomena: R – koeficijent multiple korelacije; R²– koeficijent multiple determinacije; ΔR^2 – korigovani R²

Iz tabele 7 je vidljivo da regresiona solucija koja se tiče varijabli zadovoljstva nastavnika školom u predikciji percepcije učenika o njihovom međusobnom odnosu objašnjava 43,7% varijanse ovog konstrukta. Ukazuje da će stav učenika o nastavnicima značajno određivati ukupno zadovoljstvo nastavnika sa školom ($R= .670$; $R^2= .449$). Međutim, nešto skromnijim se pokazao model zadovoljstva školom kod učenika u predikciji percepcije o nastavnicima ($R= .529$; $R^2= .280$), te je modelom varijanse objašnjeno 26,4% ovog odnosa. Međutim, obje varijable statistički značajno doprinose objašnjavanju ukupnog zadovoljstva školom kod učenika i nastavnika iako je uočeno da nastavnici mnogo više mare za percepciju učenika prema njima i njihovom međusobnom odnosu.

Tablica 8. *Sumativni pokazatelji analize varijanse za testiranje regresionih modela*

Model		SS	Df	MS	F	P
Zadovoljstvo školom (učenici)	Regresija	143,169	2	71,584	18,075	.000
	Rezidual	368,321	93	3,960		
	Ukupno	511,490	95			
Zadovoljstvo školom (nastavnici)	Regresija	120,329	2	60,164	37,901	.000
	Rezidual	147,630	93	1,587		
	Ukupno	267,958	95			

Napomena: SS – sume - stepeni slobode; MS –prosječni kvadrati; F–Fisherov F omjer

Uz pomoć standardizovanih regresionih koeficijenata β , procijenjeni su parcijalni doprinosi (pojedinačni) varijabli. Beta ponderi 1. i 2. varijable ukazuju na moguće promjene zadovoljstva sa školom (učenici) ukoliko se bude mijenjala njihova percepcija o nastavnicima. Vidimo da ovaj odnos statistički značajno doprinosi ukupnom zadovoljstvu učenika, $\beta = .60$, $t = 5.38$, $p < .05$. Međutim, nešto veću snagu ima percepcija nastavnika o učenicima i njihovo ukupno zadovoljstvo školom $\beta = .628$, $t = 7.824$, $p < .05$. Ukazuje da će zadovoljstvo nastavnika školom statistički značajno orijentirati sliku koju imaju o učenicima prema njihovom odnosu. Svakako, obje varijable statistički značajno objašnjavaju ukupno zadovoljstvo školom kod učenika i nastavnika. Rezultati su prikazani u tablici 9.

Tablica 9. *Parcijalni doprinosi prediktorskih varijabli prognozi zadovoljstva školom kod učenika i nastavnika*

Model		B	Std. Greška		sr ²	T	P
<i>Zadovoljstvo školom (učenici)</i>	Konstanta	4.4450	0.817			5.449	.008
	Percepcija učenika o nastavnicima	0.606	.112	.474	>.01	5.386	.000
<i>Zadovoljstvo školom (nastavnici)</i>	Konstanta	2.137	1.026	.	>.01	2.083	.040
	Percepcija nastavnika o učenicima	1.283	.157	.628	>.01	8.165	.000

Napomena: B – nestandardizovani regresioni koeficijent; β – standardizovani beta koeficijent; sr²– kvadrat koeficijenta semi-parcijalne korelacije; t – Studentov t test

Dobiveni rezultati potvrđuju, da međusobna percepcija učenika i nastavnika doprinosi objašnjavanju varijanse ukupnog zadovoljstva školom. Na osnovu rezultata multiple regresione analize zaključujemo da je testiranim modelima objašnjeno od 26,4 % do 43,7% varijanse zadovoljstva školom kod učenika i nastavnika i da veću snagu trenutno ima percepcija koju nastavnici imaju prema učenicima u vezi sa njihovim zadovoljstvom školom. Bilo bi značajno nastaviti ispitivati prediktorske varijable o suštini međusobnih odnosa učenika i nastavnika i zadovoljstva školom kako bi se bolje razumjele pokazane razlike u budućim istraživanjima. U konačnici prihvataju se treća i četvrta hipoteza „percepcija učenika o nastavnicima određuje njihovo zadovoljstvo sa školom“ i „percepcija nastavnika o učenicima objašnjava njihovo zadovoljstvo sa školom“.

Stavovi nastavnog osoblja o potrebnoj podršci u prilog nastavničkih kompetencija

Procjena stavova nastavnika o potrebnoj podršci u prilog didaktičko-metodičkih kompetencija je pratila pretpostavka da postoji nezadovoljstvo trenutnom podrškom u prilog vlastitih kompetencija. Implicitno, govorimo o mogućim faktorima (ne) zadovoljstva školom.

Tablica 10. Stavovi nastavnog osoblja o potrebnoj podršci

<i>Tvrdnje</i>	<i>Odgovori</i>	<i>f (frekvencija)</i>	<i>% (postotak)</i>
<i>Samim tim što se nastavni plan i program ne mijenja, koristim stare obrasce priprema</i>	<i>Uopće se ne slažem</i>	13	13,5
	<i>Niti se slažem niti se ne slažem</i>	47	49,0
	<i>U potpunosti se slažem</i>	36	37,5
<i>Obrazac pripreme koji koristim ne predviđa pisanje ishoda učenja, pa ih zbog toga ne primjenjujem</i>	<i>Uopće se ne slažem</i>	10	10,4
	<i>Niti se slažem niti se ne slažem</i>	44	45,8
	<i>U potpunosti se slažem</i>	42	43,8
<i>Ne znam napisati ishod učenja jer nisam o tome učio na fakultetu.</i>	<i>Uopće se ne slažem</i>	5	5,2
	<i>Niti se slažem niti se ne slažem</i>	22	22,9
	<i>U potpunosti se slažem</i>	69	71,9
<i>Osjećam da sam u nastavnom procesu više orijentisan na reprodukciju sadržaja nego na praktična znanja.</i>	<i>Uopće se ne slažem</i>	8	8,3
	<i>Niti se slažem niti se ne slažem</i>	38	39,6
	<i>U potpunosti se slažem</i>	50	52,1
<i>Ne znam kako postaviti pitanje višeg reda.</i>	<i>Uopće se ne slažem</i>	5	5,2
	<i>Niti se slažem niti se ne slažem</i>	22	22,9
	<i>U potpunosti se slažem</i>	69	71,9
<i>Ne znam razliku između strategija i metoda poučavanja jer se seminari sa takvom temom ne organizuju.</i>	<i>Uopće se ne slažem</i>	8	8,3
	<i>Niti se slažem niti se ne slažem</i>	43	44,8
	<i>U potpunosti se slažem</i>	45	46,9

Uvidom u tabelu 10 evidentne su frekvencije odgovora ispitanika na temelju kojih možemo zaključiti o stavovima nastavnog osoblja o potrebnoj podršci u prilog nastavničkih kompetencija. Obzirom da su tvrdnje obrnutog smjera, slaganje sa istima ide u prilog pomoćnoj hipotezi po kojoj se pretpostavilo da nastavno osoblje iskazuje nezadovoljstvo trenutnom podrškom u prilog nastavničkih kompetencija, dok je neslaganje sa istima odraz kompetentnosti i zadovoljstva trenutnom podrškom u prilog nastavničkih kompetencija.

Posebno je izražen rezultat vezan za tvrdnje „*ne znam napisati ishod učenja jer nisam o tome učio na fakultetu*“ i „*ne znam kako postaviti pitanje višeg reda*“ gdje je 71,9% ispitanika odgovorilo da se slaže, odnosno potvrdilo da ne zna napisati ishode učenja i da ne zna postaviti pitanje višeg reda što nepobitno ukazuje da nastavno osoblje ima potrebu za podrškom u prilog razvoja nastavničkih kompetencija.

Na tvrdnju „*osjećam da sam u nastavnom procesu više orijentisan/a na reprodukciju sadržaja nego na praktična znanja*“, 52,1 % ispitanika je odgovorilo da se slaže, dok je 39,6 % ispitanika imalo neutralan stav, a samo 8,3% ispitanika je utvrdilo da se ne slaže što znači da su u nastavnom procesu usmjereni na funkcionalno znanje, a što predstavlja suštinu znanja i potiče više kognitivne razine. Kada se uzme u obzir ovaj rezultat, onda činjenice na koje ukazuju rezultati PISA testiranja, imaju svoje objašnjenje, ali ne i opravdanje. Ovaj rezultat je zabrinjavajući. Ovdje se otvaraju mnoga pitanja i dileme, i to svakako treba biti predmetom posebnog istraživanja. U pogledu tvrdnje „*ne znam razliku između strategija i metoda poučavanja jer se seminari sa takvom temom ne organizuju*“, rezultati su dosta slični tj. 46,9 % ispitanika je odgovorilo da se slaže, 44,8 % ispitanika je imalo neutralan stav, a 8,3% je odgovorilo da se ne slaže. Na temelju ovih rezultata može se zaključiti da nastavnici ne znaju razliku između strategija i metoda poučavanja jer nemaju dovoljno organiziranih seminara kako bi se educirali na ovu temu, što također potvrđuje pomoćnu hipotezu.

Na kraju, tragom uvida u frekvencije odgovora ispitanika može se zaključiti da nastavno osoblje iskazuje potrebu za podrškom u prilog razvoja nastavničkih kompetencija i da se peta hipoteza u potpunosti prihvata „*nastavnici iskazuju nezadovoljstvo trenutnom podrškom u prilog vlastitih didaktičko-metodičkih kompetencija.*“

Zaključak

Istraživanje je pokazalo da zadovoljstvo školom od strane učenika i nastavnog osoblja nije uvjetovano vrstom škole, niti razredom (kod učenika) ili dužinom radnog staža (kod nastavnog osoblja) zbog čega su odbačene prve dvije hipoteze: (1) nije utvrđeno

da postoji statistički značajna razlika u zadovoljstvu školom kod učenika s obzirom na vrstu škole i razred i (2) postoji statistički značajna razlika u zadovoljstvu školom kod nastavnika s obzirom na vrstu škole i radni staž.

Međutim, kvalitet interakcijsko-komunikacijskog donosa, odnosno percepcija tog odnosa od strane učenika i nastavnog osoblja doprinosi zadovoljstvu školom kod učenika i nastavnog osoblja. Na osnovu rezultata multiple regresione analize zaključujemo da je testiranim modelima objašnjeno od 26,4 % do 43,7% varijanse zadovoljstva školom kod učenika i nastavnika i da veću snagu ima percepcija nastavnika prema učenicima u vezi njihovog zadovoljstva školom. Prihvaćene su treća i četvrta hipoteza jer (3) percepcija učenika o nastavnicima određuje njihovo zadovoljstvo školom i (4) percepcija nastavnika o učenicima objašnjava njihovo zadovoljstvo školom. Bilo bi značajno nastaviti istraživanja na ovu temu kako bi se u potpunosti objasnile prediktorske varijable na ukupno zadovoljstvo školom. Rezultati ovog smjera istraživanja bi bili odgovorom na uzroke motivacije učenika i nastavnika za njihove uloge, a u konačnici bi doprinijeli realizaciji suštine škole i školskog učenja. Ukoliko ne znamo zbog čega nam nisu zadovoljni najvažniji faktori odgojno-obrazovnog procesa, učenici i nastavno osoblje, postavlja se pitanje, da li onda škola ostvaruje svoju misiju?

Također, rezultati istraživanja pokazuju da nastavno osoblje iskazuje potrebu za podrškom u prilog razvoja didaktičko-metodičkih kompetencija zbog čega je prihvaćena i peta hipoteza: „Nastavnici iskazuju nezadovoljstvo trenutnom podrškom u prilog vlastitih didaktičko-metodičkih kompetencija.“

Rezultati testiranih hipoteza idu u prilog zaključku da se prihvata generalna hipoteza: „pretpostavlja se da zadovoljstvo učenika i nastavnika sa školom određuje kvaliteta njihove međusobne interakcije“.

Rezultati istraživanja su ujedno alarm, upućen akademskoj zajednici i odgojno-obrazovnim institucijama (Ministarstvu obrazovanja, nauke, kulture i sporta, Pedagoškom zavodu, prosvjetnim radnicima) da je neophodno posveti pažnju *sistemskim programima profesionalnog razvoja* nastavnog osoblja u domeni pedagoških, didaktičko-metodičkih, socio-emocionalnih kompetencija, a teme poput „vrijednosti i odgojni aspekti, kreiranje pedagoškog okruženja u kojem se dešava učenje, funkcionalne strategije učenja i poučavanja...“ trebaju obrazovanje vratiti njegovoj suštini (o uzrocima nezadovoljstva stručnim usavršavanjima pogledati u Bjelopoljak, Redžić, 2020). *U cilju uspostave sprege i kvalitete teorije i prakse, škola treba biti mjesto susreta, zadovoljnih, inspirisanih učenika i nastavnika, jer samo takva nije obesmislena.* Upravo, internalizacija novih spoznaja, omogućava kvalitetnije povezivanje istomišljenika u odgojno-obrazovnom sistemu kojeg i sami čine. Shodno navedenom, rezultati istraživanja jesu signal za proaktivne akcije i poziv za promjene svima nama.

Literatura

- Bezinović, P. & Ristić Dedić, Z. (2004) *Škola iz perspektive učenika: Smjernice za promjene*. Institut za društvena istraživanja u Zagrebu. Elaborat.
- Bjelopoljak, Š. i Redžić, U. (2020). Uzroci motivacije za stručnim usavršavanjima iz perspektive nastavnog osoblja i direktora, U: Nikolić, M., Vantić-Tanjić, M (ur.). *Unapređenje kvalitete života djece i mladih* (633-642). Tuzla: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Univerziteta u Tuzli.
- Brajša, P. (1993). *Pedagoška komunikologija: razgovor, problemi i konflikti u školi*. Zagreb: Školske novine.
- Bratanić, M. (1993). *Mikropedagogija, Interakcijsko-komunikacijski aspekt odgoja*. Zagreb: Školska knjiga.
- Glasser, W. (2001). *Svaki učenik može uspjeti*. Zagreb: Alinea.
- Gudjons, H. (1993). *Pedagogija temeljna znanja*. Zagreb: Educa.
- Midžić, A. (2020). Povezanost uspjeha učenika sa stilom rada nastavnika. *PostScriptum. Časopis za humanističke društvene i prirodne nauke*. 8/9: 215-241.
- Pehlić, I., Babić, E. i Tufekčić, N. (2019). Socijalno-pedagoška analiza kvaliteta školskog života kod srednjoškolaca. U: Kepeš, N., *Zbornik radova s međunarodnim učešćem na temu: Izazovi i perspektive pomagačkih profesija* (9-33). Bihać: Islamski pedagoški fakultet.
- Raboteg-Šarić, Z., Šakić, M., Brajša-Žganec, A. (2009). Kvaliteta života u osnovnoj školi: povezanost sa školskim uspjehom, motivacijom i ponašanjem učenika. *Društvena istraživanja*. 4-5: 697-716.
- Tillmann, K. J. (1994). *Teorije škole*. Zagreb: Educa.
- Verkuyten, M., i Thijs, J. (2002). *School satisfaction of elementary school children: The role of performance, peer relations, ethnicity and gender*. *Social Indicators Research*, 59(2): 203-228.
- Vukasović, A. (2001). *Pedagogija*. Zagreb: Hrvatski katolički zbor „Mi“.
- Whiteside-Mansell, L., Weber, J. L., Moore, P. C., Johnson, D., Williams, E. R., Ward, W. L., Robbins, J. M., & Phillips, B. A. (2015). School Bonding in Early Adolescence: Psychometrics of the Brief Survey of School Bonding. *The Journal of Early Adolescence*, 35(2), 245-275

Summary

Only those who love and are loved can teach, because children learn only from those they love, there is no other compromise. The generally accepted rule is that only what is loved can be refined and improved. Is it possible to successfully realize the mission of the school if the teacher is not a role model for the students, if the student has an aversion to the teacher, if the teacher does not direct his teaching towards the student, if the student or the teacher does not like the school? A series of questions opened the research curiosity by thinking about the factors that influence the school satisfaction of students and teachers. The aim of the work was to examine school satisfaction among secondary school students and teachers depending on the mutual perception of the relationship. Empirical research was carried out, which follows the qualitative-quantitative paradigm with the following methods: descriptive, theoretical analysis method and judgment/evaluation method. In the research, a survey questionnaire for teachers and students "Evaluation of satisfaction with school" was used. The research sample consists of 192 respondents (96 students and 96 teachers of four-year and three-year secondary schools from the area of Una-Sana Canton). The results of the research did not confirm differences in the satisfaction of students and teachers regarding the type of school, years of schooling and work experience, but they did confirm that the quality of interaction and communication between students and teachers affects their satisfaction with the school.

Key words: *interpersonal relationship, interaction, communication, satisfaction*

Adresa autora:

Šejla Bjelopoljak
Univerzitet u Bihaću
Pedagoški fakultet
bjelopoljaksejla@hotmail.com

Senaid Haskić
Srednja medicinska škola Bihać
senaidhaskic@gmail.com

Mersiha Kolčaković, Katarina Lasić,
Sveučilište Hercegovina, Mostar

Mirela Vasić-Hadžihalilović,
Četvrta gimnazija Ilidža

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Uloga komunikacije u igri djece predškolske dobi

Sve *što* radimo u vezi s djecom ima formu komuniciranja, i to ne samo riječi, nego i boja tona, izraz lica ili govor tijela. Način komuniciranja s djecom *šalje* poruke poštovanja, empatije i brige, ali isto tako može slati i suprotne poruke. Aktivnim slušanjem, poticanjem djece da govore o svojim osjećanjima, i korištenjem pozitivnog, opisanog jezika, dajemo djeci do znanja da nam se mogu povjeriti. *Štoviše*, način na koji komuniciramo s drugima ima uticaj kako da učimo djecu da rješavaju problem, budu samosvjesni i znaju slušati. Dječja igra i komunikacija su usko povezane. Neki naučnici dječju igru opisuju kao društvenu aktivnost koja predstavlja vid komunikacije. Igra je oduvijek sastavni dio dječjeg *života* i stvaralaštva, kao i temelj razvoja, kako tjelesnih, tako i intelektualnih i socio-emocionalnih sposobnosti. Iako se na raznim stupnjevima društvenog razvoja mijenjao način *života*, igra je u novim društvenim uvjetima ostala sastavni dio dječje aktivnosti. Dijete u igri komunicira, izražava osjećanja i odnose prema okolini, igra mu omogućava da aktivno učestvuje u društvenom *životu*. Dijete u igri razvija pokretne sposobnosti i svoj nervni sistem, obogaćuje rječnik, proširuje saznanja o *životu* i radu ljudi, socijalizira se i uči pravilnom ponašanju. Zato možemo reći da igra utiče na svestrani razvoj dječje ličnosti i da joj treba pokloniti *veću* pažnju.

Ključne riječi: igra, komunikacija, samopoštovanje, društveni život

Igra i njen razvoj

Igra je integralni dio života i stvaralaštva djeteta, kao i temelj dječjeg razvoja, njegovih tjelesnih, intelektualnih, socijalno-komunikacijskih sposobnosti. Dijete se razvija u igri i stiče prve pojmove o sebi i svojoj okolini. „Igra kao pojam ima veoma različita značenja.

U starih Grka riječ „igra“ je označavala posebne radnje, koje odgovaraju djeci. Rimljani su riječju „igra“ ili „ludo“ označavali radost i veselje. Staro-njemačka riječ „spilan“ označavala je lako, ravnomjerno kretanje, slično kretanju klatna, koje izaziva pri tom veliku prijetnost. Na taj način u okviru ovog pojma ušlo je sve, počev od dječje igre do kazališne igre, od preskakanja konopca do visoke umjetnosti“ (Mitrović, 1986: 40). Igra je nezamjenjivo sredstvo za upoznavanja djeteta predškolskog uzrasta, a istovremeno i vrlo uspješno odgojno i terapijsko sredstvo. Dijete predškolskog uzrasta najviše slobodnog vremena provede u igri, u kojoj dolazi do izražaja njegova aktivnost, komunikativnost, intelektualni razvoj, njegovi motivi, procjenjivanje vrijednosti, osjećajno doživljavanje. Zbog toga je dječja aktivnost u igri jedan od najprirodnijih puteva koji nam na poseban način otkriva dinamičnu strukturu i svojstvo dječje ličnosti.

Između igre i rada nema općih granice. U djetinjstvu se igra, rad i učenje isprepliću i učenje i rad daju efikasne rezultate ukoliko se provode aktivnostima i elementima igre (Smiljanić, Toličić, 1990: 145). Mala djeca su po prirodi znatiželjna. Kako bi tu znatiželju zadržali, potrebni su im poticaji i ohrabivanje od roditelja, odgajatelja, mnoštva različitih igračaka i igara. Na taj način izražavaju svoje zamisli i stvaraju se zdravi temelji za kasnije neometano i uspješno učenje. Igra je faza u razvoju predškolskog djeteta, ali i metoda, te prerađena stvarnost usklađena sa dječjim doživljajem, stvaralačka aktivnost, koja je neponovljiva i univerzalna. Ona je za dijete najvažniji posao. Igrom dijete uči na pokušajima i pogreškama, eksperimentira s različitim materijalima, izražajnim, istraživačkim i drugim postupcima i sredstvima, te uči komunicirati. Kod djeteta se razvija osjećaj sigurnosti, samopoštovanja, samostalnosti, samokontrole, socijalizacije, kompetencije i humane komunikacije. Kroz igru dijete rješava neki zadatak i ako pojam igre ne shvaća u onakvom značenju kako mu daju odrasli. Igru je teško definirati s obzirom na to da je to dinamička aktivnost u kojoj dominira niz predradnji, a koje su ujedno i uvjet za izvođenje aktivnosti. Igra kao multifunkcionalna aktivnost stvara napetost, uzbuđenje i ostvaruje se u specifičnim verbalnim i neverbalnim komunikacijama (signali, dogovor, pravila, poruke i zahtjevi). Igra je motivirana iznutra, pa je zato uvijek slobodna, otvorena i vrijedna za djecu.

Igra se odražava u velikom broju djetetovih socijalnih vještina. Svoju prvu igru dijete započinje s majkom. I taj izbor nije slučajan. Majka je osjetljiva na djetetove signale i bez većih napora uspostavlja interakciju sa djetetom. Prilikom stupanja u interakciju majka prilagođava svoje ponašanje mogućnostima djeteta, a time ona uspostavlja socio-emotivnu vezanost koja je važna za djetetov cjelokupni razvoj, te uspostavljanje emocionalnih veza sa ostalim osobama iz njegove okoline. Dakle, dijete u prvoj godini najviše „komunicira“ sa svojim tijelom – prstićima, rukicama, nogicama, te predmetima koji mu omogućuju dovoljno mogućnosti za igru.

Krajem prve godine dijete veoma rado baca predmete na pod jedan za drugim, pa promatra i prisluškuje. Zatim krajem prve godine, a naročito u drugoj godini utječe podražavanje druge djece i odraslih. U drugoj godini, pod utjecajem podražavanja, dječja aktivnost u igri se dalje razvija. Tada možemo pratiti razvoj igre maštanja i recepcijske igra, kako ih je nazvala Sharlota Biler. Ona je utvrdila da se ove igre posebno razvijaju od prve godine i da, u usporedbi s funkcionalnom igrom, dostiže vrhunac između četvrte i pete godine, a poslije toga se osjetno gube. U trećoj godini kod djeteta zapažamo već stvaralačku igru, koja se postepeno razvija, i u usporedbi s drugim oblicima igre, u šestoj godini zauzima vodeće mjesto. Dakle, kod djeteta predškolskog uzrasta nailazimo na sva četiri oblika igre, samo što na određenim uzrastima prevladavaju pojedini oblici. Tako u prvoj i drugoj godini prevladavaju funkcionalna igra, u trećoj četvrtoj i petoj igra maštanja i recepcijska igra, a u šestoj godini stvaralačka igra. Preko igranja dijete komunicira s okolinom, s obitelji. Stječe vještine kao što su prepoznavanje boja, oblika, izgovora riječi, sklapanja rečenica a sve to posredstvom komunikacije.

Značaj igre za razvoj djeteta

Djeca kroz igru, učenje i rad spoznaju prirodne i društvene pojave, njihove promjene i zakonitosti u neposrednom prirodnom i društvenom okruženju. „Igra je dominantna aktivnost djece predškolske i mlađe školske dobi. Kod djece predškolske dobi učenje se odvija putem igre i vlastite aktivnosti. Dijete sudjeluje aktivno u igri s konkretnim iskustvima iz stvarnog života što ga motivira na učenje u predškolskim ustanovama i u nižim razredima osnovne škole.“ (Brkić, Tomić, 2017: 450). Postoje mnoge definicije igre, a jedna od tih je da je igra najprirodniji, osnovni i najznačajniji oblik aktivnosti djeteta. Aktivnost djeteta u igri izraz je njegovih psihofizičkih potreba, emocionalnih stanja, socijalnih težnji i utjecaja društvene sredine (Lugonja, 2013: 92). Igra omogućava djetetu da izrazi što osjeća: radost, zadovoljstvo, nezadovoljstvo, smijeh, plač, strah, razočarenje, uspjeh, sigurnost, nesigurnost, potrebu za druženje sa drugom djecom... Snaga igre je u tome što u njoj dijete ima osjećaj slobode, maksimalno je aktivno i emocionalno angažirano, igra odgovara njegovu cjelokupnom i neuropsihičkom ustrojstvu, biološkom i psihičkim potrebama i razvoju.

U posljednjih dvadeset godina porastao je značaj dječje igre. Mnogi znanstvenici su došli do saznanja da je igra nezamjenjivo sredstvo za upoznavanje djeteta, a u isto vrijeme i vrlo uspješna odgojno obrazovno i terapijsko sredstvo. U igri do izražaja dolazi djetetova aktivnost, intelektualni razvoj, njegovi motivi, osjećajno doživljavanje, socijalizacija. Zbog toga je dječja aktivnost u igri jedan od najprirodnijih putova koji nam na poseban način otkriva dinamičnu strukturu i djelovanje dječje ličnosti (Smiljanić-Čolanović, Toličić, 1966: 145).

Autorica Pehar navodi da igra izražava odnos djeteta prema pojavama, događajima, predmetima i drugim osobama, prema biljkama i životinjama. Dijete koje je u ranom djetinjstvu uspjelo i ojačalo u igri imat će uspjeha i kasnije, u školskom razdoblju, bit će staloženo pri radu. Dijete koje nema mogućnost za igru ili koje nema volje da se igra i kojem je sve dosadno, kasnije kao odrasla osoba, teže prihvaća rad i obveze. Djetetu koje se ne igra i ne pokazuje interes za igru treba posvetiti posebnu pažnju i naći uzroke takvog ponašanja (Pehar, 2008: 12).

Sam razvoj djeteta potiče određene potrebe za aktivnošću koje odgajatelji prepoznaju i koriste u cilju stalnog razvoja djeteta. Igra se smatra jednim od najprimjerenijih oblika učenja i poticanja stvaralaštva. Novija psihološka istraživanja procesa rada s djecom donose mnoge novosti. Ona jasno pokazuju da je za pravilan razvoj intelektualnih sposobnosti (kao i svih ostalih) nužna igra. Dijete se ne zadovoljava gotovim sadržajima, nego se zabavlja njihovim mijenjanjem ili izmišljanjem, dijete koje uživa u samom postupku stvaranja novih sadržaja i koje je ponosno na rezultat, je dijete koje uči kroz igru. Igra je aktivnost u kojoj dijete nema poteškoća s koncentracijom, samostalnošću te gdje se razvija kreativno. U odgojno obrazovnom procesu igra ne bi smjela biti izostavljena, nego je treba iskoristiti i time interes djece za igru usmjeriti k usvajanju novih sadržaja (Đurić, 2009: 89).

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja

Predmet teorijskog istraživanja jeste uloga igre u komunikaciji sa vršnjacima kod djece predškolskog uzrasta, odgajateljevo, roditeljsko djelovanje na komunikativni razvoj kroz igru, te sveukupni utjecaj na odgoj i obrazovanje djeteta predškolske dobi.

Značaj istraživanja

Značaj ovog istraživanja proizlazi iz činjenice da su iskustva djeteta predškolskog uzrasta ključna za njegov budući život, zdravlje, učenje, socijalne odnose i razvoj u cjelini. Ovo istraživanje će pomoći odgajateljima, roditeljima, i svima ostalima koji su na bilo koji način uključeni u odgoj i obrazovanje djece predškolskog uzrasta da uvide koliko je značajna igra u komunikaciji sa vršnjacima kod djece predškolske dobi. Pedagoško-didaktički značaj ovog istraživanja je shvatiti važnost dječje igre u razvoju djeteta predškolskog uzrasta, u ovom slučaju – komunikativnom razvoju.

Cilj istraživanja

Cilj rada je istražiti kako djelovanje i prakticiranje komunikativne, igrovne kulture i sposobnosti odgajatelja, roditelja utiče na razvoj komunikativnih sposobnosti kroz igru predškolskog djeteta, te i na sveukupan odgoj i obrazovanje. Poticanje prijateljskog odnosa prema vršnjacima, poticanje djeteta na igru je jako značajno za komunikativni razvoj djeteta predškolske dobi.

Zadaci istraživanja

Sukladno predmetu istraživanja, te na temelju postavljenog cilja, namjera nam je da kroz zadatke istraživanja utvrditi:

- Ulogu igre u komunikaciji sa vršnjacima kod djece predškolskog uzrasta,
- Ulogu vršnjaka na holistički razvoj djeteta, s posebnim osvrtom na komunikativni razvoj kroz igrovne aktivnosti.
- Ulogu odgajatelja u poticanju dječje igrovne komunikacije.

Metode u istraživanju

Da bih ostvarili cilj i zadatke istraživanja, te izveli odgovarajuće zaključke koristili sam slijedeće metode:

1. metodu teorijske analize pedagoške dokumentacije
2. deskriptivno-analitičku metodu
3. komparativnu analizu.

ANALIZA I INTERPRETACIJA REZULTATI

Socijalna sredina i jezični razvoj

Kao dokaz da socijalna sredina utječe na jezični razvoj djeteta je primjer pokusa škotskog kralja Jakova. On je smatrao da je prvi jezik hebrejski, i kako bi to dokazao na pusti otok je poslao dvoje tek rođene djece sa gluhonijemom dadiljom i tri im godine dostavljao potrepštine. Zanimalo ga je hoće li djeca progovoriti hebrejski. Nakon tri godine uvjerio se da djeca nisu naučila ni jedan jezik. Zaključak: *Bez poticajne govorne okoline djeca ne*

moгу usvojiti niti jedan jezik. (Tokić, 2008: 37). Kako bi se dijete normalno razvijalo potrebna je stimulirajuća okolina, pozitivna iskustva, motivacija i dr. Intelektualni, tjelesni i socio emocionalni razvoj ovisi od pozitivnih iskustava sa roditeljima, širom okolinom, vršnjacima, vaspitačima itd. Na razvoj govora i jezika utječu i unutarnji i vanjski faktori.

Navodeći Lugonja (2013) unutarnji faktori su:

1. Zdravstveno stanje djeteta, njegovih govornih organa,
2. ličnost djeteta,
3. uzrast djeteta,
4. iskustvo djeteta,
5. sluh djeteta, bitan u vježbama slušanja,
6. vid djeteta, važan u govornim igrama vezanim za vizualne percepcije,
7. inteligencija i mentalne sposobnosti,
8. desnorukost, ljevorukost, objerukost,
9. spol djeteta (djevojčice ranije progovore i bolje vladaju artikulacijom).

Lugonja (2013) navodi kako su vanjski faktori:

- obiteljska sredina, naročito majka,
- okolina u kojoj se dijete razvija-vrtić, škola
- bilingvizam,
- sredstva komunikacije, u igri, u radu,
- nasljedni faktori.

Ukoliko se dijete ne stimulira intelektualno, tjelesno socijalno i emocionalno teško će razviti kvalitetan govor i komunikaciju. Sva polja razvoja su međusobno povezana i od njihovog razvoja ovisi i razvoj govora. Tako da je djecu značajno još od najranijih dana stimulirati od strane njihovih roditelja, vršnjaka, odgajatelja. Smatra se da su prve tri godine krizne, i da ukoliko dijete tad ne primi odgovarajuća iskustva, stimulaciju neće kvalitetno napredovati što će utjecati i na njegov razvoj govora i komunikacije sa njegovom sredinom.

Koliki je zapravo značaj pozitivnog, ranog iskustva na razvoj govora nije teško utvrditi. Nakon rođenja dječji mozak će u svom naglom bujanju proizvesti trilijune neurona i

sinapsi više nego što će mu kasnije trebati. Pozitivna briga i interakcija odraslih snažno stimuliraju mozak djeteta tako što se razvijaju nove sinapse ili jačaju postojeće. Sinapse koje su često u funkciji poslije određenog perioda trajno se učvršćuju, dok one koje se ne koriste postepeno nestaju. Nove tehnologije, PET i MRI koje omogućavaju snimanje funkcija mozga i praćenja rada pojedinih centara u mozgu na kompjuterskom ekranu, daju čvrsta dokaze o značaju vanjskih poticaja za razvoj govora djeteta i to u što ranijem uzrastu (Pehar, 2008: 19). Čak i neke na oko vrlo jednostavne aktivnosti kao grljenje i ljuljanje, nošenje i tepanje, registrirane su kao aktivnosti koje nedvojbeno stimuliraju razvoj, posebno razvoj mozga i grananje novih neuronskih veza, odnosno sinapsi. Razvoj pojedinca je kompleksan, delikatan i nadasve cjelovit proces. Smatra se da rani period života predstavlja posebno osjetljiv period za djelovanje okoline i učenja. Djeca koja su emocionalno, socijalno i kulturno bila deprivirana, osiromašena u ranom djetinjstvu, napuštena i tzv. "divlja djeca", imaju ozbiljne probleme s iskazivanjem emocija, sa doživljavanjem empatije, vjerojatno će imati poteškoće u razvoju govora i komunikacije. Kao jedno od pozitivnih iskustava u djetinjstvu, ali i kasnije u odrasloj dobi, može se navesti igra. Može se reći da je igra djeci potrebna kao zrak. Igra im služi za holistički razvoj, učenje, zabavu....

Bogaćenje rječnika i razvoj komunikacije u igri između djece predškolske dobi

Djeca kroz iskustvo, priče, maštu, slikovnice, lutku, slike usvajaju riječi, razvijaju komunikaciju. Koriste se brojalice, pjesmice i dramatizacija. Posjećuju se dječja pozorišta, tržnica, biblioteka i sl. Organiziraju se izleti u prirodu, muzeje, pripremaju se za različite manifestacije poput maskenbala, jesenje svečanosti. Inovativni i suvremeni odgojno obrazovni proces nudi pregršt aktivnosti u kojima dijete kroz igru bogati rječnik i razvija komunikaciju. Za poticanje memorije, ponavljanja i pamćenja, a prema tome i poboljšanje poznavanja činjenica kod djece, mogu se koristiti igre kviza, vježbanja, zagonetki i sl. (Katulić, 2006: 13). Temeljna karakteristika didaktičke igre je njena sloboda, a pojedini autori smatraju da i nije igra nego igrolika aktivnost (Kostović - Vranješ, V., 2006: 340). Važno je znati da igra nije radi igre, već da se njome koristi za upoznavanje, uvježbavanje i primjenu potpuno određenih sadržaja. Osim toga treba dobro ocijeniti kada će primijeniti koju igru i koliko će ona trajati. U nastavku će se detaljno pojasniti kako određene vrste igre utječu na djecu.

Pokretne igre

Mišljenje i učenje se ne događaju samo u glavi. Mozak ne može učiti sam. Potrebni su mu drugi dijelovi tijela koji mu pribavljaju informacije. Učenje se više ne može ograničiti na zahtjev „sjedi mirno i pamti gradivo“. Povećane potrebe djece za kretanjem i razgovorom danas se često etiketiraju kao hiperaktivnost ili poremećaj pažnje. Umjesto sputavanja takve djece, poželjno je iskoristiti njihove potrebe za pojačanim kretanjem kako bi kretanjama i igrom poboljšali svoju kreativnost i učenje. Važnost kretanja u procesu učenja seže duboko u povijest. Stari Grci su izjednačavali atletiku s inteligencijom. U kineskim školama se koristio *tai-chi* za poboljšanje učenja. Pokretne igre imaju važnu ulogu u cjelokupnom razvoju djece. Ona je nužna za razvoj zdravlja i nepresušan je izvor uživanja i zadovoljstva. Ovakva vrste igre ima veliku vrijednost zbog svoje svestranosti. Pokretnim igrama treba u dječjem organizmu razvijati sposobnosti da se obrani od štetnih vanjskih utjecaja. Za to su potrebni pravilna prehrana, pravilan raspored vremena i osigurani higijenski uvjeti i navike. Mladom organizmu, potrebna su aktivna sredstva tjelesne kulture tj. dječji organizam treba jačati prirodnim čimbenicima kao što su sunce, zrak, voda i tjelovježba koja se u školskoj dobi izvodi u obliku pokretnih igara.

Da bi rad na tjelesnom razvoju djeteta bio koristan, potrebno je odabrati najprikladnije igre koje se odabiru prema:

- psihofizičkom razvoju djece,
- prema karakteristikama grupe,
- prema spremnosti grupe i
- prema stanju dječjeg zdravlja.

Zdravo i aktivno dijete ima više mogućnosti za stjecanje i razvoj iskustva od mirnog i povučenog djeteta. Dijete ove dobi brzo razvija senzomotoričke aktivnosti jer ima neutaživu želju za vježbanjem neke aktivnosti sve dok njome ne ovlada. Djeca u procesu igranja neprestano prihvaćaju uloge u međusobnim odnosima, spontano aktiviraju svoju kognitivnu stranu i puštaju mašti na volju što potiče njihovu kreativnost i dovodi do veće uspješnosti u daljnjem životu. Igra je povezana sa svim područjima ljudske djelatnosti u kojima je potrebna kreativnost – s kulturom, umjetnošću, znanošću, sportom. Dijete će u igri svemu dati odgovarajući smisao. Riječi i predmeti dobivaju nova značenja i funkcije. Kroz igru dijete bolje upoznaje sebe, život okoline, te svojim djelovanjem uljepšava, dinamizira i humanizira okolinu u kojoj se nalazi. Današnje igre u sebi nose utjecaj suvremenog društva, tehnologije i kulture u kojoj nastaju. Budući da djeca već od malih

nogu svakodnevno koriste računala i igraće konzole dolazi do preplitanja, prožimanja i kombiniranja kulture odraslih i dječje kulture što ukazuje na veliku igrovnu raznolikost današnjih generacija i generacija koje su odrastale prije dvadeset, trideset, četrdeset ili više godina. Televizija može obogatiti igru i potaknuti dječju maštu no nerijetko može i negativno djelovati jer gledanje nasilnih i neadekvatnih sadržaja dovodi do oponašanja takvih scena i dijete lako može postati neželjeno među svojim vršnjacima.

Glazbene igre

Glazbene igre bogate djetetov rječnik, utječe na djetetove glazbene i tjelesne sposobnosti. Glazbene igre često su povezane sa dramatizacijom, koje se pripremaju za određene proslave, poput vjerskih praznika, dječjih rođendana. Kroz glazbu djeci je lako usvojiti i strane riječi. Odgajatelji bi morali posjedovati posebna znanja u domenu glazbe ili surađivati sa profesionalcem kako bi omogućili da glazba i pokret razvijaju sposobnost slušanja, motoriku, jezičnu vještinu, sposobnost rješavanja problema, pismenost, vještinu kritičkog slušanja, komunikaciju, da utječu na emocionalnu stabilnost, kooperativnost, suosjećajnost. Djeca s dobrim osjećajem za glazbenu mjeru, vjerojatno će dobro čitati, glazba stimulira sva osjetila, glazba pomaže djeci da nauče uočavati uzrok i posljedicu, rana izloženost glazbi pomaže djeci u razvoju jezika, kreativnosti, koordinaciji, socijalnoj interakciji, samopoštovanju, memoriji, pjevane igre potiču dječju potrebu za druženjem te glazba potiče razvoj onih živaca u mozgu, koji podržavaju višu razinu razmišljanja (Stein, 2008: 13). U grupu glazbenih igara spadaju: pjevane igre, igre s ritmovima/melodijama, igre uz slušanje glazbe i plesanje. Uz ove igre djeca mogu koristiti igračke, instrumente, kostime i sl. O ulozi glazbe u dječjim ostvarenjima, pa i uspostavljenju emocionalne ravnoteže, poticanju primarne kreativnosti stekli su neka iskustva brojni odgajatelji i učitelji, koristeći diskretnu glazbenu kulisu za spontane dječje akcije i potaknuto likovno izražavanje. Zanimljivo je bilo vidjeti npr. kako *staccato* u glazbi utječe na likovno oblikovanje kapi kiše, koje su padale u ritmu glazbe. Diskretna glazbena kulisa može pridonijeti dječjoj usredotočenosti na zanimljive sadržaje jednako kao što je iritantna, nametljiva glazba može omesti i djelovati uznemirujuće. Drugačije će se odabrati glazba za relaksaciju, prijelaz u smirenije akcije, a drugačije za stimuliranje pokreta, neko likovno stvaranje ili kao poticaj za razvoj glazbenog pamćenja i postavljanje elemenata glazbenoj kulturi. Uz glazbu djeca mogu izvoditi mjuzikle koji su jako zabavni.

Igre za upoznavanje prirode i društva

Aktivnosti u kojima se dijete upoznaje sa svojom okolinom doprinosi ponajprije intelektualnom, emocionalnom, moralnom i socijalnom razvoju djeteta i tako se ucjepljuje u opće odgojne i obrazovne ciljeve vrtićkog kurikulumu. Aktivnosti kroz koje djeca uče o svojoj okolini trebaju djeci pomoći u ovladavanju ključnim pojmovima koji omogućuju nadograđivanje sadržaja prirodnih i društvenih predmeta u osnovnoj školi, a ujedno im bogati rječnik.

Kroz igru kao nastavnu metodu djeca lakše mogu:

- upoznati vlastitu ulogu kao i uloge drugih ljudi u neposrednom okruženju;
- upoznati svoje okruženje (obitelj, vrtić, mjesto, zavičaj, državu);
- istraživati i upoznavati zavičajne posebnosti (kulturu, običaje i sl.);
- razvijati sposobnost snalaženja u vremenu i prostoru;
- otkrivati i upoznavati živu i neživu prirodu, njezinu raznolikost, povezanost i promjenljivost;
- oblikovati pozitivan vrijednosni odnos prema živim bićima i prirodi kao cjelini;
- razvijati poštovanje prema prirodnoj, kulturnoj i društvenoj sredini te odgovoran odnos prema okolišu;
- razvijati i sustavno unaprjeđivati zdravstveno-higijenske navike;
- biti osposobljen za pravilno i sigurno ponašanje u prometu (pridržavanje propisa);
- upoznati svoja prava i dužnosti kao i prava drugih ljudi u neposrednom okruženju.

Kroz ovu aktivnost ovisno od kreativnosti i fleksibilnosti odgajatelja, mogu se provoditi različite igre i djeca se zabavljajući mogu usvojiti mnogo znanja. Cilj igara prepoznavanja i imenovanja je razlikovanje predmeta, uočavanje njihovih svojstava te njihovo imenovanje. U igrama pogađanja angažiranjem pojedinih osjetila, opisom, zagonetkom i slično djeca trebaju pogađati predmete po nekim svojstvenim osobinama. Logičke igre uglavnom su usmjerene na razvoj sposobnosti opažanja. U njima djeca logički rezoniraju, traže međusobne veze, stvaraju hipoteze i donose zaključke. Igre se

sastoje od rezanja, lijepljenja, izrađivanja plakata, odlazaka u prirodu gdje sakupljaju razni materijal iz prirode, igranje različitih uloga (obitelji, poštara, igre prometa) i sl. Djeca se mogu igrati kviza, memory kartica, izrađivati makete, graditi. Kao primjer možemo navesti igru građenja makete države Bosne i Hercegovine. U igri djeca gužvaju papir i stavljaju u ljepilo oblikuju granice naše države na plohu tvrđeg kartona, potom boje planina, brda, imenuju sve gradove i rijeke dok ih ucrtavaju flomasterima. U vrtiću bi trebalo postojati mjesto gdje djeca imaju priliku uzgajati cvijeće. Odgajatelji bi trebao skupa sa djecom iz prirode prenijeti u školski prostor busen jaglaca, visibabe i drugih vjesnika proljeća. Proljetnice bi trebalo tretirati kao zaštićeno bilje i doživljavati ih u prirodnoj sredini. Zatim bi se video kamerom moglo snimiti doživljeno cvijeće i video – slikom oživjeti sjećanje na njega. U skromnijim uvjetima bit će dovoljne slike iz enciklopedija. Ogledi sa biljkama su vrlo edukativne metode gdje djeca usvajaju znanja o načinu kako biljke sazrijevaju (klica u sjemenci graha, kako grah počinje rasti, kako voda ulazi u jezgru sjemenke graha, uvjeti za rast biljaka). Djeca se igrom mogu upoznati sa načinom gradnje kuća, pojmovima tlocrt, nacrt. Na pak papiru djeca načine konture, vrpcama plavog papira obilježavaju rijeke, zelene ploha predstavlja zelene površine. Plava ploha je djecu asocijala na jezero. Zato je jedan zrakoplov igračka doveo do gradnje zračne luke koja, prema obrazloženju jednog dječaka *ne smije biti blizu šume*.

Matematičke igre

Obrazovne zahtjeve vezane za matematičke pojmove treba više isticati i dovesti u sklad sa mentalnim sposobnostima djece. Inzistira se na suvremenoj interpretaciji nastavnih sadržaja vezanih za skupove i matematičke logike (Sotirović, 1974: 7). U matematičkoj literaturi opisano je dosta matematičkih igara. I djeca mogu sama smišljati igre. Karakteristika matematičkih igara mora biti: da su *na putu* matematičkog obrazovanja, tj. da direktno ili indirektno, pomažu djeci pri izgrađivanju matematičkih pojmova i otkrivanju matematičkih činjenica, odnosno pravila. Slobodne igre upućuju djecu da od matematičkih blokova (trokut, četverokut, krug) prave različite likove raketu, kuću i sl. Djeca traže sličnost po blokovima po boji, obliku, veličini ili debljini. Zatim blokove mogu grupirati prema određenim svojstvima, djeca se mogu igrati i logičkih igara gdje matematičke blokove dijele na četvero djece od kojih se traži da vodeći računa o veličini i obliku sastave po četiri logička bloka u svakom bloku određeni elementi /trokut, krug i sl.) (Sotirović, 1974: 8). Djeca vole i igre preslikavanja. Mogu graditi figure prema uzoru da pri tom zamjenjuju jednu boju blokova drugom bojom, ili jednu veličinu drugom. Djeci se može zadati zadatak koji mogu odraditi kod kuće sa roditeljima. Skupljaju čepove od jogurta, zatim u svaki čep upišu broj, pa redaju ih po redu i broje. Ti čepovi

mogu poslužiti i za zbrajanje oduzimanje. Djeca vole slikovnicu *Deset malih Indijanaca*, gdje od deset Indijanaca u slikovnici ostane samo jedan, jer jedan po jedan odlazi po nekom određenom poslu.

Jezične igre

Da bi djeca razvila jezične sposobnosti moraju taj isti jezik koristiti. Rezultati govore o tome da su djeca od 2. do 6. godina fascinantna jezikom i da su osjetljiva na igru s novo-otkrivenim riječima. Za razliku od odraslih koji su zasićeni zvukovima i metaforičkim prirodom svakodnevnog jezika, djeca vide oblike riječi i figurativne karakteristike jezika kao izvor užitka. Važno je znati da su neke od prvih jezičnih grešaka rezultat dječje igre s produktivnim lingvističkim pravilima za oblikovanje riječi, npr.: „Idemo na nogometalište.“. Jezičke igre kod djece bude vrlo živ interes za jezik, jer djeca igrajući se jezikom doživljavaju radost i iznenađenje, razvijaju jezičnu fluentnost, maštu kao i osoban odnos prema jeziku. Jezične igre doprinose razvijanju i bogaćenju rječnika kod djece, neke doprinose utvrđivanju poznavanja fonema/grafema, neke doprinose razvijanju tehnike i sposobnosti čitanja, naročito sposobnosti analize/sinteze te intenzivnijem otkrivanju značenja.

Koraci koji vode *čitanju* su:

- Riječi su poput slika, samo simboli stvarnosti.
- *Čitati* sa osjetilima.
- Označiti ono *što* dijete može vidjeti.
- Imenovati sve ono *što* dijete može učiniti.
- Igrati se fonetskih igara.
- Igrati se sa ključnim riječima.
- Igra je dječji posao uče iz svega *što čine*.
- Nastaviti isti zabavni pristup učenju i u *školi* (Tokić, 2008: 119).

Postoje različite igre kroz koje djeca usvajaju znanje o jeziku, poput slovo na slovo u kojoj se traže riječi koje počinju tim slovom, za veću djecu se mogu nalaziti riječi koje se rimuju za zadanom riječi, kao : „Tražim, tražim nešto što se rimuje sa čaša.“ Odgovor može biti: „ kaša ili paša.“ Često se koriste i slike ili fotografije koje prate slijed, i

na osnovu tog slijeda djeca sklapaju priču. Čak slike možemo pomiješati, pa dijete samo slaže slike kako ono misli da bi slijed trebao ići i priča priču. Odgajatelj bi trebao poznavati dosta odabranih stihova, pjesmica, kratkih izreka, poslovice o životinjama, cvijeću, vozilima, igračkama, kući i dr. da bi se moglo u prikladnom trenutku koristiti kao pratnju ili dodatak uz dječje tvorevine, više puta ih ponavljati dok ih djeca ne počnu prepoznavati i odgovarati na njih ili akcijom ili reprodukcijom. Dodatno bi se moglo uključiti i stihove i pjesmice o svemircima, robotima i drugim suvremenim čudima. Stihovi za koje se drži da bi ih djeca trebala zapamtiti, morala bi se susretati još češće u odabranom kontekstu dječje akcije, nekad uz diskretnu pratnju glazbe, pa i adekvatne likovne reprodukcije. Ovakvi susreti sa stihovima, odabranom prozom mogu biti staze koje vode do samostalnih putova ka probranoj književnosti: od bajki, stihova, do priča, eventualnih opisa i pokušaja dramsko scenskih improvizacija. Djeca mlađeg uzrasta kroz igru uočava različite boje, oblike, veličinu, težinu, temperaturu i slično, ono automatski ne samo da se igra već i uči pa i radi. U igri se razvijaju navike, stvara interes za rad, njeguje pozitivan odnos prema radu uopće i doživljava radost zbog uspješno obavljenog posla. Dijete u igri razvija stvaralačke sposobnosti, ono u igri želi da se pokaže i dokaže. Igra pruža šansu da se motorika dovodi u sklad sa mislima. Dijete najpotpunije ovladava prostorom kroz igru.

Vršnjaci – komunikacija u igri djeteta predškolske dobi

Dječji vrtić kao sredina u kojoj dijete ima priliku za razvijanje različitih iskustava daje velike mogućnosti i za razvijanje socijalnih iskustava, a samim tim i uspješnu komunikaciju. Sastavni dio svakog kvalitetnog vrtićkog kurikuluma je igra. Dječja igra se odvija u komunikaciji sa drugom djecom. Kroz komunikaciju sa vršnjacima u igri dijete razvija i bogati svoja socijalna iskustva i na taj način razvija svoju socijalnu kompetenciju. Vršnjaci se uspješno igraju komunicirajući verbalno i neverbalno; promatranjem, samostalno, usporedno, povezujući i suradnički. Osim komunikacije dijete-roditelj, dijete-odgajatelj vrlo je važna i komunikacija dijete-dijete. Djeca u razgovoru s vršnjacima uče primjenjivati odgovarajuće strategije i tehnike. Verbalna komunikacija među djecom nije uvijek ista te ovisi o više faktora kao što je razlika u godinama među sudionicima razgovora, situacijskim elementima te spolu sudionika komunikacije. Naime, nije ista komunikacija između djevojčice i djevojčice, dječaka i dječaka te djevojčice i dječaka. Komunikacija među vršnjacima najčešće je iskrena i spontana te je često produkt zajedničkih igara, aktivnosti i poticaja. Djecu zanimaju slične teme koje mogu jedni s drugima podijeliti, a time grade međusobne odnose te razvijaju verbalnu komunikaciju. Komunikacija među djecom različite dobi jedan je

od najprirodnijih načina komunikacije te vrlo važan za poticanje i razvoj verbalnih sposobnosti. Od samog rođenja bitno je komunicirati s djetetom, pričati mu dok ga se kupava, hrani i presvlači. Razvoj jezika i komunikacije započinje od samog rođenja, ali na neki način i prije nego što se dijete rodi. Dijete od samih početaka osluškuje govor oko sebe. Vrlo je bitno da roditelj od rođenja djeteta ostvari svakodnevnu i učestalu komunikaciju sa svojim djetetom te da mu bude uzoran model jer dijete oralnu komunikaciju usvaja slušajući i oponašajući ga. Zbog toga je bitan razvoj verbalne komunikacije kod djece mlađe predškolske dobi. Ako dijete ima dobar govorni uzor od početka života to će uvelike koristiti u daljnjem razvoju oralne komunikacije djece starije predškolske dobi. Zato bi verbalna komunikacija djeteta u dobi od pete do sedme godine života trebala biti sadržajno raznolika, izgovor svih glasova korektan te bi trebalo imati usvojene pred vještine čitanja i pisanja što mu omogućuje da bude spremno za daljnje usvajanje, učenje i primjenu novih sadržaja. Budući da je promatranje modela tako upečatljiv način učenja, važno je da odgajateljice osobito pripaze na svoje interakcije s djecom (Katz i McClellan, 1999., 64) Svaki dobar praktičar ima u cilju da djeca njegove grupe napreduju i usvajaju vještine i znanja na temelju njihovih vlastitih potreba, interesa i želja, a jedini način na koji je to moguće ostvariti je dogovarajući se s njima. Uvažavanjem međusobnih različitosti, djeca imaju mogućnost pronalaska kompromisa, a uloga odgajatelja je da izgradi dobre komunikacijske vještine i međusobnu suradnju kako bi se ti kompromisi mogli realizirati. Kompetentan odgojitelj uvijek uvažava individualne osobine pojedinoga djeteta i s tim u vezi planira aktivnosti i poticaje, okruženje, materijale, te oblikuje prostor. U svakodnevnoj interakciji djeca samostalno izabiru aktivnosti, materijale, igre i centre (Vivodinac, 2008). Kroz zajedničke igre djeca nadopunjuju svoja znanja te se koriste vještinama koje su im potrebne kako bi što kvalitetnije komunicirala s ostalom djecom svoje ili neke druge grupe (Vivodinac, 2008). Svakodnevni poticaj za usvajanje komunikacijskih vještina i poticaj za građenje suradničkih odnosa u prvom redu je zajednička igra. Kroz nju se djeca uče dogovarati, pregovarati i poštivati jedni druge. Kako bi došli do takvog stupnja suradnje već u ranim danima djetetova razvoja važno je osvijestiti i verbalizirati osjećaje te izgrađivati empatiju. Kako bi se što bolje dogovorila „kako će se igrati“ – gdje, s kim, s kojim igračkama i na koji način – djeca planiraju igru i postavljaju pravila pri čemu do izražaja dolaze različita stajališta, želje i slike o zajedničkoj igri ili o samoj organizaciji igre. Iskazivanjem vlastitih želja, potreba i interesa djeca postaju usmjerena jedna na druge, grade adekvatne odnose za napredak, usvajaju znanja i pokazuju nevjerojatne sposobnosti i vještine komuniciranja (Vivodinac, 2008).

Uloga odgajatelja u poticanju dječje igrovne komunikacije

Kako će se i hoće li se uopće realizirati kvalitetno usvajanje riječi i normalne komunikacije kroz igru ovisi od odgajatelja. Tradicionalni odgajatelji više koriste sustave učenja i razvoja koji se temelje na frontalnom načinu rada. Odnosno radi se po načelu *dijete po mjeri vrtića*, umjesto *vrtić po mjeri djeteta*. Dvije najvažnije pretpostavke koje se moraju ostvariti unutar predškolskih ustanova, a za koje su odgajatelji zaslužni su:

- sigurnost i
- poticajna okolina (Tokić, 2008: 18).

Suvremeni odgajatelji prihvaćanju i češće koriste suvremeni način rada u kojem je najviše zastupljena igra koju predvodi dijete. Odgajatelj je svestrana ličnost koja mora poznavati djecu, nastavne metode i kako u određenim situacijama djelovati na dijete. Važno je da odgajatelji unaprijed pripreme sat u kojem će sadržaje prenositi metodom igre i imati zacrtani cilj tj. znati što igrom žele postići. Naravno treba ocijeniti mogućnosti djece i njihove potrebe. Treba voditi računa da je igra prilagođena dobi i intelektualnim sposobnostima djece, a izuzetno je važno prilagođavanje igre pojedinoj djeci - individualni pristup. Važno je da odgajatelj vodi računa o dinamici igre, sadržaji ne bi trebali biti opsežni kako ne bi postali dosadni. Odgajatelj mora biti kreativan i shvatiti djetetove potrebe i pustiti dijete da diskutira, postavlja pitanja i iznosi svoja iskustva. U suvremenom ranom i predškolskom odgojno obrazovnom sustavu traži se odgajatelj sa osjetljivošću za probleme, pokretljiva intelekta, originalan, sposoban za preoblikovanje, maštovit, koji ima smisla za humor, spretan u rekonstruiranju ideja, ingeniozan ili s nekim drugim osobinama kao što su: fluentnost, divergentnost, prijemčivost za nova rješenja i sl. (Lazar, 2007: 57). Brkić i Tomić (2017) navode kako Step by step program stavlja dijete na prvo mjesto u centar aktivnosti gdje se maksimalno poštuju njegove potrebe za igrom, kretanjem, aktivnošću, slobodnim istraživanjem koje prati radost.

Uloga odgajatelja, tj. njegove aktivnosti u okruženju za učenje, neposredno proizlaze iz aktivnosti djeteta, pa bi se ona mogla odrediti kao fino usklađivanje s aktivnostima djece, na osnovi njihovog pažljivog promatranja. Uloga odgajatelja je i dizajniranje prostornog okruženja, nabava materijala, osmišljavanje aktivnosti i iskustava, način evaluacije, raspoređivanje vremena, strategije posredovanja i zapravo dizajniranje cjelokupnog ozračja u vrtiću. Svojom ulogom odgajatelj u predškolskoj ustanovi značajno utječe na oblikovanje osobnosti djeteta, njegovu socijalizaciju i razvoj govora i kvalitetne komunikacije (Slunjski, 2012: 52). Govorne vježbe koje se nude djeci u predškolskim ustanovama su:

- Pozdravljanje,
- Obraćanje,
- Zahvaljivanje,
- *Čestitanje* ... (Tokić, 2008: 87).

Pored dinamike igre u vrtićku skupinu treba donijeti razne materijale kako bi dijete moglo svim svojim osjetilima poprimiti nova znanja. Za primjer, ukoliko djeca rade na projektu Afrika gdje je cilj usvajaju znanja o Africi treba donijeti puno slika, o životinjama, ljudima, običajima, u razred donijeti začine, cimet, limun, biber, da djeca pomirišu, osjete, opipaju Afriku da međusobno razgovaraju i raspravljaju umjesto da slušaju suhoparne riječi iz knjige. Može se vezano uz ovakve načine učenja načiniti neku vrstu dramatizacije, pogledati dokumentarni film, načiniti slikovnicu, umnu mapu Afrike kao kontinenta, obići muzej nakon čega će djeca razgovarati o doživljenim iskustvima. U odgojno obrazovnom procesu koji se odvija kroz igru odgajatelj odbacuje šablone i metodičnu ukalupljenost. Odgojni proces koji se odvija kroz igru zasniva se na sljedećim temeljnicama:

- Polaznje od djeteta, njegove dinamičnosti, aktivne prirode i potrebe da, djelujući i koristeći vlastitu energiju, angažira i tako razvija svoje potencijale i ostvaruje svoj program razvoja i učenja.
- Dječja okolina i odgajatelji moraju djeci osigurati stimulativnu sredinu, prostor i raznovrsne elemente, između kojih svako dijete može birati i naći ono što je u skladu s njegovim aktualnim potrebama i mogućnostima, kako bi s odabranim elementima gospodario, istraživao i djelovao na svoj način.
- Odgajatelji su važan i neizbježni humani dio dječje stimulativne sredine. Oni se usklađeno s djetetom, uključuju u interakciju u kontekstu dječjeg djelovanja, sudjelujući na najprirodniji način u ostvarivanju dječjeg programa razvoja i mijenjanja, čime se ostvaruje i potvrđuje njegova osobnost (Došen-Dobun, 2004: 60).

Najčešći oblik suvremenog usvajanja znanja u vrtiću je suradnička igra u kojoj djeca uče u grupi, u timu. Tim se obično načini kako bi riješio određeni problem, postigao cilj (pravljene plakata). U suradničkoj igri su postupci djece usklađeni radi ostvarenja zajedničkog cilja. Ukoliko je vrtićka skupina mješovitog karaktera tada starija djeca mogu pomagati mlađoj u određenim preprekama, čime se razvija empatija, komunikacija, suradništvo, komunikacija.

Ne samo da dijete igrom može razviti fond riječi i govor, već u igri ono vjerojatno i najbolje razvija svoj govor. Oblici stimulacije koji vrijede za odrasle ne vrijede za djecu. Ako je dijete za razvoj komunikacije stimulirano vlastitim uspjehom u nekoj igri, onda će to postati snažan motiv naprezanja i zalaganja. „Ako se učenje provodi putem igre i ako je rezultat učenja važan za uspjeh u igri, onda je sigurno da će dijete biti maksimalno motivirano i da će takvo učenje biti vrlo uspješno.“ (Furlan, 1968: 11). Aktivnost djeteta u igri istodobno je i njegov razvoj komunikacije. To je specifičan oblik učenja, ali i najefikasniji put za stjecanje novih riječi i načina komuniciranja, uvježbavanje i osposobljavanje u primanju sve složenijih i složenijih spoznaja, za rješavanje zadataka koje mu sredina nameće, za samostalno i stvaralačko razmišljanje, za mijenjanje svog ponašanja zbog novih iskustava i razvijenih sposobnosti. Odgajatelj treba da planira i realiziraju različite tipove govornih igara i aktivnosti u kojima će dijete kao aktivni učesnik koristiti govor na izmišljenom igrovnom planu. Treba početi od onoga što djeca nose u iskustvu, npr. igra slogovima. Igre slogovima mogu se koristiti uz podršku odgajatelja kao i igre riječima sa različitim nastavcima, npr. na – anda (banda, veranda, bevanda...). Od djece se traži i da izmišljaju imena gradovima prema nekom cvijetu (Neven-grad, Lala-grad...). Slične su igre izmišljanja imena stvari prema njihovoj upotrebnoj vrijednosti, kao npr. Stolica Sjedeljkić, Olovka Pisarević, Nož Sekalović...).

Predškolska djeca mogu da stvaraju pjesme kada su dovoljno potaknuta i kada shvate da se ta vrsta stvaralaštva od strane odgajatelja. Za stvaranje stihova mogu se koristiti različita motivacijska sredstva. Na primjer, mogu se koristiti literarni tekstovi odraslih. Pjesma Gligora Viteza „Kad bi drveće hodalo“, može da bude dobar podsticaj za razvoj dječje mašte i komunikacije. Odgajatelj može da krene sa pitanjem „Šta bi bilo kada bi...“ (čovjek postao ptica, se sve životinje uhvatile u kolo...). U izmišljanju pjesama odgajatelj može da ima različite uloge, npr. u grupnom stvaranju stihova, može da započne jedan stih, da djeca nastavljaju ili da odgajatelj kaže pola stiha, a djeca rimujući dopunjuju. Također mogu da stvaraju i izmišljaju priče, što omogućava prakticanje govora na imaginativnom i stvaralačkom planu. Npr. odgajatelj priča priču, ali ne do

kraja. Ostavlja djeci mogućnost da oni završe priču, što podstiče djecu da komuniciraju, glume...

Sljedeća mogućnost je izmišljanje zagonetki, pitalica, odgonetki, izokretaljki, brzalica. Ovo su jezičke forme koje djeca mogu da stvaraju, ali je neophodno da prije stvaranja i izmišljanja od strane djece ove forme žive u dječjem iskustvu, posredovanjem ove vrste stvaralaštva od strane odgajatelja.

Igrovne aktivnosti kojima se može obogatiti, proširiti i aktivirati dječji rječnik su:

1. izmišljanje poređenja: lijep kao..., vrijedan kao...
2. nalaženje sličnih riječi
3. stvaranje deminutiva (ptičica, cvijetić...)
4. stvaranje augmentativa (ptičurina, glavurina...)
5. građenje novih riječi dodavanjem nastavaka
6. uočavanje i poštovanje lokalizama
7. uočavanje i bilježenje čudnih riječi
8. uočavanje različitih osobina jednog istog pojma
9. traženje najdužih riječi
10. izmišljanje neobičnih riječi
11. nabranje šta tko radi i sl.

Bogaćenjem dječjeg rječnika, aktiviranjem dječjeg rječničkog fonda, bogaćenjem repertoara izražajnih mogućnosti djece, otvara se put razvoja djeteta uopće, a u okviru toga i komunikativnom razvoju.

Igračke kao sredstvo komunikacije

Djetinjstvo bez igračaka je nezamislivo. U najranijoj dobi ona je djetetu često oslonac, utjeha, „prelazni” objekt koji mu je veza s obitelji, i koji mu daje osjećaj sigurnosti i samopouzdanja. Što je igračka jednostavnija, pruža djetetu više mogućnosti za razne vrste igara, razvija maštu, komunikativnost, kreativnost... Pri kupovini igračke treba obratiti pažnju na to u kom obliku potiče dijete na aktivnost, pomaže mu u uspostavljanju kontakta s drugom djecom ili odraslim osobama, potiče maštu, izaziva pronalaženje

novih rješenja. Od velike je važnosti procijeniti koliko je igračka sigurna za dijete, tj. da ne šteti zdravlju djeteta (materijal, boja, sitni dijelovi), ispunjava li osnovne higijenske zahtjeve, izaziva li buku, koliko je trajna. Obavezno treba obratiti pažnju za koju je dob. Ne treba težiti tome da se dijete zatrpava različitim igračkama. Nije bitna količina igračaka, bitno je da je roditelj, odgajatelj taj koji prati i uključuje se u dječju igru. Od posebnog je značaja pružiti djetetu pravu igračku u pravo vrijeme (Smiljanić, Toličić, 1990: 160). Igračke možemo smatrati i sredstvom komunikacije. Djeca veoma često razgovaraju sa svojim igračkama, u njima nalaze svoga sugovornika, slušaoca, drugara... Otkrivaju im svoje male tajne, sa njima idu u goste, u parkić, vrtić... kao i na spavanje, tako da je neminovno da i igračke imaju veliku ulogu u komunikaciji kod djece predškolskog uzrasta.

Uloga vrtića na igru i razvoj djece

Vrtić kao odgojna ustanova je pogodno mjesto za igru djece. Stručno posredno djelovanje odgajatelja dat će igri veliku razvojnu vrijednost. Odgajatelji oblikuju poticajnu materijalnu sredinu, vrše izbor i raspored igračaka i drugih predmeta i materijala za igru u prostoru i vremenu. „Igrom se dijete uči pokušajima i pogreškama, eksperimentiranjima s različitim materijalima, izražajnim, istraživačkim i drugim postupcima i sredstvima. Igrom se razvija i izgrađuje cjelokupna ličnost djeteta“ (Stevanović, 2003: 79). Igra je ozračje svake odgojne skupine. U okruženju sobe dnevnog boravka (ali i izvan nje) dijete spoznaje sebe i izgrađuje svoju individualnost. Soba boravka i hodnici su puni djece koja, igrajući se nešto stvaraju. Sposobnost samostalne igre osnova je na kojoj dijete gradi samopouzdanje, jača koncentraciju, osjećaj identiteta, snalažljivost i kreativnost, pa ga u tome i roditelji trebaju poticati i ohrabrivati.

Osnovni oblik aktivnosti i najadekvatnije sredstvo za utjecanje na govorni razvoj i komunikacije djeteta jest dječja igra. Igru određuje proces igranja, a cilj igre je u njoj samoj (Đurić, 2009: 94). Kao osnovni oblik dječje aktivnosti, igra djetetu pomaže da izrazi svoj odnos prema okolini, drugim ljudima, da razvija i izražava vlastiti vrijednosni sustav. Igrom dijete upoznaje svijet u kojem živi, spoznaje i prihvaća svoju ulogu u tome svijetu i tako se osposobljava za što bolje snalaženje u njemu. Ona je poluga cjelokupnog dječjeg razvoja. Igra dijete potiče na razmišljanje, angažira ga na društvenom i stvaralačkom području. U njoj dijete vježba i razvija svoje komunikacijske sposobnosti, stječe najraznolikija iskustva i spoznaje, širi i produbljuje društveni život, formira volju, obogaćuje rječnik i usavršuje govor, razvija stvaralačke sposobnosti i radne navike. Igrajući se, dijete upoznaje rad i njegove vrijednosti, priprema se za kasnije ozbiljne radne procese. Zahvaljujući njoj, dijete stječe socijalnu kulturu i usvaja moralna načela koja postupno postaju sastavni dio njegove osobnosti i važan činitelj njegova ponašanja.

U igri dijete izražava svoj unutarnji život, ali otkriva i vlastito viđenje svijeta oko sebe, pokazuje svoje stvaralačke vještine i želju za unapređenjem znanja, vještina i navika.

U igri dijete čini ono što u životu ne prihvaća baš rado kao obvezu. Ako neku aktivnost koja nam je bitna da je dijete izvršava, provedemo kroz igru ima mnogo veće odgojne efekte od svih drugih metoda i strategija kojima se koristimo u odgoju djece (npr. pospremanje igraćaka možemo pretvoriti u igru pospremanja palube gusarskog broda). Kroz igru djeca izražavaju svoje osjećaje, poput straha ili ljutnje te kroz igru *pričaju* o problemima, brigama i svojem viđenju svijeta oko sebe. „Igra ima veliki značaj za cjelokupan razvoj djeteta i njegove ličnosti i zbog toga je ona glavni oblik i sredstvo odgoja. Igra angažira cjelokupnu djetetovu ličnost, te je njezin značaj na dječjih razvoj neupitan. Najveća važnost igre u odgojno – obrazovnom smislu ogleda se u tome što je igra takva vrsta aktivnosti koja uspijeva da privuče i održi dječju pažnju na određenim sadržajima“ (Vukasović, 1988: 147). Autor Mendeš navodi da je dječja igra, kao što je već napisano, kompleksna djelatnost, a određena je brojnim faktorima koji se mogu svrstati u dvije skupine: socijalni i materijalni. Među socijalnim faktorima dječje igre posebno su značajni vršnjaci – djeca jednake ili približno jednake dobi. Kroz komunikaciju sa vršnjacima u igri dijete razvija i bogati svoja socijalna iskustva i na taj način razvija svoju socijalnu kompetenciju. Posebno je bitna komunikacija sa vršnjacima kroz igru u vrtićkom kontekstu (Mendeš, 2008: 37). Dakle, nezaobilazan partner djeteta u igri su njegovi vršnjaci. Dijete se rađa u ljudskoj zajednici. Odmalena je okruženo prije svega svojim roditeljima, zatim ostalim članovima svoje porodice (braća, sestre, baka, djed...). S vremenom se djetetov socijalni horizont širi, te počinje uključivati i djetetove vršnjake. Druga djeca (vršnjaci) rano postaju predmet djetetova interesa i zanimanja. Dijete bira društvo svojih vršnjaka iz više razloga: zbog igre, a tek onda zbog simpatija i prijateljstva. Poznato je i da dijete društvo svojih vršnjaka bira i zbog ostvarenja vlastitog statusa u vršnjačkoj grupi. Vršnjačke grupe sačinjavaju djeca približno iste dobi, u njima se gubi autoritet odraslih i usredotočene su na interes njenih članova – djece, a same grupe nastaju spontano, pa se ubrajaju u slučajne dječje grupe. „Ako vršnjaci odbace neko dijete ili na neki način bude spriječeno da nauči kako se snalaziti u društvu, izgubljen je bitan izvor socijalnih informacija.“ (Mendeš, 2008: 177). Dječja igra se odvija u komunikaciji sa ostalom djecom (vršnjacima). Kako raste sposobnost djeteta za saradnjom i tolerancijom, dječja igra poprima različite oblike i ima različitu svrhu. Od individualne ona prerasta preko paralelne u zajedničku. Taj slijed razvoja dječje igre odraz je procesa socijalizacije. Povećanjem kronološke dobi, dijete sve više vremena provodi u društvu sa vršnjacima. Kroz komunikaciju sa vršnjacima u vrtiću, kroz igru dijete razvija i bogati svoja socijalna iskustva, te tako razvija svoju socijalnu kompetenciju. Posebno je bitna komunikacija sa vršnjacima kroz igru u vrtićkom kontekstu, gdje se igra odvija u komunikaciji sa ostalom djecom (vršnjacima).

Zaključak

Cilj rada je bio istražiti kako djelovanje i prakticiranje komunikativne, igrovne kulture i sposobnosti odgajatelja, roditelja utječe na razvoj komunikacijskih sposobnosti kroz igru predškolskog djeteta, te i na sveukupan odgoj i obrazovanje. To je urađeno kroz ostvarenje zadataka. Prvi zadatak je bio objasniti ulogu igre u komunikaciji sa vršnjacima kod djece predškolskog uzrasta, što je urađeno. Drugi zadatak je bio objasniti ulogu vršnjaka na holistički razvoj djeteta, s posebnim osvrtom na komunikativni razvoj kroz igrovne aktivnosti, što je urađeno u istraživačkom dijelu rada. Treći zadatak, istražiti ulogu odgajatelja u poticanju dječje igrovne komunikacije je isto ispunjen. Svi znanstvenici će se složiti da su sva polja razvoja međusobno povezana. Ukoliko se zakaže na tjelesnom razvoju ili emocionalnom, to će se osjetiti na intelektualnom ili socijalnom polju i obrnuto. A od cjelokupnog razvoja djeteta ovisi i razvoj govora i komunikacije. Emocionalno nezrelo dijete, ili dijete koje ima problem da se socijalno uklopi u svoju sredinu teško će komunicirati, isto tako i dijete koje zaostaje na intelektualnom polju razvoja teško će usvajati nove riječi, zaostajat će u razvoju komunikacije itd. Tako da je značajno naglasiti da dijete mora imati pozitivna iskustva kako bi razvio govor. Usko s tim javlja se pojam igre. Kroz igru dijete komunicira, ispunjava se, kvalitetno i edukativno provodi slobodno vrijeme. Odgajatelji su svjesni da je njihov osnovni zadatak poticati, stimulirati djecu, jačati im samopouzdanje, kreativnost, i svemu što doprinosi stalnom razvoju djetetove ličnosti. Osim zabavnog karaktera, igra pruža mogućnosti spontanog učenja, usvajanja novih spoznaja, razvijanja različitih sposobnosti, vještina, stavova i navika. Tako da se itekako pokazalo da je igra vrlo učinkovita metoda rada sa djecom. Svaka aktivnost u vrtiću zahtijeva razgovor, komunikaciju, bilo da se radi o ekologiji, dramatizaciji, plesu, pjevanju. Dijete se u svakoj aktivnosti igra i koristi riječi. Tako da je značajno osigurati da dijete bude sretno u svojoj igri, ispunjeno jer će na taj način graditi sebe kao socijalno biće, svestranu ličnost koja će znati normalno komunicirati i u odrasloj dobi. Ako djeca rade nešto što vole i u tome uživaju i usvajaju znanje, taj proces svakako možemo nazvati igrom. Kroz igru i učenje djeca plešu, pjevaju, sviraju, crtaju, recitiraju, režu i lijepe, izmišljaju, nagađaju, koriste maštu, jednom riječju bogate rječnik i uče kvalitetno komunicirati.

Literatura:

- Došen-Dobun, A. (2004), Dijagnostika i tretman poremećaja ponašanja i psihičkih oboljenja kod osoba s mentalnom retardacijom, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, Vol. 40, No.2.
- Furlan, I. (1968), *Početak osnovnog školovanja*, Školska knjiga.
- Jukić J. (2018), *Značaj simboličke igre u poticanju likovnog razvoja predškolskog djeteta*, Diplomski rad, Učiteljski fakultet u Rijeci, 2018.
- Kamenov, E. (1997), *Metodika* (Metodička uputstva za Model B Osnova programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja djece od tri do sedam godina), Novi Sad.
- Kvesić, M. (2008), *Metodika tjelesne i zdravstvene kulture*, FPMOZ, Mostar.
- Lazar, M. (2007) *Moć igre i igračke*, Tempo, Đakovo.
- Mendeš, P. (2008), *Koncepcije, pristupi i programi predškolskog odgoja i obrazovanja u Republici Hrvatskoj* u: Mirisi djetinjstva, Učiteljska akademija, Makarska.
- Milanović, M. (2014), *Pomozimo im rasti- priručnik za partnerstvo odgajatelja i roditelja*, Golden marketing- Tehnička knjiga, Zagreb
- Mitrović, D. (1986), *Pedagoška psihologija*, Svjetlost - OOUR zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.
- Šagud, M. (2002), *Igra u predškolskom odgoju*: u Mirisi djetinjstva, Učiteljska akademija, Zadar.
- Slunjski, E. (2012), *Kurikulum ranog odgoja - istraživanje i konstrukcija*, Školska knjiga, Zagreb.
- Smiljanić, V., Toličić, I. (1990), *Dečja psihologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Sotirović, V. (1974), *101 igra logičkim blokovima*, Radnički univerzitet Radivoj Čirpanov, Novi Sad.
- Stein, F. i Roose, B. (2000), *Pocket Guide to Treatment in Occupational Therapy*, Singular, San Diego.
- Stevanović, M. (2003), *Predškolska pedagogija*, Andromeda, Rijeka.
- Tokić, M. (2008), *Rani dječji govor*, FPMOZ, Mostar.
- Vasta, R. (2005), *Dječja psihologija: moderna znanost*, Naklada slap, Jastrebarsko.
- Velički, Vladimira (2013), *Pričanje priča - stvaranje priča. Povratak izgubljenomu govoru*. Alfa, Zagreb
- Vivodinac, Ž. (2008), *Djeca suradnici*. Školski vjesnik: časopis za pedagošku teoriju i praksu, 57(1.-2.), 153-163.
- Vukasović, A. (1999), *Pedagogija*, Hrvatski katolički zbor „MI”, Zagreb.

The role of communication in pre-school children's play

All we do with children has a form of communication, not just words, but also the timbre of the voice, facial expression and body language. The way we communicate with children sends messages of respect, empathy and care, but it can also send the opposite messages. By actively listening to children, encouraging them to talk about their feelings, and using positive, descriptive language, we let children know they can confide in us. In addition, the way we communicate with others has an impact on teaching children to solve problems, to be self-aware and to know how to listen to other people. Children's play and communication are closely related. Some experts describe children's play as a social activity that represents a form of communication. Play has always been an integral part of children's life and creativity as well as the basis of children's development, their physical, intellectual and socio-emotional abilities. A child develops in a play and acquires the first concepts about himself / herself and his / her environment. Although lifestyles changed at various stages of social development, the play has remained an integral part of children's activities in new social conditions. The play is the primary activity of a preschool child. In the game, a child communicates, expresses his / her feelings and relationships with the environment, the game enables them to actively participate in a social life. In the game, a child develops motor skills and his / her nervous system, enriches his / her vocabulary, expands his / her knowledge about the life and work of people, socializes and learns proper behavior in life. That is the reason why we can say that play affects the all-round development of a child's personality and that preschool institutions should pay a great attention to it.

Keywords: *Play, communication, self-esteem, social life*

Adresa autorica:

Dr. sc. Mersiha Kolčaković, Sveučilište Hercegovina, Mostar

E-mail: mersiha.kolcakovic@hercegovina.edu.ba

Katarina Lasić, mag.paed., Sveučilište Hercegovina, Mostar

E-mail: katarina.lasic@hercegovina.edu.ba

Mr. sc. Mirela Vasić-Hadžihalilović, Četvrta gimnazija Ilidža

E-mail: mivas75270@yahoo.com

Lejla Ovcina
Univerzitet u Bihaću, Pedagoški fakultet, Bihać

Merisa Rekić,
OŠ Todorovo, Velika Kladuša

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Pitanja i zadaci u čitanačkim tekstovima za razrednu nastavu

Sažetak:

Posljednje dvije decenije u obrazovnom sistemu Bosne i Hercegovine nastale su promjene koje se odnose na revidiranje nastavnih planova i programa, uvođenje novih metoda učenja i poučavanja te prelaska na devetogodišnje obrazovanje. Određeni aspekti usvajanja znanja ostali su nepromijenjeni, što se odnosi i na izvore saznanja. Među njima je i udžbenik, koji, bez obzira na navedene promjene, ostaje značajan faktor u nastavnom procesu i polazište praktične primjene obavezujućih nastavnih programa. U ovom istraživanju analizirani su čitanke za treći, četvrti i peti razred devetogodišnje osnovne škole. Predmet analize je zastupljenost pitanja i zadataka u čitankama prema Bloomovoj taksonomiji koja će dovesti do one najrepresantativnije.

Ključne riječi: nove metode učenja, udžbenici, nastavni procesi, pitanja i zadaci

Teorijska polazišta

Istraživanja koja se bave analizom udžbenika s ciljem određivanja njegove uloge i kvalitete kroz historiju usmjeravala su se prema vlastitim kriterijima istraživača ili prema recentnoj literaturi. Međutim, UNESCO izdaje „Vodič za istraživanje i reviziju udžbenika s ciljem promicanja međunarodnog razumijevanja postavljajući kriterije i

temelje za evaluaciju udžbenika povijesti, zemljopisa, društvenih znanosti, te udžbenika za jezik i čitanki“ (Matijević i sar. 2013: 67).

Autorica Nemeth – Jajić (2007), provela je istraživanje udžbenika hrvatskoga jezika. Analizom je željela utvrditi kakvu nastavu nude tadašnji udžbenici, te koliko su usklađeni sa savremenim konceptima nastave. U provedenom istraživanju spomenuta autorica uspjela je utvrditi koliko se učeniku omogućuje aktivna uloga u nastavi jezika i književnosti, kako i koliko se posvećuje pažnja razvijanju kritičkog mišljenja i stvaralačkih mogućnosti učenika, te koliko su usmjereni udžbenici na učenika. Na osnovu dobivenih rezultata zaključila je da većina udžbenika učitelju nudi nastavu usmjerenu na sadržaj, odnosno na nastavu gdje glavnu ulogu ima učitelj, a kao glavni oblik rada ističe frontalni. Autorica zagovara udžbenik koji treba biti usmjeren na učenika.

Istraživanje koje razmatra problem poticanja kreativnog mišljenja pitanjima i zadacima u udžbenicima za niže razrede osnovne škole bavila se Koludrović (2009). Provedenim istraživanjem utvrdilo se da poticanje kreativnog mišljenja u udžbenicima je veoma različito. Najviši rang imaju udžbenici drugog i trećeg razreda.

Slično istraživanje uradila je i autorica Dubovicki (2012) istražujući zadatke koje (ne) potiču kreativnost u udžbenicima za razrednu nastavu. Pokazalo se da se kreativnost u udžbenicima nedovoljno potiče, što je i dokazao mali broj zadataka koji potiču kreativnost u njima. Učenicima i učiteljima proces nastave bi trebao biti radost, te kao rješenje za to nude se zadaci koji pospješuju samoinicijativu i razvijanje divergentnog mišljenja kod učenika.

Rodnu osjetljivost u čitankama za razrednu nastavu ispitivali su autori iz regije (Baranović i sar., 2010) a u udžbenicima za niže razrede osnovne škole u Bosni i Hercegovini (Mešanović i Kasapović, 2019). Interes za čitanke i njene sadržaje vidljiv je u posljednje dvije decenije. Autori je istražuju s različitih aspekata kao što je analiziranje poslovice u nastavi koje se pojavljuju kao metodički materijal uz književne i jezične sadržaje u čitankama (Grahovac-Pražić i Vukelić, 2020) ili o zastupljenosti poezije u čitankama za primarno obrazovanje (Grahovac-Pražić i Vrsaljko, 2020).

Peko i sar. (2006) posmatraju porodicu i temeljnu njenu vrijednost u čitankama za razrednu nastavu, dok Pavličević-Franić (2011) na osnovu leksičkog diskursa otkriva kakav je utjecaj tekstova u čitankama na razvoj dječijeg rječnika na početku školovanja. Marušić (2011) je provela analizu vrednovanja književnih tekstova u savremenim osnovnoškolskim čitankama i problematizirala pitanja uvođenja djela svjetske i nacionalne književnosti u čitanke namijenjene djeci osnovnoškolske dobi. Soče i Ovčina (2021) su se bavile neknjiževnim tekstovima u čitankama za razrednu nastavu, a u drugom radu su govorile o vrijednostima koje promoviraju prozni književni tekstovi

u čitankama za razrednu nastavu (Ovčina i Soče, 2022). Bakota (2022) istražuje kojim vrstama pitanja se potiče literarna komunikacija s književnim tekstom. Analizirano je trinaest čitanki koje se koriste u Republici Hrvatskoj, a pitanja koja su bila predmet analize razvrstana su na kognitivna i nekognitivna prema Glazzard i sar. (2016).

Prilikom analize u nekognitivna pitanja uvrštena su ona koja traže znanje ili prisjećanje činjenica (*prepoznati, imenovati, nabrojati, opisati, pročitati, pronaći, ispričati, prepisati, izdvojiti, označiti ili podcrtati*). U ovu vrstu pitanja uvrštena su i činjenična (jednostavna) pitanja s upitnim riječima (*šta, gdje, kako i kada*), te zatvorena pitanja, rekognitivna (poticanje na uočavanje osnovnih elemenata književnog teksta na nivou prepoznavanja) i reproduktivna (na nivou ponavljanja, sintetiziranja i utvrđivanja spoznaja o pročitanoj). Pozivajući se na Bloomovu taksonomiju, spomenuta autorica naziva ih pitanjima nižeg reda jer su to pitanja prisjećanja i nabrojanje činjenica. S druge strane, kognitivna pitanja povezuje s onom vrstom za koju ne postoji unaprijed pripremljen odgovor. To su otvorena pitanja od kojih se traži argumentirana procjena, odluka, vrednovanje ili prosudba o činjenicama. Ona su pitanja višeg reda prema Bloomu, složenija su i kompleksnija jer traže objašnjenje, analitičko-sintetičko mišljenje i primjenu znanja. Pripadaju pitanjima višeg reda, intelektualno su zahtjevnija, u njima su sadržane prosudba, analiza, logičko razmišljanje i vrednovanje. Kognitivnim pitanjima, autorica smatra još i *aplikacijska* (rješavanje problema, kritičko mišljenje i istraživanje), *sintetička* (promjena ugla gledanja, stvaranje novih scenarija, stvaralački angažman) i *evaluacijska* (usmjerena na izražavanje osobnih stavova, mišljenja i vrijednosti) pitanja.

U pregledanoj literaturi nije pronađeno istraživanje čitanki na osnovu pitanja i zadataka prema Bloomovoj taksonomiji u Bosni i Hercegovini. To znači da će predviđeno istraživanje biti indikativno kako u akademskim krugovima, tako i aktivnim akterima u nastavnom procesu. Cilj istraživanja je ispitati zastupljenost pitanja i zadataka u čitankama za treći, četvrti i peti razred u odnosu na kognitivnu, psihomotornu i afektivnu domenu Bloomove taksonomije nakon književnih tekstova. S tim u vezi postavljeni su i sljedeći istraživački zadaci:

- a) utvrditi zastupljenost vrsta pitanja i zadataka po Bloomovoj taksonomiji u čitankama trećih, četvrtih i petih razreda;
- b) utvrditi koje su razine kognitivne domene najzastupljenije s obzirom na postavljene ishode u pitanjima i zadacima u čitankama trećih, četvrtih i petih razreda;
- c) izdvojiti najreprezentativniju čitanku koja kvalitetom obuhvata više razine kognitivne, psihomotorne i afektivne domene iz analiziranog uzorka čitanki.

Uzorak

Na osnovu svrhe istraživanja za analizu je bilo potrebno odrediti popis čitanke prema *Spisku odobrenih udžbenika za osnovnu školu šk. god. 2021/22. Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta*. U *Tabeli 1* nalaze se nazivi odabranih čitanke, autori i identifikacijske oznake (IO), osmišljene za tabelarni prikaz dobivenih pokazatelja po uzoru na Ovčina i Soče (2022). Rimski broj označava razred, dok indeks označava redni broj čitanke. Valja napomenuti da su čitanke poredane po slučajnom redoslijedu i na način kako se dolazilo do njih.

T1: Čitanke po razredima koje su predmet analize

Razred	Naziv čitanke	Ime autora	IO
III	<i>Čitanka za treći razred,</i>	Alić, A., Mašala, A.	III _a
	<i>Čitanka – udžbenik</i>	Belma Dilberović	III _b
	<i>Žubor radosti</i>	Zehra Hubijar	III _c
	<i>Čitanka – udžbenik</i>	Selma Kopic	III _d
	<i>Čitanka – udžbenik</i>	Azra Verlašević	III _e
	<i>Moja čitanka</i>	Šejla Šehabović i Jasminka Šehabović	III _f
IV	<i>Boja sreće</i>	Zehra Hubijar	IV _a
	<i>Čitanka – udžbenik</i>	Hazema i Ibro Ništović	IV _b
	<i>Čitanka – udžbenik</i>	Zejćir Hasić, Jagoda Iličić i Šimo Ešić	IV _c
V	<i>Čitanka – udžbenik „SVEZAME, OTVORI SE!“</i>	Lamija Begagić, Eldina Brulić, Namir Ibrahimović, Sanja Jurić, Amer Tikveša, Azra Rizvanbegović, Nenad Veličković	V _a
	<i>Čitanka – udžbenik</i>	Šejla Šehabović, Jasminka Šehabović	V _b

U ispitivanju pitanja i zadataka kognitivnog, afektivnog i psihomotoričkog područja, pored odabranih čitanke, uzeti su u obzir i obavezni književni tekstovi prema *Okvirnom nastavnom planu i programu Federacije Bosne i Hercegovine*.

Na neki način oni predstavljaju sekundarni uzorak, te su se i njima dodijelili identifikacijske oznake koje će biti korištene u tabelarnom prikazu rezultata. Prema tome, u *Tabeli 2* se nalaze književni tekstovi po razredima i odabranim IO.

Slovne oznake predstavljaju redni broj proznog književnog teksta, a indeks razred u kojem se nalazi.

T2: Književni tekstovi korišteni u analizi čitanki

KT za III razred	IO KT III	KT za IV razred	IO KT IV	KT za V razred	IO KT V
A h m e t Hromadžić, <i>Plamena</i>	A ₃	Nasiha Kapidžić- Hadžić, <i>Divna zemlja i tetka Devla</i>	A ₄	Ivo Andrić, <i>Aska i vuk</i>	A ₋₅
Ešref Berbić, <i>Čuvar</i>	B ₃	Jakov Jurišić, <i>Srne na santi leda</i>	B ₄	Skender Kulenović, <i>Cesta</i>	B ₋₅
Bisera Alikadić, <i>Na pijaci</i>	C ₃	Zehra Hubijar, <i>Kestenjar</i>	C ₄	Alija Dubočanin, <i>Šarko</i>	C ₋₅
Azra Mulalić, <i>Lastavice</i>	D ₃	Ivan Cankar, <i>Zastidio se majke</i>	D ₄	Branko Ćopić, <i>Izokrenuta priča</i>	D ₋₅
J e r m e n s k a priča, <i>Čup sa zlatom</i>	E ₃	Šefik Daupović, <i>San zubara Pincetija</i>	E ₄	Ela Peroci, <i>Majčin dar</i>	E ₋₅
S t a n i s l a v Femenić, <i>Carevo treće uho</i>	F ₃	Aleksa Mikić, <i>Neočekivani susret</i>	F ₄	Narodna priča, <i>Ko je na svijetu najjači</i>	F ₋₅
Rizo Džafić. <i>Skrovište</i>	G ₃	Enes Kahvić, <i>Čamac</i>	G ₄	Stevan Bulajić, <i>Sarka</i>	G ₋₅
Z o r a n Jovanović, <i>Drug</i>	H ₃	Branko Ćopić, <i>Nećeš mi vjerovati</i>	H ₄	Ešref Berbić, <i>Kako je otišlo ljeto</i>	H ₋₅
Šimo Ešić, <i>Kako je procvjetala prva visibaba</i>	I ₃	Nedžati Zekerija, <i>Zar vam nisam rekao</i>	I ₄	Aleksa Mikić, <i>Lipov cvat</i>	I ₋₅
F e r i d a Duraković, <i>Važnost</i>	J ₃	Jure Kaštelan, <i>Proljeće je slikar</i>	J ₄		
Ivica Vanja Rorić, <i>Č u d e s n a pjesma</i>	K ₃	Maja Gjerek- Lovreković, <i>Zimska priča</i>	K ₄		
Đani Rodari, <i>Ribar iz Cefalua</i>	L ₃				

U analizu je uključeno 1 653 pitanja i to 1 010 iz čitanke za treći razred, 418 za četvrti i 225 za peti razred. Nakon toga bilo je potrebno odrediti koliko pitanja pripada nekom od područja Bloomove taksonomije (*kognitivno, afektivno i psihomotoričko*). Potom su analizirana pitanja na osnovu razina spomenutih područja, s posebnim osvrtom na kognitivnu domenu. Navedene radnje vršile su se prebrojavanjem, a dobiveni pokazatelji nalaze se u tabelarnom prikazu. Na taj način su dati odgovori na postavljene zadatke istraživanja.

Analiza i interpretacija rezultata

Zanimanje za udžbenike kao i čitanke, oduvijek je prisutno u naučnim krugovima. U prilog ovoj činjenici govore navedena istraživanja. Većina njih kao predmet interesovanja uzima čitanke osnovnih i srednjih škola, dok je nešto manji broj onih koji se bave pitanjima i zadacima u metodičkom instrumentariju. Shodno tome, prilikom procjene pitanja iza obaveznih prozih tekstova u čitankama za odabrane razrede obuhvaćene su sve tri domene Bloomove taksonomije.

Najprije će biti prezentirani prikupljeni podaci koji odgovaraju na prvi istraživački zadatak. S obzirom da je veliki broj dobivenih podataka, isti će biti prikazani po razredima od najnižeg do najvišeg. Broj analiziranih čitanke (njih šest) za treći razred i tekstova u njima (12) dosta obiman, a njihovi rezultati su prikazani u *Tabeli 3*.

T3: *Analiza pitanja iza književnih tekstova u čitankama za treći razred*

KT ₃	A ₃	B ₃	C ₃	D ₃	E ₃	F ₃	G ₃	H ₃	I ₃	J ₃	K ₃	L ₃	UK	
BP	III _a	14	20	16	22	32	-	17	20	26	23	28	9	227
	III _b	11	8	9	11	19	9	9	10	11	9	15	11	132
	III _c	11	17	14	14	24	-	11	9	12	25	18	7	162
	III _d	10	9	10	12	21	15	11	14	9	9	20	10	150
	III _e	19	11	9	16	13	15	17	17	12	9	16	17	171
	III _f	23	13	23	4	7	14	10	18	25	10	10	11	168

KP	III _a	12	20	15	21	32	-	16	19	25	23	26	8	217
	III _b	11	7	8	10	19	7	8	8	11	8	14	11	122
	III _c	11	17	14	14	24	-	11	9	12	25	18	7	162
	III _d	9	8	8	11	20	15	9	12	9	8	19	9	137
	III _e	18	11	9	16	12	14	16	15	12	8	16	16	163
	III _f	22	12	23	4	7	14	10	18	25	10	10	8	163
AP	III _a	1	-	-	1	-	-	1	-	1	-	1	1	6
	III _b	-	-	1	1	-	1	-	2	-	1	-	-	6
	III _c	.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	III _d	1	-	-	1	-	-	1	1	-	1	-	-	5
	III _e	-	-	-	-	.	-	-	-	-	-	-	-	-
	III _f	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
PMP	III _a	1	-	1	-	-	-	-	1	-	-	1	-	4
	III _b	-	1	-	-	-	1	1	-	-	-	1	-	4
	III _c	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	III _d	-	1	2	-	1	-	1	1	-	-	1	1	9
	III _e	1	-	-	-	1	1	1	2	-	1	-	1	8
	III _f	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3

KT₋₃ – obavezni književni tekstovi u trećem razredu; BP – broj pitanja iza književnog teksta; KP – broj pitanja iz književnog teksta koji pripada kognitivnom području; AP – broj pitanja iz književnog teksta koji pripada afektivnom području; PMP – broj pitanja iz književnog teksta koji pripada psihomotoričkom području

Pri analizi čitanke za treći razred obrađeno je 1 010 pitanja koje su raspoređeni prema područjima Bloomove taksonomije za svaku čitanku posebno (*Tabela 3*). Uočeno je da dvije čitanke (III_a i III_c) ne posjeduju tekst *Carevo treće uho*, nego se umjesto ovog teksta nalaze drugi tekstovi od istog autora. Razlog tome se može tražiti u afinitetu autora čitanke prema nekim tekstovima (Ovčina i Soče, 2022). U čitanci pod šifrom III_a, a kako pokazuju rezultati, pronađen je najveći broj pitanja u metodičkom instrumentariju. Izuzetak je kod teksta L₃ (Đani Rodari, *Ribar iz Cefalua*) za kojeg je utvrđeno samo devet pitanja predviđenih kao pomoć u interpretaciji teksta. Pretpostavlja se da je ovaj broj pitanja nastao zbog težnje autora čitanke III_a da ostavi veći prostor učiteljima pri kreiranju raznovrsnih tipova pitanja. Ipak, treba naglasiti da je većina njih usmjerena prema kognitivnom području. U spomenutoj čitanci od 12 analiziranih tekstova u njih šest postavljeno je po jedno pitanje iz afektivnog područja i u četiri teksta iz psihomotoričkog područja. Uočeno je da čitanka III_c posjeduje značajan broj pitanja namijenjen interpretaciji teksta i da su, kao što je slučaj i s unaprijed spomenutom čitankom, svi iz kognitivne domene. Pitanja

iz afektivnog područja uočena su iza pet tekstova po jedanput u čitanci III_b, dok su kod teksta H₃ (Zoran Jovanović, *Drug*) zabilježena dva takva pitanja. U čitanci III_p, osim u tekstu L₃ (Đani Rodari, *Ribar iz Cefalua*) gdje se pojavljuju dva, nisu utvrđena pitanja iz ove domene. Pitanja iz domene afektivnog područja nisu pronađena iza tekstova u čitanci III_e. Nadalje, moguće je uvidjeti razliku u broju pitanja nakon književnih tekstova u zavisnosti od čitanke do čitanke. Iza teksta B₃ (Ešref Berbić, *Čuvar*) i E₃ (Jermenska priča, *Čup sa zlatom*) nisu pronađena pitanja afektivnog područja u svim analiziranim čitankama. Na psihomotoričkom području u čitankama III_d i III_e pojavljuju se po dva pitanja. To su kod čitanke III_d dva pitanja u tekstu C₃ (Bisera Alikadić, *Na pijaci*), a u čitanci III_e kod teksta H₃ (Zoran Jovanović, *Drug*). Pitanja iz psihomotoričkog područja nisu pronađena iza sljedećih tekstova: D₃ (Azra Mulalić, *Lastavice*) i I₃ (Šimo Ešić, *Kako je procvjetala prva visibaba*), kod spomenute čitanke III_e.

Analizirana pitanja iz metodičkog instrumentarija koja se odnosi na tekstove u čitankama za treći razred ukazuju da je najveći broj pitanja iz kognitivne domene. Moguće je da autori udžbenika smatraju da su pitanja ove domene značajnija u odnosu na druga dva područja. Najčešće su to pitanja i zadaci koji podstiču učenike “da uoče osnovne elemente teksta, da ih analiziraju, (...) i ona su različitog karaktera” (Francišković, 2011: 15), te su u funkciji ostvarivanja ciljeva pri radu na književnom tekstu. Ipak, potrebno je istaknuti da i u ovoj domeni postoje pitanja višeg i nižeg reda i da će oni biti analizirani posredno odgovorom na drugi istraživački zadatak.

Nadalje, kako je već rečeno istražene su čitanke za četvrti razred (ukupno 3) i njima pripadajući obavezni tekstovi (njih 11). Ukupno je analizirano 418 pitanja, a dobiveni pokazatelji nalaze se u *Tabeli 4* iz kojih se može uočiti da je podjednak broj pitanja iza književnih tekstova u odabranim čitankama.

T4: Analiza pitanja iza književnih tekstova u čitankama za četvrti razred

KT ₄	BP			KP			AP			PMP		
	IV _a	IV _b	IV _c	IV _a	IV _b	IV _c	IV _a	IV _b	IV _c	IV _a	IV _b	IV _c
A ₄	21	13	17	21	9	16	-	1	1	-	3	-
B ₄	16	6	17	11	4	15	4	2	1	1	-	1
C ₄	22	14	16	18	14	16	4	-	-	-	-	-
D ₄	24	19	13	23	17	10	1	2	2	-	-	1
E ₄	14	16	18	11	13	18	2	1	-	1	2	-
F ₄	7	11	16	5	9	15	2	1	1	-	1	-
G ₄	-	7	22	-	7	22	-	-	-	-	-	-
H ₄	9	9	15	9	7	15	-	-	-	-	2	-

I ₄	15	9	7	15	6	3	-	2	4	-	1	-
J ₄	4	7	6	4	5	5	-	2	1	-	-	-
K ₄	5	10	13	5	9	13	-	-	-	-	1	-
SUMA	137	121	160	122	98	148	13	11	10	2	10	2

KT₄ – obavezni književni tekstovi u četvrtom razredu; BP – ukupan broj pitanja iza književnog teksta; KP – broj pitanja koji pripada kognitivnom području; AP – broj pitanja koji pripada afektivnom području; PMP – broj pitanja koji pripada psihomotoričkom području

Sumirani podaci ukazuju da su u ovoj grupi čitanki pitanja iz kognitivne domene najzastupljenija, što je i slučaj s analiziranim čitankama za treći razred. Uvidom u pitanja i popratne tekstove utvrđeno je da u nekima od njih značajniji broj onih iz kognitivne domene. U prilog ovoj činjenici odabrana su po tri teksta za svaku od čitanki u kojima je uočen najveći broj pitanja spomenutog područja. Tako u čitanci IV_a dominantna pitanja kognitivne razine su iza tekstova: A₄ (Nasiha Kapidžić - Hadžić, *Divna zemlja i tetka Devla*), C₄ (Zehra Hubijar, *Kestenjar*) i D₄ (Ivan Cankar, *Zastidio se majke*). Ono što se može izdvojiti jest da iza teksta G₄ (Enes Kahvić, *Čamac*) u ovoj čitanci nisu pronađena pitanja za interpretaciju. Za razliku od čitanke IV_a, u IV_c iza spomenutog teksta ima 22 pitanja kognitivne domene. Ujedno je taj tekst i jedan od tekstova iza kojeg je najviše pitanja u čitanci IV_c. Pored ovog teksta sa većim brojem pitanja iza teksta su: E₄ (Šefik Daupović, *San zubara Pincetija*), C₄ (Zehra Hubijar, *Kestenjar*) i A₄ (Nasiha Kapidžić-Hadžić, *Divna zemlja i tetka Devla*). U čitanci IV_b pronađeni su tekstovi C₄ (Zehra Hubijar, *Kestenjar*), D₄ (Ivan Cankar, *Zastidio se majke*) i E₄ (Šefik Daupović, *San zubara Pincetija*) koji predstavljaju one sa najvećim brojem pitanja nakon teksta. Tekst J₄ (Jure Kaštelan, *Proljeće*) se pokazao kao jedan od onih koji imaju najmanji broj pitanja kognitivnog nivoa u sve tri čitanke. Spomenuti tekst svojim sadržajem odudara od drugih obaveznih tekstova jer govori o opisu prirode više nego o nekom događaju ili doživljaju.

S druge strane, kada su u pitanju preostale domene pronađena su pitanja nakon ovog teksta. Iza teksta I₄ (Nedžati Zekerija, *Zar vam nisam rekao*) u čitanci IV_a ima veći broj pitanja kognitivne domene u odnosu na ostale dvije čitanke gdje je taj broj znatno manji. Isti tekst sadrži više pitanja afektivnog područja nego kognitivnog. Tekstovi B₄ (Jakov Jurišić, *Srne na santi leda*), D₄ (Ivan Cankar, *Zastidio se majke*) i F₄ (Aleksa Mikić, *Neočekivani susret*) su oni koji za analizu imaju pitanja afektivnog područja u sve tri čitanke. Tekstovi H₄ (Branko Ćopić, *Néčš mi vjerovati*) i K₄ (Maja Gjerek - Lovreković, *Zimska priča*) nemaju pitanja afektivnog područja u istraženim čitankama. Prilikom provjere pitanja iz psihomotoričkog područja može se uočiti čitanka IV_b koja nakon tekstova u većoj mjeri nudi pitanja ove domene, tako npr. nakon teksta A₄ (Nasiha Kapidžić-Hadžić, *Divna zemlja i tetka Devla*) imaju tri pitanja ovog područja. Ujedno spomenuti tekst predstavlja onaj koji za analizu ima najveći broj pitanja psihomotoričkog

područja čitanke IV_b. Prethodno je naznačeno da se kod ove grupe čitanke nalazi najveći broj pitanja iz kognitivne domene. Primjetan je porast pitanja iz područja druge dvije domene što je i razumljivo jer su čitanke namijenjene starijem uzrastu učenika.

U analizu čitanke petih razreda uzete su u obzir dvije čitanke koje imaju devet obaveznih književnih tekstova i 225 pitanja u metodičkom instrumentariju (*Tabela 5*).

T5: Analiza pitanja iza književnih tekstova u čitankama za peti razred

KT ₅	BP		KP		AP		PMP	
	V _a	V _b	V _a	V _b	V _a	V _b	V _a	V _b
A ₅	17	22	17	20	-	2	-	-
B ₅	7	10	6	10	-	-	1	-
C ₅	7	16	6	12	-	1	1	3
D ₅	6	9	4	6	-	-	2	3
E ₅	11	7	7	7	4	-	-	-
F ₅	12	28	9	22	3	6	-	-
G ₅	11	9	10	6	1	3	-	-
H ₅	17	14	14	12	2	2	1	-
I ₅	11	11	11	7	-	2	-	2
UK	99	126	84	102	10	16	5	8

KT₅ – obavezni književni tekstovi u petom razredu; BP – ukupan broj pitanja nakon književnog teksta; KP – broj pitanja koji pripada kognitivnom području; AP – broj pitanja koji pripada afektivnom području; PMP – broj pitanja koji pripada psihomotoričkom području

Dobiveni pokazatelji usmjeravaju na približno jednak broj pitanja iza istih tekstova u dvjema čitankama. Naime, kod nekih od njih uočeno je odstupanje kao što su tekstovi C₅ (Alija Dubočanin, *Šarko*) i F₅ (Narodna priča, *Ko je na svijetu najjači*) gdje su razlike u broju pitanja nešto vidljivije. U oba slučaja primat nad većim brojem pitanja ima čitanka V_b, pa i u kognitivnom području ima više pitanja u odnosu na čitanku V_a. To je slučaj u svim tekstovima osim G₅ (Stevan Bulajić, *Sarka*) i I₅ (Aleksa Mikić, *Lipov cvat*). Isti broj pitanja kognitivnog područja u obje čitanke se nalazi iza teksta E₅ (Ela Peroci, *Majčin dar*). Analiza pitanja afektivnog područja ukazuje da tekst F₅ (Narodna priča, *Ko je na svijetu najjači*) u čitanci V_b ima najviše pitanja ovog nivoa (6). U drugoj čitanci (V_a) za ovo područje pronađen je tekst E₅ (Ela Peroci, *Majčin dar*) koji ima 4, dok u čitanci V_b iza spomenutog teksta nema nikako pitanja ove domene. Nakon tekstova B₅ (Skender Kulenović, *Cesta*) i D₅ (Branko Ćopić, *Izokrenuta priča*) nema pitanja ovog područja u analiziranim čitankama. Podjednak broj pitanja afektivno područje ima

nakon teksta H₅ (Ešref Berbić, *Kako je otišlo ljeto*). Sa najvećim brojem pitanja iza teksta koji pripadaju psihomotoričkom području su tekstovi C₅ (Alija Dubočanin, *Šarko*) i D₅ (Branko Ćopić, *Izokrenuta priča*) koji imaju po 3 pitanja ove domene. Ujedno su to tekstovi kod kojih je ova domena zastupljena u obje čitanke. Međutim, nakon tekstova A₅ (Ivo Andrić, *Aska i vuk*), E₅ (Ela Peroci, *Majčin dar*), F₅ (Narodna priča, *Ko je na svijetu najjači*) i G₅ (Stevan Bulajić, *Sarka*) nema pitanja ovog područja. Poslije analize čitanke i tekstova za peti razred, te pitanja iza njih može se utvrditi da su najzastupljenija ona iz kognitivne domene što je ujednačeno i sa drugim analiziranim čitankama. Iako je porast pitanja druge dvije domene, on nije zapaženiji u odnosu na prethodno dobivene rezultate analize.

Utvrditi koje su razine kognitivne domene najzastupljenije s obzirom na postavljene ishode u pitanjima i zadacima u čitankama trećih, četvrtih i petih razreda je sljedeći defenirani istraživački zadatak. Podaci koji su obrađeni ovom analizom dati su u tabelarnom prikazu prema razredima i odabranim čitankama. Najprije će biti prikazani ukupni pokazatelji, a potom i pojedinačni za sve čitanke. U kognitivno područje pripadaju zapamtiti, razumjeti, primijeniti, analizirati, vrednovati i sintetizirati. Pored istaknutih glagola koji predstavljaju razine, postoje precizni glagoli usmjereni prema ovoj razini i koji su uzeti u obzir prilikom analize. Za prve dvije razine znanja kao i jednostavniju primjenu postupaka koji su naučeni napamet smatra se da one pripadaju mišljenju niže razine. S druge strane, složenija primjena znanja koja se odnosi na učenje na nov i neuvježban način te posljednje tri razine zahtijevaju kompleksnije intelaktualne funkcije i mišljenje višeg reda.

T6: Razine kognitivne domene u trećem razredu

RAZRED RAZINE	III _a	III _b	III _c	III _d	III _e	III _f	UKUPNO
ZAPAMTITI	105	81	92	84	135	120	617
RAZUMJETI	64	25	49	48	26	39	251
PRIMJENITI	7	3	5	-	1	4	20
ANALIZIRATI	11	1	7	3	-	-	22
VREDNOVATI	23	11	8	-	1	-	43
SINTEZIRATI	7	1	1	2	-	-	11

U proučavanim čitankama trećeg razreda za područje kognitivne domene pronađena su 964 pitanja. Od ukupnog broja pitanja najveći broj pripada razini *zapamtiti*, 617 pitanja. Ti zadaci su većinom bili usmjereni na pronalaženje odgovora u samom tekstu. Odgovaraju na pitanja Ko?, Šta?, Kako?, Gdje? i sl. Ovakva pitanja pripadaju činjeničnim

pitanjima (Soče, 2010) čiji se odgovori pronalaze direktno u tekstu. Na drugom mjestu razina kognitivne domene je razina *razumjeti* koja je ujedno i druga po broju pitanja (251) u provedenom istraživanju. Učenici s razumijevanjem trebaju pristupiti zadatku i povezati ga sa prethodno naučenim sadržajem. Sljedeće dvije razine (*primjena i analiza*) su gotovo podjednako zastupljene u ovim udžbenicima (20 i 22), dok razini *vrednovati* pripada nešto veći broj pitanja (43). Sintezom bi učenike trebalo potaknuti da izraze svoje stavove, prosude da li je nešto dobro ili loše, daju svoje kritičko mišljenje. Na zadnjem mjestu po broju pitanja (11) je razina *sintetizirati*. Iz *Tabele 6* može se uvidjeti da tri udžbenika nude pitanja za sve razine ovog područja Bloomove taksonomije. To su čitanke III_a, III_b i III_c. Za razliku od njih čitanka III_f uključuje pitanja samo prve tri razine kognitivne domene koje, a kako je unaprijed rečeno, pripadaju pitanjima nižeg reda. Razine *primjeniti* i *vrednovati* nisu pronađene u čitanci III_a, a pitanja *analize* i *sinteze* u čitanci III_c. Primjetan je nedostatak pitanja viših razina u metodičkom instrumentariju analiziranih čitanki. Takav pristup dovodi interpretaciju književnog teksta u nepovoljan položaj, jer su sva pitanja usmjerena isključivo na otkrivanje činjenica u pročitanoj tekstu. Naime, to se podudara i s rezultatima istraživanja koje je uradila Bakota (2022). U istraženim udžbenicima književnosti trećeg razreda (ukupno 6), od ukupno 3 845 pitanja na kognitivno područje otpada 1 677. Analizom je utvrdila da su nekognitivna činjenična pitanja dominantna vrsta zastupljenih pitanja u udžbenicima i da se razgovor o pročitanoj svodi na nizanje doslovnih podataka, na prepričavanje gdje izostaje lična reakcija učenika na pročitano.

T7: Razine kognitivne domene u četvrtom razredu

RAZRED	IV _a	IV _b	IV _c	UKUPNO
RAZINE				
ZAPAMTITI	54	70	34	158
RAZUMJETI	43	61	40	144
PRIMJENITI	5	2	7	14
ANALIZIRATI	13	9	6	28
VREDNOVATI	7	6	9	22
SINTEZIRATI	-	-	4	4

Zabilježena su 370 pitanja kognitivne domene u analiziranim trima čitankama za četvrti razred osnovne škole. Analizom je potvrđeno da najveći broj pitanja (302) pripada prvoj i drugoj razini ovog područja (*pamćenje i razumijevanje*). Naizgled se može tumačiti kako je gotovo podjednak broj pitanja prema razinama kognitivne domene u

sve tri razmatrane čitanke. Premda, na neki način iznimku čine dvije čitanke IV_a i IV_b koje ne nude pitanja *sinteze*, dok čitanka IV_c sadrži četiri pitanja spomenute razine. Sintezom se podstiče izražavanje ličnih stavova o nekoj ideji, prosuđivanje i iznošenje kritičkog mišljenja čime se postiže i viša razina procesa mišljenja. Podjednako važna razina kognitivne domene, a zastupljena u manjem broju je *evaluacija* koja zahtijeva od učenika kreiranje novih zadataka i stvaranja novih rješenja. Bakota (2022) je pored udžbenika književnosti za treći razred istraživala pitanja i zadatke i u onima za četvrti razred. Ustanovila je veću zastupljenost nekognitivnih pitanja kada su u pitanju ovi udžbenici. Nadalje, smatra da u udžbenicima književnosti prevladava reproduktivni oblik učenja koji od učenika ne zahtijeva veliku misaonu aktivnost i samostalno oblikovanje odgovora na postavljena pitanja (Bakota, 2022).

T8: Razine kognitivne domene u petom razredu

RAZRED RAZINE	V_a	V_b	UKUPNO
ZAPAMTITI	58	58	116
RAZUMJETI	28	14	42
PRIMJENITI	5	3	8
ANALIZIRATI	8	7	15
VREDNOVATI	2	1	3
SINTEZIRATI	1	1	2

Analizom čitanki za peti razred (dva) obuhvaćeno je 186 pitanja kognitivnog područja. Na prvu razinu *zapamtiti* otpada 116 pitanja, po 58 pitanja za svaki udžbenik. Druga razina, *razumjeti* je na strani V_a čitanke koja ima duplo više ove vrste pitanja u odnosu na V_b . Ostale razine ove domene u obje čitanke nemaju znatnih odstupanja po brojnosti pitanja. Najmanji broj pitanja pripada nivou *sinteze*, svega po jedno pitanje. Sintezom motivira učenika i na kreativnost pored gore navedenih tvrdnji. Zadaćima u udžbenicima koji (ne)potiču kreativnost u razrednoj nastavi bavila se Dubovicki (2012). Istraživanjem je utvrdila da se u udžbenicima književnosti nedovoljno potiče kreativnost. Poznata je povezanost kreativnosti s divergentnim mišljenjem, sposobnosti pronalaženja novog načina rješavanja problema i stvaranja nečeg novog i originalnog. Ta veza se može tražiti i u konvergentnim pitanjima kojih, a kako je pokazalo ovo istraživanje, nije bilo u značajnijem broju ni u čitankama za peti razred osnovne škole. Razine kognitivnog područja poredane su hijerarhijski prema težini, a kako pokazuju dobiveni rezultati, broj pitanja u analiziranim čitankama opada u skladu s tim. To znači, kako najveći broj pitanja u svim analiziranim čitankama (11) pripada kognitivnom području, prvom

razini koja se odnosi na prepoznavanje informacija ili na dosjećanje relativnog znanja iz dugotrajnog pamćenja (prema Krathwohl, 2002). Odmah iza spomenute razine slijedi razumijevanje koje podrazumijeva zapamćivanje i reprodukciju naučenog. Takva pitanja upućuju na usmjerenu nastavu. Za razliku od prve razine koja se odnosi na puko dosjećanje, u ovoj razini je kognitivni procesi usmjereni su na određivanje značenja nastavnih poruka, usmenih, pismenih i grafičkih. Analizom čitanki za sve odabrane razrede primjetilo se da u zadacima nedostaju aktivni, precizni glagoli. Na postavljeno pitanje o prethodno napisanom tekstu od učenika se uglavnom traži jedan odgovor, što upućuje na tradicionalni pristup. Zadaci koji zahtijevaju nove ideje, višestruka rješenja ili više različitih odgovora na postavljeno pitanje, u udžbenicima su rijetki. Takvi zadaci, odnosno oni koji potiču maštu, jedan su od preduvjeta za razvijanje kreativnog mišljenja. Zahtjevi koji se odnose na jednostavno raščlanjivanje, tumačenje, provjeravanje književnoteorijskih pojmova, od učenika ne očekuju uživljavanje u tekst i iskazivanje svog doživljaja. Poznata je činjenica da kritičko razmišljanje pridonosi višim razinama usvojenosti sadržaja, ujedno potiče učenike na davanje vlastitih primjera, na interpretaciju sadržaja vlastitim riječima, a ne samo na puku reprodukciju istog, u nastavi književnosti trebalo bi biti zastupljenija pitanja i zadaci većih razina kognitivnog područja. Pri tome ne treba zaboraviti i na pitanja i zadatke iz afektivnog i psihomotoričkog područja. Na osnovu dobivenih rezultata pokazalo se povećanje broja pitanja viših razina kognitivne domene u skladu s uzrastom učenika. Međutim, on nije u dovoljnoj mjeri zastupljen kada su u pitanju analizirane čitanke.

Sljedeći istraživački zadatak: *izdvojiti najreprezentativniju čitanku koja kvalitetom obuhvata više razine kognitivne, psihomotorne i afektivne domene iz analiziranog uzorka čitanki.* Po završetku urađene analize i prebrojavanje pitanja koja se odnose na zastupljenost tri područja ishoda i razina kognitivnog područja utvrđeno je da od 11 analiziranih čitanki niti jedna od njih u potpunosti ne potkrjepljuje pretpostavljene kriterije. Na osnovu prva dva postavljena istraživačka zadatka utvrđeni su određeni parametri koje bi trebala zadovoljavati čitanka koja se smatra reprezentativnom. To su da reprezentativna čitanka mora da posjeduje: *a) pitanja iz svih domena Bloomove taksonomije; b) veći broj pitanja viših razina kognitivne, psihomotorne i afektivne domene; c) pitanja iz kognitivne domene u većoj mjeri su usmjerena na analizu, evaluaciju i sintezu.* Navedeni kriteriji su napisani isključivo za ovo istraživanje i nikakako ne umanjuju kvalitetu metodičko-didaktičko ili grafičko oblikovanje udžbenika, budući da je riječ o prebrojavanju. Unaprijed je rečeno da na osnovu navedenih kriterija nije pronađena čitanka koja zadovoljava sve predviđene uvjete. Stoga je donesena odluka da se izuzmu svi navedeni kriteriji i da se u obzir uzme svaki ponaosob i na osnovu toga odabere reprezentativna čitanka. Prema navedenim kriterijima urađena su i dva istraživačka pitanja koja se odnose na više razine afektivnog i psihomotoričkog područja, a dobiveni

rezultati slijede u tekstu. No, prije toga potrebno je navesti razine domena Bloomove taksonomije počevši od one najniže do najviše. Tako za kognitivnu domenu su to razine: *zapamtiti, razumijeti, primijeniti, analizirati, sintetizirati i evaluirati*. Za afektivnu domenu su to: *prihvatanje, regiranje, usvajanje vrijednosti, organiziranje vrijednosti i vrednovanje*. S tim u vezi je lični i emotivni razvoj učenika (prema Krathwohl, 2002). Psihomotorička domena usmjerena je na: *imitacija, manipulacija, precizacija, artikulacija i naturalizacija*. Ona obuhvata veliki broj aktivnosti i širok raspon izražavanja (prema Dave, 1970).

Analizom čitanki za treći razred čija je polazna osnova usmjerena na pitanja kognitivne domene, može se uvidjeti da čitanka III_a nudi najviše pitanja ovog nivoa, njih 217. Preostale čitanke imaju manji broj pitanja ovog područja, te bi se spomenuta čitanka uslovno mogla uzeti kao reprezentativna čitanka trećeg razreda za kognitivnu domenu. Utvrđeno je da čitanka III_d ima nešto veći broj pitanja koja se odnose na više kognitivne procese (*analiza, evaluacija i sinteza*). Iako i u čitankama III_b i III_c postoji određen broj pitanja višeg nivoa ipak je on neznatan u odnosu na spomenutu čitanku. Prema tome, i na osnovu trećeg odabranog kriterija čitanka III_a se pokazala kao relevantna. Pitanja iz afektivnog područja zastupljena su iza književnih tekstova u četiri čitanke, dok u dvije nisu pronađena. Najviše pitanja ove domene nude čitanke III_a i III_b, po šest. Ipak, čitanka III_a nudi pitanja iza više različitih književnih tekstova i viših razina afektivnog područja, pa se za ovu domenu može uzeti kao referentna. Za razliku od afektivnog područja, psihomotoričko područje je više zastupljeno u čitankama trećeg razreda što je i prikazano u odgovoru na prvi istraživački zadatak. Ustanovljeno je da prilikom proučavanja grupe pitanja iz ove domene da su sva iz nižeg reda, odnosno da su zastupljene samo prve dvije razine (*imitacija i manipulacija*) u svim analiziranim čitankama za treći razred. U čitanci III_d pronađeno je devet pitanja iz ove domene. Ona su pronađena u metodičkom instrumentariju nakon sedam književnih tekstova, te uzevši u obzir samo ovu domenu, preporučuje se spomenuta čitanka.

Nadalje, analizom se uvidjelo da u čitanci III_d postoji znatan broj pitanja iza književnih tekstova, koji pored pitanja kognitivnog područja, sadrži i ona iz afektivnog i psihomotoričkog područja. Pitanja višeg nivoa, kao i pitanja kognitivne i psihomotoričke domene od velikog su značaja za razvoj mišljenja učenika. Ovim pitanjima se potiče kognitivno mišljenje. Budući da čitanka III_a nudi nešto veći broj pitanja više razine iz dvije od tri domene, preporučuje se kao reprezentativna čitanka za treći razred.

Na isti način urađena je i analiza za odabrane čitanke za četvrti razred. Kognitivna domena najzastupljenija je iza književnih tekstova u čitanci IV_c, dok se u čitanci IV_b zastupljenost pokazala znatno nižom. S obzirom na posljednji postavljeni kriterij koji se odnosi na više razine kognitivne domene pokazalo se da je u čitanci IV_c prisutan

veći broj takvih pitanja. Samim tim, kada su u pitanju ova dva kriterija onda se čitanka IV_c može smatrati validnom. U sve tri čitanke pronađena su pitanja koja su usmjerena na afektivno područje. Najviša razina afektivne domene kroz pitanja u metodičkom instrumentariju nije pronađena. Pitanje četvrte razine spomenutog područja pronađena su u sve tri čitanke, dok su treće u čitankama IV_a i IV_b . Iako je gotovo ujednačen broj pitanja u spomenutim čitankama, ipak se u čitanci IV_a pojavljuje više pitanja iz afektivnog područja od kojih je polovina u trećoj ili četvrtoj razini. Stoga se ona uzima kao referenta za ovo područje. Čitanka IV_b sadrži pitanja psihomotoričkog područja iza šest književnih tekstova, dok preostale dvije čitanke nude pitanja ove domene nakon dva književna teksta. Svakako, treba napomenuti kako su ova pitanja isključivo iz prve najniže razine psihomotornog područja. S obzirom na činjenicu da je brojnost pitanja ovog područja na strani čitanke IV_b onda se ona može nazvati reprezentativnom. Od postavljena tri uvjeta čitanka IV_a zadovoljava dva, te djelimično i treći pa se ona uzima kao najbolje rješenje za ovaj razred.

Čitanke i pripadajući književni tekstovi za peti razreda pokazali su postojanje pitanja iz sve tri domene. Time je prvi kriterij zadovoljen. Međutim, veći broj pitanja pronađen je u čitanci V_b kada su u pitanju spomenute domene. Peta razina afektivnog područja nije zabilježena kod ove dvije čitanke, a četvrta se nalazi samo u čitanci V_b . Treća razina ove domene našla se kod obje analizirane čitanke. Pitanja psihomotoričkog područja su iz dvije niže razine, što znači da je ovo područje potpuno zanemareno kada je u pitanju viši nivo. Nadalje, više razine kognitivne domene gotovo su identično rasporedne po broju pitanja u obje čitanke. Neznatno je vodeća pozicija čitanke V_a u odnosu na V_b . Na osnovu dobivenih pokazatelja, a uzimajući u obzir tri zadana kriterija, čitanka V_b nudi veći broj pitanja nakon književnih tekstova iz sve tri domene te se ona preporučuje kao reprezentativna čitanka za peti razred.

Zaključak

U provedenom istraživanju koje se odnosilo na zastupljenost vrsta pitanja i zadataka prema spomenutoj taksonomiji u čitankama trećih, četvrtih i petih razreda utvrdilo se da primat imaju ona iz područja kognitivne domene. Sporadična je pojava onih iz afektivnog i psihomotoričkog područja i uslovljena je samom prirodom teksta. Pitanja koja odgovaraju jednom od područja Bloomove taksonomije uglavnom pripadaju nižim razinama kognitivnog razvoja.

Razine kognitivne domene koje se najprisutnije u pitanjima i zadacima analiziranih čitanke odnose se na prve tri razine, dok su posljednje tri razine pojavljuju u dosta manjem broju.

Primjetan je rast pitanja višeg kognitivnog nivoa koji se podudara s uzrastom učenika, ali je on zanemariv. Nakon provedene analize nije pronađena niti jedna čitanka koja bi odgovorila predviđenim uvjetima i koja bi se svrstala u reprezentativnu. Iz analiziranih uzoraka čitanki izdvojene su one koje odgovaraju jednom ili dva zadana kriterija, te su iste smatrane kao referentne.

Motiviranje učenika na učenje te spremnost za otkrivanje novih spoznaja i ideja, samostalno istraživanje i razmišljanje samo su neke od dobrobiti po učenike kada im se postavi dobro pitanje. To treba imati na umu prilikom sastavljanja pitanja koji će se naći u čitankama za učenike, a posebno za one u razrednoj nastavi.

Literatura

- Alić, A., Mašala, A. (2011). *Čitanka za treći razred*, Svjetlost, Sarajevo.
- Bakota L. (2022). Vrste pitanja u udžbenicima književnosti za mlađu školsku dob, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici. Saznanje 3*, 93-109.
- Baranović, B., Doolan, K. i Jugović, I. (2010). Jesu li čitanke književnosti za osnovnoškolsko obrazovanje u Hrvatskoj rodno osjetljive? *Sociologija i prostor, Vol. 48, No. 2*, 349-374
- Begagić, L., Brulić, E., Ibrahimović, N., Jurić, S., Tikveša, A., Rizvanbegović, A., Veličković, N. (2008). *Čitanka-udžbenik za peti razred „SVEZAME, OTVORI SE“*, Sezam, Sarajevo.
- Bloom, B. S. (1956). *Taxonomy of Educational Objectives, Handbook I: The Cognitive Domain*. New York: David McKay Co., Inc.
- Dave, R.H. (1970). *Developing and writing Behavioral Objectives*, AZ, Tucson, Educational Innovators Press.
- Dubovicki, S. (2012). Poticanje kreativnosti u udžbenicima razredne nastave. *Pedagoška istraživanja*, 9 (1/2), 205-219.
- Francišković, D. B. (2011). Čitanka i metodološko oblikovanje programskog sadržaja. *Методички видици*, 2 (2), 12-17.).
- Glazzard, J., Denby, N. i Price J. (2016). *Kako poučavati*. Educa, Zagreb.
- Grahovac-Pražić, V., & Vrsaljko, S. (2019). Slika poezije u čitankama. *Magistra Iadertina*, 14(2), 75-85.
- Grahovac-Pražić, V., & Vukelić, K. (2020). Poslovice u nižim razredima osnovne škole. *Metodički obzori: časopis za odgojno-obrazovnu teoriju i praksu*, 15(1 (28)), 75-92.

- Hasić, Z., Ilić, J., Ešić, Š. (2007). *Čarolija malog svijeta*. Čitanka-udžbenik za četvrti razred, Bosanska riječ, Tuzla.
- Hubijar, Z. (2007). *Boja sreće*. Čitanka za četvrti razred, Bosanska riječ, Sarajevo.
- Hubijar, Z. (2011). *Žubor radosti* – čitanka za treći razred. Sarajevo: Dječija knjiga, Sarajevo: Bosanska riječ.
- Koludrović, M. (2009). Pitanja i zadaci u udžbenicima kao elementi poticanja divergentnog mišljenja. *Pedagojska istraživanja*, 6 (1-2), 179–189.
- Konceptija devetogodišnjeg osnovnog odgoja i obrazovanja. Okvirni nastavni plan i program za 1., 2. i 3. razred. Biblioteka Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke, 2006.
- Kopic, S. (2011) . *Čitanka* – udžbenik za treći razred osnovne škole. Zenica: Vrijeme, Tuzla: Nam.
- Krathwohl, D. R. (2002). A revision of Bloom's taxonomy: An overview. *Theory into practice*, 41(4), 212-218.
- Marušić, P. (2011). Vrjednovanje književnih tekstova u suvremenim osnovnoškolskim čitankama (teorijski okviri za vrjednovanje čitanki). U: A. Peko (ur.). *Dijete i jezik danas. Dijete i tekst (str. 71-86)*. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera
- Matijević, M., Topolovčan, T. i Rajić, V. (2013). *Učenička evaluacija udžbenika*. Napredak, 154. (3), 289–315.
- Mešanović, E. i Kasapović, E. (2019). Rodna osjetljivost u udžbenicima za razrednu nastavu. Zbornik radova *Prozor u svijet obrazovanja, nauke i mladih. Pedagoški fakultet Univerziteta u Sarajevu*, 200–218.
- Nemeth-Jajić, J. (2007). *Udžbenici hrvatskoga jezika u razrednoj nastavi*, Redak, Split.
- Ništović, H., Ništović, I. (2014). *Čitanka za četvrti razred*, Dječija knjiga, Sarajevo.
- Ovčina, L. i Soče, S. (2022). Koje vrijednosti promoviraju prozni književni tekstovi u čitankama za razrednu nastavu? *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici. Saznanje* 3, 227–241
- Pavličević-Franić, D. i Aladrović Slovaček, K. (2011). Utjecaj načina poučavanja na motivaciju i stav učenika prema hrvatskome jeziku kao nastavnome predmetu. *Napredak*, 152 (2), 171–188.
- Peko, A. i sur. (2006). Suradničko učenje u mlađoj školskoj dobi. *Život i škola*, 52(15–16), 17–28.
- Soče, S. (2010). Istraživačko čitanje kao sredstvo motivacije za samostalno čitanje

u razrednoj nastavi. *Hrvatski*, 8 (1), 73–89.

- Soče, S., Ovčina, L. (2021). Neknjiževni tekstovi u čitankama za razrednu nastavu. *Zbornik radova 2. međunarodne naučno–stručne konferencije Prozor u svijet obrazovanja, nauke i mladih, Pedagoški fakultet Univerziteta u Sarajevu*, 219–236.
- Šehabović, Š., Šehabović, J. (2008). *Čitanka-udžbenik za peti razred*, Vrijeme, Zenica, Nam, Tuzla.
- Šehabović, Š., Šehabović, J. (2011). *Moja čitanka-udžbenik za treći razred*, Vrijeme, Zenica, Nam, Tuzla.
- Verlašević, A. (2011). *Čitanka-udžbenik za treći razred*, Bosanska knjiga, Sarajevo.

Questions and tasks in reading texts for classroom teaching

In the last two decades, changes have occurred in the education system of Bosnia and Herzegovina which relate to revision of the curriculums, the introduction of new methods of learning and teaching and the transition to nine-year education. Certain aspects of knowledge acquisition have remained unchanged, which also applies to sources of knowledge. Among them is a textbook, which, regardless of the above changes, remains a significant factor in the teaching process and the starting point for the practical application of binding curriculums. In this research, reading books for the third, fourth and fifth grade of a nine-year elementary school were analyzed. The subject of analysis is the representation of questions and tasks in reading books according to Bloom's taxonomy, which will lead to the one that is the most representative.

Keywords: *new learning methods, textbooks, teaching processes, questions and assignments*

Adresa autorica:

Lejla Ovčina
Univerzitet u Bihaću
Pedagoški fakultet
Lejla.ovcina@unbi.ba
Merisa Rekić,
OŠ Todorovo, Velika Kladuša

II. BOSNISTIKA

Almira Džanić

**Pedagoški fakultet
Univerzitet u Bihaću**

*pregledni naučni rad
review scientific paper*

Razvoj prezenta u bosaničnim pravnim tekstovima srednjovjekovne Bosne

Sažetak:

U radu se obrađuje razvoj prezenta u bosaničnim pravnim tekstovima srednjovjekovne Bosne sa ciljem boljeg razumijevanja prezenta i njegovih nastavaka u savremenom bosanskom jeziku. Rad se temelji na korpusu povelja koje su nastale na području srednjovjekovne Bosne u periodu od 12. do 15. vijeka. Korpus povelja smo odabrali, jer su relativno udaljene od crkvenoslavenskoga jezika i bliže su živom narodnom govoru. Prezentski nastavci su prikazani tabelarno i prate ih odgovarajući primjeri. Ovaj rad obuhvata i uporednu analizu pojavnosti prezentskih nastavaka u evanđeljima. Ovakav pristup smo odabrali kako bi se odnos između starocrkvenoslavenizama i uticaja narodnog jezika bolje mogao uočiti. U dijelu ovoga rada se i metodološki objašnjava način učenja i savladavanja prezenta kroz nastavni proces na fakultetu, jer smo u radu sa studentima uočili potrebu za preglednijim prikazom.

Ključne riječi: *prezent, srednjovjekovna Bosna, glagolski oblici, evanđelja, pravni tekstovi*

Uvod

Često se kod studenata prilikom savladavanja prezenta, tačnije njegovog razvoja i nastavaka javljaju nejasnoće i nerazumijevanje istog. Tada je nužno da se prikaže dijahronijski aspekt jezika, odnosno ukaže da „jezik je zbivanje, a ne stanje“ (Džanić 2011, 19). Ovo je razlog zašto smo odlučili na sažet način¹ i na jednom mjestu predstaviti razvoj prezenta u bosaničnim pravnim tekstovima srednjovjekovne Bosne. Korpus na kojem smo zasnovali ovaj rad čine srednjovjekovne bosanske povelje koje su nastajale u periodu od 12. do 15. vijeka, a koje su objavljene u knjizi „Bosanični pravni tekstovi u srednjovjekovnoj Bosni“².

Svaki prezenski nastavak koji pronalazimo u poveljama će pratiti i odgovarajuće oznake³, a svaki primjer će biti naveden i u odgovarajućem kontekstu.

Prezenske nastavke koje smo ekscerpirali iz povelja ćemo porediti sa prezenskim nastavcima koji se javljaju u evanđeljima, a koje je u svojoj knjizi istražila Vera Jerković. Naime, liturgijska građa (u ovom slučaju evanđelja) nam ne pruža dosta materijala za ispitivanje, jer je ona oduvijek bila konzervativna i nije dozvoljavala brži i veći prodor elemenata govornoga jezika. Ponovno ćemo naglasiti da ovaj korpus nije pogodan za genetsku historiju bosanskoga jezika (kao „unutarnjeg“ mehanizma), jer u liturgijskim tekstovima dominira crkvenoslavenski temelj. Liturgijski tekstovi od svojih su početaka bili „prepisivačke prirode“ i nisu, za razliku od listina, dozvoljavali infiltracije narodnih jezičkih elemenata. Dakle, uticaji „bosanske“ štokavštine na ove tekstove neznatni su iako su izrazito bitni. Za razliku od evanđelja administrativno-pravni tekstovi nam nude širu sliku prodora elemenata živog narodnog govora i zbog toga su nam poslužili za proučavanje prezenta u ovome radu, a uporište za ovakve tvrdnje smo pronašli u sljedećem:

- (1) Srednjovjekovne bosanske isprave pružaju veoma bogatu građu za historiju bosanskoga i srpskohrvatskoga jezika;

---

1 Više o ovome pitanju vidi u, Džanić, Almira (2015): *Glagolski oblici u bosaničnim pravnim tekstovima srednjovjekovne Bosne*, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Rijeka.

2 A. Turbić-Hadžagić “Bosanični pravni tekstovi u srednjovjekovnoj Bosni”, JU Javna biblioteka “Alija Isaković” Gradačac, 2011.

3 Napomena: U radu i analizi glagola i glagolskih oblika koristit ćemo sljedeće oznake:

P + broj – oznaka za broj povelje (npr. P1);

sljedeći broj nakon oznake za povelju označavat će broj stranice na kojoj se nalazi povelja;

zadnji broj označava redak u povelji u kojem se nalazi pojedini glagol ili glagolski oblik.

Na primjeru to izgleda ovako: (P1: 12, 8), što znači – povelja broj 1, 12. stranica, redak 8.

- (2) Kod nekih pojava (npr. kod množinskoga -ā-genitiva) srpskohrvatska ili štokavska inovacija pojavljuje se prvi put upravo u bosanskim poveljama;
- (3) Bosanske isprave imaju različite osobitosti, koje se ne mogu uočiti u srpskim i dubrovačkim ispravama, ili barem ne u istom ostvarenju;
- (4) Usprkos tome uočava se znatno međusobno podudaranje staroštokavskih idioma (varijanata);
- (5) Kod nekih je promjena teško ili gotovo nemoguće prepoznati jasne tendencije, bilo da postoji miješanje različitih dijalekata ili zbog uticaja književnoga crkvenoslovenskoga jezika (to se tiče prije svega razvoja jata);
- (6) Bosanske isprave treba dalje dokumentirati i istražiti budući da mogu bitno pridonijeti pisanju nove historijske gramatike. (Reinhart 2012: 143)

Tek poređenjem nastavaka iz ove dvije srednjovjekovne vrste pisanih dokumenata možemo dobiti jasniju sliku razvoja prezenta u srednjem vijeku na prostoru Bosne.

Prezent

Prezent je u prošlosti, kao što ima i danas, imao ulogu označavanja radnje koja se neprestano dešava u sadašnjosti, međutim, njegovi su se oblici razlikovali od stoljeća do stoljeća. Iz ovoga ćemo razloga razvoj prezenta pratiti kroz četiri stoljeća.

Poznato je da su u ie. prajeziku postojale tematske i atematske prezentske tvorbe. Tematska je konjugacija zamijenila atematsku još u praslavenskome. Iz toga proizlazi podatak (npr. Matasović u radovima često govori o preovladavanju tematskih prezentskih tvorbi) da je preostalo vrlo malo atematskih tvorbi, dok su tematske prezentske tvorbe bolje očuvane.

Ovisno o tome što prethodi ličnomu nastavku glagola, sve glagole dijelimo na tematske i atematske. Atematski glagoli su glagoli kod kojih se lični nastavak naslanja izravno na prezentsku osnovu, dok tematske glagole dijelimo u dvije skupine ovisno o tome koji tematski samoglasnik (-e- ili -i-) povezuje lični nastavak i prezentsku osnovu.

Prezent u bosaničnim pravnim tekstovima

Bosanični pravni tekstovi srednjovjekovne Bosne iz 12. stoljeća nam pružaju šture glagolske oblike jer ih je vrlo malo sačuvano. Danas nam je dostupna samo Povelja Kulina bana i u njoj nalazimo svega nekoliko prezenta. Mnogo se govorilo o uređenom jeziku i stilu Povelje Kulina bana pa iako predstavlja usamljeni pravni dokument 12. stoljeća, odaje nam sliku stanja glagolskih oblika starijega razdoblja.

Odmah ćemo istaknuti primjer za 1. lice jednine s nastavkom *-u*: *prisezaju* (P1: 14, 12) koji pokazuje da u 12. stoljeću još nije došlo do zamjene nastavka *-u* s *-m*, što se i slaže s Belićevom (Belić 1969) konstatacijom da se sve do 17. stoljeća osim ovoga nastavka rabe i drugi nastavci. U 12. stoljeću imamo i jedan primjer za 3. lice jednine : ^{kolikore} *moge* (P1: 16, 17) te za 3. lice množine: *trъgujuke* (P1: 14, 8-9).

Belić je pronašao i brojne potvrde za 3. lice jednine (ali i množine) iz 12. stoljeća koji imaju nastavak *-e* ili *-t*, dok je u ovome obliku zabilježen samo jedan primjer s *-e* za 3. lice jedine: ^{kolikore} *moge* (P1: 16, 17) i jedan primjer za 3. lice množine: *hode* (P1: 14, 7). Od ranije je poznato da je ovo *-t* nastalo od enklitičke zamjenice *тъ*.

Prezent se u 13. stoljeću se ne razlikuje puno od prezenta u 12. stoljeću. U 1. licu množine nalazimo nastavak *-mo*: *keљnemo sê* (P4: 21, 8); u 1. licu jednine imamo *-u*: ¹ *ne činu* (P4: 22, 17); *čuju* ² *nekoje* *zlo* na vaši *kupьci*. (P6: 30, 21-22); *klъnu* se (P2: 18, 3). U 1. licu množine imamo nekoliko primjera i s *-mo*, npr.: *keљnemo sê* (P4: 21, 8); ³ *spasemo* i *strezêmo* (P6: 30, 11-12) itd. Takvo stanje nalazimo kroz cijelo 13. stoljeće.

Starobosanske elemente uočavamo u 3. licu jednine, gdje imamo nastavak *-e*: ⁴ *vêrûe* (P3: 19, 7). Takvo stanje nalazimo i u 3. licu množine u kojem također imamo *-e*: ⁵ *čine* (P4: 22, 16). U 3. licu jednine imao primjer i s *-i*: ⁶ *stoi*. Ovu pojavu S. Nikolić u knjizi *Staroslovenski jezik* (Nikolić 2005) objašnjava ovako:

„U 3. licu jednine – nastavak *-тъ* u vezi s enklitičkim *i* i *съ* može se javljati u obliku

-тъi-i ili *-toi* (§ 106) i *-to-съ* (§ 76): *надъ въсѣтъ ... поставиты* - i MT XXIV 17 *Mar.* i sl. *оуръва* na g(ospod)ê da izbavito -i *Ps.* 24a16 i sl. kako možete - *съ* dati jv VI 52 *Mar.* (= *съ* *можеть* *As.*) i sl.“ (Nikolić 2005: 147)

U 14. stoljeću u 1. licu jednine imamo *-mъ*: ⁷ *ôbečavamъ* se (P15: 67, 10-12), ali sa supostojanjem nastavka *-u*: ⁸ *zapisuju* (P15: 67, 12), ⁹ *molju* (P10: 44, 34/35). U množini u 1. licu i dalje imamo *-mo*: ¹⁰ *tvrđimo* (P13: 57, 39). Belić smatra da je ovaj nastavak naslijeđen iz staroslavenskih spomenika iz preteritalnih vremena, kako su ranije smatrali.

Dalje, 3. lice jednine se javlja s nastavkom *-e* ili *-i*: *do* kole *držī* i *gospoduje* *kraljevstvo* mi *ovom'zi* *zemlōm(b)* (P10: 42, 18), *do* kole *držī* i *gospoduje* *kraljevstvo* mi *ovom'zi* *zemlōm(b)* (P10: 42, 18). U ovome smo licu pronašli i stari prezentski nastavak *-t[ь]*: *kraseče* se *slavetъ* *boga* *vsedrži*tela (P11: 46, 4), i *kraseče* se *slavetъ* *b(o)ga* *vsedrži*telja (P14: 59, 5). U 3. licu množine imamo nastavak *-u*: *i* *isplnaju*ču *kraljevstvu* mi *prīdъnjaju* *ljubōv(b)* (P10: 41, 14) i nastavak *-e*: *a* *mole* *kraljevstvo* mi (P12: 49, 12), i *prose* · *da* *tuži* · *u* *zōmъ* · *mēsī* · *u* *gradu* i *rodъ* *ōnēmъ* · *gradomъ* /.../ *postavi* · *kraljevstvo* mi *slanice* (P12: 49, 12/13). Osim ovoga nastavka, nalazimo i stari nastavak *-t(ь)*: *Тимъ* *же* i *кѣтрī* [?!] *с(а)ръсци* *по* *всои* *вселеннои* *утврѣдajут(ь)* *se* (P14: 58, 4).

U 15. stoljeću u 1. licu jednine pronašli smo nastavke *-ju* i *-u*: *tako* *že* i *mi* *g(ospo)d(i)нь* *kralъ* *tvrtko* *tvrtkovijъ* *potvrѣjuju* i *tvrtъju* *vse* *zakone* (P20: 89, 15/16), i *eče* *imъ* *potvrѣju* *ōnai* *Sela* *u* *primorъi* i *zemlu* *čo* *imъ* *se* *udrži* *u* *povelii* *bivъšago* *krala* *ōstoe* (P20: 89-92, 17/18), a u 1. licu množine imamo nastavak *-mo*: i *lubimo* i *milosrđno* *primamo* i *primismo* *ōd(ь)* *danasъ* *naprida* *do-* *koli* *svitъ*. *Stoi* *vlastele* i *vsoju* *ōrѣjnu* *grada* *dubrov'nika* (P20: 89, 12), i *zato* *sa* *vsimi* *edinosrđ[n]o* *potvrѣjuemo* i *tvrtđimo* (P20: 92, 24), i *takozi* *pravimo* i *povelivamo* (P20: 93, 31). Dalje, u 2. licu množine imamo nastavak *-te*: *koe* *po* *ōbičaju* *daete* *kraljevstvu* *mi* *ō* *vsakomъ* *prihodečemъ* (P21: 99, 5/6).

Treće lice jednine javlja se s nastavkom *-i*: *Stoi* *vlastele* i *vsoju* *ōrѣjnu* *grada* *dubrov'nika* (P20: 89, 12), i *lubimo* i *milosrđno* *primamo* i *primismo* *ōd(ь)* *danasъ* *naprida* *do-* *koli* *svitъ*. *Stoi* *vlastele* i *vsoju* *ōrѣjnu* *grada* *dubrov'nika* (P20: 89, 12), i *kotarī* *čo* *nimъ* *rečenimъ* *pristoi* (P20: 92, 25), a 3. lice množine s nastavkom *-e* i *-ju*: *u* *poveli* *koju* *imaju* *za* *primorъe* *govore* *nimъ* *kralъstvo* *mi* *vaše* *tozi* *ni* *a* *govore* *kralъstvu* *mi* *vlastele* *dubrovъč(ь)ci* (P20: 92, 19), i *k* *našemu* *gospocъtvu* i *pokazuju* i *čine* (P23: 110, 9).

Rijetko se javlja i treće lice množine s starim nastavkom *-t(ь)*: *timъže* i *skufetra* *сръска* *по* *vsoi* *вселеннои* *утврѣдajут* *se* i *kraseče* *se* *slavetъ* *b[o]ga* *vsedrži*tela (P22: 105, 2/3).

Već početkom 15. stoljeća uočavamo da je nastavak za 3. l. množine neujednačen pa u istoj povelji (P22) imamo primjer s nastavkom *-ju* i s nastavkom *-t(ь)*: *timъže* i *skufetra* *сръска* *по* *vsoi* *вселеннои* *утврѣдajут* *se* i *kraseče* *se* *slavetъ* *b[o]ga* *vsedrži*tela (P22: 105, 2/3), *timъže* i *skufetra* *сръска* *по* *vsoi* *вселеннои* *утврѣдajут* *se* i *kraseče* *se* *slavetъ* *b[o]ga* *vsedrži*tela (P22: 105, 2/3).

Dvojniski oblici prezenta nisu zabilježeni pa smo i kod ovoga, ali i drugih glagolskih oblika odlučili dvojinu obraditi nakon jednine i množine kako ne bismo narušili kontinuitet, iako je ranija praksa drugačija. Ovakvo stanje nalazimo i u tekstovima hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika:

„Dvojina je kod glagola u hrvatskome nestala rano, prije nego u imenskoj promjeni.”
(Matasović 2009: 101-102)

Tablica 1. *Prezentske paradigme u poveljama iz 12, 13, 14. i 15. stoljeća*

Prezent u poveljama									
Jd.					Mn.				
	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.	
1.	-u	-u	-u, -mь	-ju, -u, (-mь) ¹	1.	-	-mo	-mo	-mo
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-te
3.	-e	-e, -i	-e, -i, -t[ь]	-i	3.	-e	-e	-u, -e -t(ь)	-ju, -e -t(ь)

Pregled pojavnosti prezenta i njegovih gramatičkih osobina kroz četiri stoljeća nam govori o nivou prodora starobosanskoga jezika u administrativno-pravne tekstove. Prvo lice jednine se s nastavkom *-mь* javlja tek u 14. stoljeću, dok u množini *-mo* imamo već od 13. stoljeća. Dakle, u 1. licu jednine inovacije su najvidljivije u 14. stoljeću, jer se u 12. i 13. stoljeću javljaju primjeri s nastavkom *-u*, dok nastavak *-mь* izostaje.

Primjećujemo da se u 15. stoljeću ne vidi razlika između „pravilnih” nastavaka (prema praslavenskome) i novih nastavaka. Ovo ne znači da u 15. stoljeću u 1. licu jednine imamo samo nastavke *-u* ili *-ju*, ali nam korpus zbog ograničenja ne nudi druge nastavke. Ovaj nastavak *-mь* vodi porijeklo iz atematskih glagola koji su često bili u upotrebi.

„U hrvatskome je nastavak *-m* < **-mь* < **-mi* iz malobrojnih atematskih glagola prešao na gotovo sve tematske glagole (...). Zamjena je uvedena postupno: još u 13. stoljeću zahvatila je glagole s prezentskom osnovom na *-ā-* (*znaju* > *znām*), potom se proširila na glagole s prezentskom osnovom na *-i-* (*plātim*), i na *-e-* (*jedem*, 15. st.).” (Matasović 2009: 91)

Kako bismo rezimirali osobine prezenta koje se pojavljuju u poveljama (administrativno-pravnim tekstovima), izdvojiti ćemo inovacije koje smo pronašli. Dakle, inovacije su mnogobrojnije i najvidljivije su u:

- 1. lice jednine (od 14. stoljeća) s nastavkom *-mъ* za tematske glagole,
- 1. lice množine (od 13. stoljeća) s nastavkom *-mo*,
- 3. lice jednine s nastavkom *-tъ* (nekoliko primjera),
- 3. lice jednine s nastavkom *-e* ili *-i* (učestali),
- 3. lice množine s nastavkom *-ju* ili *-e* (učestali),
- 3. lice množine s nastavkom *-tъ* (nekoliko primjera);

Prezent u evanđeljima

Situacija je nešto drugačija u bosanskim evanđeljima. Kod njih je prodor elemenata živoga narodnog govora dosta manji, a to možemo pratiti također proučavanjem glagolskih nastavaka. Nastavci iz bosanskih evanđelja će nam poslužiti kao predložak pomoću koga ćemo lakše uočiti inovacije u administrativnim tekstovima. Dakle, nastavke iz administrativnih tekstova poredit ćemo s nastavcima iz evanđelja. Za opis stanja u 14. i 15. stoljeću poslužit će nam gore spomenuti rad – *Paleografska i jezička ispitivanja o Čajničkom jevanđelju Vere Jerković* (Jerković 1975) jer je u njemu dobro opisan i oprimjeren sistem glagolskih oblika koji su sačuvani u Čajničkom jevanđelju. Autorica upozorava da najčešće kod glagola atematske prezentske vrste nalazimo naslijeđene staroslavenske nastavke te da imamo malobrojna odstupanja, a kod glagola s tematskim dijelom u relativno malom broju imamo odstupanja od staroslavenske norme. U prvom licu jednine Jerković je uočila da nema nastavka *-m*, dok smo u administrativno-pravnim tekstovima u 14. stoljeću pronašli nastavak *-m* u 1. licu jednine. U 1. licu množine Jerković je pronašla samo jedan primjer s nastavkom *-mo*, dok se ovakav nastavak u poveljama javlja i u 13. i 14. stoljeću, a u 3. licu jednine nastavak *-tъ* izostaje samo dvaput, dok se u poveljama javlja samo tri puta. U poveljama nismo pronašli dvojinske oblike prezenta, dok u evanđeljima nalazimo i dvojinske oblike. Jerković (Jerković 1975) upozorava da u evanđeljima dolazi do izjednačavanja 3. lica s 2. licem dvojine te da je ova pojava uočljiva već u kanonu.

Na kraju mogli bismo navesti autoričine zaključne riječi o prezentu, jer bi nam on oslikao stvarno stanje u evanđeljima: „Ako se ima na umu da je prezentski oblik u jevanđelju veoma čest, onda je broj primera u kojima se inovacije javljaju mali” (Jerković 1975: 170).

Za razliku od evanđelja u poveljama nalazimo i inovacije u 3. licu jednine, gdje se rijetko javljaju primjeri s nastavkom *-tъ*, ovisno o tematskome morfemu, s nastavkom *-i* ili *-e* vrlo česti i javljaju se već od 13. stoljeća. Mihaljević (Mihaljević 2008) tvrdi da je

nastavak *-t < *-tъ u 3. l. jednine i množine analoški izgubljen te da su primjeri s ovim nastavkom, koje nalazimo npr. u *Redu i zakonu* iz 14. stoljeća, crkvenoslavenizmi.

Zaključak

Na osnovu uvida u izvore i literaturu zaključujemo da postoji potreba za istraživanjem glagola (u ovom slučaju prezenta) u bosaničnim pravnim tekstovima srednjovjekovne Bosne od 12. do 15. stoljeća, jer su:

- a) pisani jezikom središnjega štokavskog prostora, koji danas služi kao osnova trima standardnim jezicima,
- b) nastajali na različitom prostoru unutar štokavskog terena (još ne postoji značajnija podjela po dijalektima unutar štokavskoga),
- c) funkcionalno su „čisti” i u približno jednakoj mjeri udaljeni od uticaja staroslavenštine,
- d) tekstovi su dovoljno i ravnomjerno zastupljeni po stoljećima (kroz tristotinjak godina) pa je moguće pratiti razvojne promjene,
- e) vrlo su dinamična jezička kategorija, sklona promjenama po funkcionalnim obrascima; s jedne strane, očekuju se promjene s obzirom na stariju normu, a s druge strane – registar su gdje se dobro može prepoznati znakovita arhaičnost. Cilj je ovog rada bio kod razvoja prezenta prepoznati tu mjeru između arhaičnosti i inoviranja, i to kroz spomenuta četiri stoljeća. Osvjetljavanje ove problematike te sistematizacija razvojnih faza bilo bi od koristi za bosnistiku, ali i za sve filologije štokavskih jezika, kao i za slavistiku općenito.

Dalje, na osnovu poređenja prezentskih nastavaka i poveljama i evanđeljima mogli bismo zaključiti sljedeće:

Nastavak *-mъ* kojeg danas poznajemo u izmijenjenom obliku u savremenom bosanskoj jeziku vodi porijeklo iz atematskih glagola, koji su bili malobrojniji u odnosu na tematske glagole, ali su bili dosta frekventniji od njih. Ovo je razlog zašto su preovladali. U bosaničnim administrativno-pravnim tekstovima nastavak *-mъ* se javlja u 14. stoljeću

Pravu sliku prezenta u srednjovjekovnim pravnim tekstovima smo dobili tek poređenjem sa nastavcima prezenta u liturgijskim srednjovjekovnim tekstovima (evanđeljima). Ovakav prikaz razvoja prezenta kroz četiri stoljeća i kroz dvije različite

književne vrste zasigurno će omogućiti lakše savladavanje i razumijevanje (u nastavnom procesu) odnosa starobosanski jezik : savremeni bosanski jezik. U skorijoj budućnosti, a na tragu ovog istraživanja, mogli bismo ponuditi slične analize u drugim književnim vrstama.

Literatura

- Belić, Aleksandar (1969): Historija srpskohrvatskog jezika, knjiga II, sv. II, Beograd.
- Džanić, Almira (2015): *Glagolski oblici u bosaničnim pravnim tekstovima srednjovjekovne Bosne*, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Rijeka.
- Džanić, Almira (2011): *Jezik nekad, jezik sad – administrativno-pravni dokumenti*, post Scriptum, Post Scriptum, Bihać.
- Jerković, Vera (1975): *Paleografska i jezička ispitivanja o Čajničkom jevandjelju*, Novi Sad.
- Matasović R. (2001) Uvod u poredbenu lingvistiku, Matica hrvatska, Zagreb.
- Matasović R. (2009) Od praslavenskoga do hrvatskoga jezika (glasovi i oblici) u Povijest hrvatskoga jezika, knjiga 1: srednji vijek, CROATICA, Zagreb.
- Mihaljević M. (2008) Glagolski oblici u hrvatskoglagoljskim fragmentima 12. i 13. stoljeća, *SLOVO* (2006-'07), sv. 56-57: 333-349.
- Nikolić, S. (2005): Staroslavenski jezik – pravopis, glasovi, oblici, primeri sa rečnikom, Beograd – Banja Luka.
- Reinhart J. (2012) Historija bosanskoga jezika u srednjem vijeku u svjetlu isprava, Bosanskohercegovački slavistički kongres I: Zbornik radova (knjiga 1) 137.
- Turbić-Hadžagić, Amira (2011): "Bosanični pravni tekstovi u srednjovjekovnoj Bosni", JU Javna biblioteka "Alija Isaković" Gradačac.

Development of the present in Bosnian legal texts of medieval Bosnia

Abstract

The paper deals with the development of the present tense in Bosnian legal texts of medieval Bosnia with the aim of better understanding the present tense and its continuations in the modern Bosnian language. The work is based on the corpus of charters that were created in the area of medieval Bosnia in the period from the 12th to the 15th century. We chose the corpus of charters because they are relatively far from the Church Slavonic language and are closer to the living vernacular. Present continuations are tabulated and accompanied by appropriate examples. This paper also includes a comparative analysis of the occurrence of present tenses in the Gospels. We chose this approach so that the relationship between Old Church Slavonicism and the influence of the vernacular language could be better observed. In part of this work, the method of learning and mastering the present tense is also methodologically explained through the teaching process at the faculty, because in our work with students we noticed the need for a more transparent presentation.

Keywords: *present tense, medieval Bosnia, verb forms, gospels, legal texts*

Adresa autorice:

Univerzitet u Bihaću
Pedagoški fakultet
almira.dzanic@unbi.ba
dzanic_almira@hotmail.com

Zrinka Ćoralić

Mersina Mujagić

Pedagoški fakultet

Univerzitet u Bihaću

*pregledni naučni rad
review scientific paper*

O jeziku mladih grada Bihaća

Sažetak

Ovaj rad opisuje jezičnu kreativnost mladih u gradu Bihaću, a koja se ogleda u upotrebi žargonizama u svakodnevnoj komunikaciji i oslikava stavove i osobenosti spomenute skupine. Nestandardna leksika bosanskog jezika sakupljena je tehnikom anketiranja studentske populacije u svrhu ispitivanja. Utvrđeno je da mladi koriste emocionalno–ekspresivnu leksiku za prenošenja utisaka, stavova, dojmova i iskustava, a da ova leksika ograničene upotrebe nastaje radi oponiranja standardu.

Ključne riječi: *jezik mladih, emocionalno–ekspresivna leksika, kreativnost*

Uvod

Jezik je živi proces gdje neke riječi izumiru, a druge nastaju i taj se proces uvijek iznova ponavlja (cf. Hagege, 2005). Naročito je fluidna i teško odrediva granica između opće leksike i nestandardne leksike, koja je karakteristična za jezik mladih. Jezik mladih predmet je mnogih studija (Henne, 1986; Neuland, 2018; Bahlo et al., 2019; Šehović, 2009; Horvat Skelin, 2017; Imamović & Mujagić, 2015; Sokolija, 2018; Bulić, 2023), ali se njegov opis mora počinjati uvijek iznova. To nije jezični sistem koji je isti za sve mlade osobe iste generacije, pojavljuje se na različitim geografskim mjestima, u različitim socijalnim kontekstima i u različitim oblicima. Ipak, težnja mladih jeste biti drukčiji od

odraslih, identificirati se sa svojom društvenom grupom koristeći prije svega drukčiji vokabular – anglicizme, germanizme, metafore, uveličavanja, sažimanja riječi, ironiju, humor, skraćenice.

Za potrebe ovo rada, jezik mladih poimamo kao jezik kojim govori grupa mladih osoba približno istog uzrasta, istih interesa i sklonosti, koji se međusobno identificiraju koristeći individualni vokabular karakteričan samo za tu grupu, a kojeg u svakodnevnom jeziku ne susrećemo. Svaka generacija tinejdžera i adolescenata ima vlastiti način komuniciranja, čiji je cilj razlikovati se od odraslih, a identificirati se sa sličnima, onima koje volimo ili kojima želimo pripadati. Mnogo je društveno-demografskih i sociolingvističkih faktora koji oblikuju jezik mladih, utiču na odabir određene leksike, i sl. Globalizacija, koja je u svim porama života ostavila duboke tragove, naročito je izražena u jeziku mladih kroz upotrebu riječi stranoga porijekla, prvenstveno anglicizama i germanizama. Praćenje trendova također utiče na popularnost i frekventnost upotrebe određenih leksema, ili pak na pojačanu upotrebu nekih tvorbenih procesa (kao što je recimo slučaj sa akronimizacijom zbog rasprostranjenosti upotrebe digitalnih medija, društvenih mreža, razmjene poruka, itd.). Cilj ovoga rada je opisati upotrebu nestandardne, emocionalno obojene leksike u govoru mladih bihaćkog kraja i ukazati na kreativnost istih.

O jeziku mladih

Jezik mladih je složen jezični registar koji upotrebljavaju mlade osobe (Schlobinski, 1993:12). Pojam jezik mladih je relativno mlad pojam, koji se procvatom sociolingvistike počeo intenzivno istraživati. Jezik mladih (Henne, 1986) kao novi moderni sociolekt donosi stalno nove riječi koje nisu homogena cjelina poput npr. jezika pravnika, nego je rezultat različitih uticaja. David (1987: 5) definira jezik mladih kao posebnu jezičnu formu pojedinih grupa mladih osoba, dok je za Augensteina (1998: 18) jezik mladih govor tipičan za mlade osobe. Prema Androutsopoulosu (1998: 4), ne radi se o jeziku u užem smislu koji ima vlastiti vokabular i gramatička pravila nego o sumi nestandardnih jezičnih tvorevina kojima se služe mlade osobe. U ovom radu pod pojmom jezik mladih podrazumijevamo jezičnu formu različitih grupa mladih ljudi, koja se razlikuje od standardnog jezika, a razlika se prvenstveno ogleda u vokabularu, primjerice razlike pri pozdravljanju, oslovljavanju, stereotipnim floskulama, hiperboličnom i metaforičnom načinu govora (Henne, 1986: 209). Često se koristi i kao protest protiv postojećih konvencija i sredstvo kojim se izražava originalnost i kreativnost. Jezik mladih je uvijek prostorno i vremenski ograničen, označava se kao bijeg od ustaljenog, normiranog jezika, bijeg od odraslih a često je i odraz težnje za jednostavnim i lakim sporazumijevanjem za razliku od normiranog jezika, jezika škole, administracije. Dakle, radi se o mnoštvu

kolokvijalnih izraza specifičnih za određen uzrast (Androutsopoulos, 1988), te bismo ga mogli posmatrati kao govornu varijantu koja se odlikuje riječima koje ne pripadaju standardnom jeziku i govoru.

Kao i svaki žargon tako se i jezik mladih odlikuje specifičnim obilježjima koji ga čine jedinstvenim. Nastaje na više načina, obuhvata više različitih stilova, koje mladi svjesno i ovisno o kontekstu upotrebljavaju, kao recimo uveličavanje, humor, ironija, igre, metafore, provokacije, ekspresivnost i emocionalnost. Jedan od najučestalijih načina je sufiksalna i prefiksalna tvorba, zatim metateza gdje premještanjem slogova jedne riječi nastaje nova riječ, npr. *cobra* u značenju *braco* ili *tebra* u značenju *brate*. Oblik riječi nastao metatezom može poslužiti kao osnova za tvorbu izvedenica što je slučaj sa leksemom *vozdrica* koja je izvedena iz leksema *vozdra*, odnosno *zdravo*. Nadalje, igra riječima rezultira nastankom žargonizama, npr. *očajavati* u značenju *piti čaj*. Žargoni mogu nastati i promjenom značenja riječi metaforizacijom, npr. *pacijent* u značenju *luda osoba*. Eponimizacija ili apelativizacija je također jedan od načina nastanka žargona, uvođenje imena poznatih ličnosti iz literature i filma a obično označava fizičke osobine, npr. *frankenštajn* u značenju *ružna osoba* ili pak *ajnštajn* u značenju *pametna osoba*, *oliva* u značenju *mršava osoba*, *rambo* u značenju *borbena i jaka osoba*. Zatim, preuzimanje riječi iz stranih jezika npr. *luk* u značenju *izgled* (eng. look), *parti* u značenju *zabava* (eng. party), *sejvati* u značenju *sačuvati* (eng. save), *čatati* u značenju *dopisivati se* (eng. chat), *luzer* (eng. loser) što znači *gubitnik*, itd. Jedno od obilježja jezika mladih je i nominalizacija, tvorbeni proces u kojem od neke druge vrste riječi nastaje imenica. Naprimjer, od glagola *smarati se* tvori se imenica *smor* ili od glagola *prati nekog* u smislu 'nekome dosađivati' izvodi se imenica *perač*. U jeziku mladih bilježe se i primjeri kontaminacije značenja. Naprimjer, sažimanjem dvaju riječi (škoda i kadilak) u jednu nastaje slivenica *škodilak*. Jezik mladih obiluje stilskih sredstvima kao što su sinegdohe (npr. *okol* djevojka), metafore (*rodal* dugonoga osoba), eufemizmi (*ugodno popunjen/debeo*), personifikacije (nekoga će *progutati mrak*). U nastavku opisujemo primjere ovakve nestandardne, emocionalno ekspresivne leksike identifikovane u korpusu.

Korpus istraživanja

Korpus se sastoji od 495 izraza koji su prikupljeni iz razgovora sa studentima.¹ U istraživanju su učestvovala 103 studenta Pedagoškog fakulteta u Bihaću u dobi od 19 do 22 godine, a koji potiču kako iz urbanih tako i rurarnih sredina, a od toga 90 % studenata su djevojke a 10% su muškarci. Studenti su trebali u periodu od tri mjeseca

---

¹ cf. Mujagić (2019) za primjenu metode fokusne skupine, pomoću koje smo sakupili jezične izraze i dobili uvid u jezičke posebnosti ispitane skupine.

u krugu svoje interesne grupe prikupiti izraze koje u svojoj komunikaciji koriste mlade osobe. Obrada korpusa ukazala je na kreativnost mladih na više jezičnih razina, npr. grafemsko-ortografskoj razini (gdje bilježimo upotrebe poput *đes/đe si, jesill/jesi li, očeš/hoćeš li, jašta ću, došo/došao, išo/išao*), morfološko-gramatičkoj (upotreba nominativa umjesto vokativa u izjavama poput *Gdje si, mačka!*) i leksičkoj razini (koja podrazumijeva tvorbu složenica i neologizama, proširenje ili redukciju značenja, kombinaciju postojećih riječi, i sl.). Jedan od identifikovanih tvorbenih procesa jeste nominalizacija, kojom se od riječi neke druge vrste tvore imenice (npr. *baciti tuš* od glagola *tuširati se*), a koji može potaknuti vitalnost jednog govora. Kada je riječ o redukciji, bilježimo primjere apokope, afereze i sinkope. Apokopa je izostavljanje jednog ili više glasova ili slogova na kraju riječi (npr. *friz/ frizura*). Afereza je izostavljanje početnog glasa ili sloga (npr. *vako/ ovako, zikal/ muzika*). Sinkopa je izostavljanje glasa ili sloga unutar riječi, bilo da je riječ o izostavljanju vokala između konsonanata (*kol'kol/ koliko*) ili izostavljanju slogova unutar riječi (*májal/ majica, depral/ depresija*). Utvrđeno je da je dodavanje žargonskih sufiksa, tj. imenička sufiksacija najproduktivniji formalni mehanizam građenja žargonizama: –ka (*curka, furka, sisterka, švesterka*), –aš (*cvikeraš, foteljaš*), –ac (*krkljanac*), –ak (*crnjak, kožnjak, bezveznjak*), –čina (*degenčina, prdačina*), –er (*seljober, bajker, blefer, cuger, denser, fajter, šmeker*), –ić (*penzić, narkič*), –ing (*konsalting, mejling, brejnstorming, telešoping*), –itis (*bezparitis*), –ijada (*brucošijada*), –ator (*lovator, muljator*), – aroš (*tremaroš*), –uša (*navlakuša, frikuša, razgovoruša, dočekuša*). Analiza je pokazala da mladi nerijetko u svojoj komunikaciji koriste inherentno ekspresivnu leksiku: frazeme (naročito poredbene frazeme kao i varijante istih); posuđenice (naročito anglicizme i germanizme); ostale markirane, emocionalno obojene forme (npr. pejorative, hipokoristike, eufemizme, vularizme, argotizme, neologizme). U podnaslovima koji slijede, opisuju se navedene lekseme identifikovane u korpusu.

Frazemi

Ćoralić (2009: 15) frazemom smatra spoj riječi koji karakterizira čvrstoća, stabilnost, idiomatičnost i reproduciranje. To su slikovite čvrste strukture koje se sastoje od najmanje dvije punoznačne riječi i koje se uklapaju u kontekst, a moguće su i alternativne varijante frazeološkog izraza koje su ograničene i registrirane. Frazeme susrećemo osim u govoru mladih osoba i u svakodnevnom govoru, novinama, reklamama, medijima. Fleischer (1997) dijeli frazeologiju na centar i periferiju. Pod pojmom centra podrazumijeva spojeve koji su stabilni, čvrsti i idiomatični, a pod pojmom periferija one spojeve kojima nedostaje jedno od navedenih obilježja. Burger (1998: 14) frazeologiju dijeli na frazeologiju u užem i frazeologiju u širem smislu. Pod frazeologijom u širem

smislu podrazumijeva one spojeve riječi koji se oslikuju idiomatičnošću, stabilnošću i čvrstoćom, dok frazeologija u širem smislu obuhvata one spojeve kojima nedostaje jedno od navedenih obilježja. U našem korpusu su evidentirani frazemi u širem smislu po Burgeru ili oni koji spadaju u periferiju po Fleischeru. Frazemi iz korpusa provjereni su u frazeološkim rječnicima (Ćoralić/Midžić 2012, Matešić 1988, Jahić 2010), registrima frazema u Filaković (2008), Tanović (2000) i Lukić (2006), te na *Hrvatskom jezičnom portalu*.² U korpusu su evidentirani frazemi koji za komponentu imaju vlastito ime: *lupati k'o Maksim po diviziji, luda Marija, brz k'o Šumaher*. Frazemi s komponentom životinje: *blehnuti k'o tele, slobodan k'o ptica, ljut k'o ris, ružan k'o pašče, ići k'o avion, navaliti k'o hajvan, izledati k'o krepala mačka, spor k'o puž, jak k'o konj, kreštati k'o svraka, crven k'o rak, izledati k'o da te je krava žvakala*. Frazemi koji za komponentu imaju biljke: *crven k'o paprika, rumen k'o jabuka*. Frazemi koji u sebi sadrže toponim: *propasti k'o Grčka, star k'o Grčka*. Frazemi sa etnicima kao komponentom: *pušiti k'o Turčin, piti k'o Rus, praviti se Englez, crn k'o Cigan*. Frazemi sa komponentom koji se odnose na dijelove čovjekovog tijela: *imati zube k'o domine, imati oči k'o fildžane, imati prsti k'o čevape, imati noge k'o balvane, imati nos k'o u vještice, imati uši k'o u slona, kosa k'o špagete, nemati obraza, imati noge ikserice*. Frazemi koji su vezani za kuću i kućanstvo: *debela k'o trokrilni ormar, veliko k'o kuća, bijel k'o kreč, bijel k'o zid, srušiti se k'o kula od karata*. Frazemi koji u sebi sadrže komponentu hrane i pića: *bistar k'o boza, rasuti se k'o riža, bijel k'o sir, dobar k'o kruh, sladak k'o bombona*. Frazemi koji za komponentu imaju stvari, alat i odjeću: *napet k'o puška, raditi k'o singerica, raditi k'o lud, smotan k'o sajla, propao k'o kauč, propao k'o žeton, izgorio k'o svića, držati se nečeg k'o pijan plota, mljeti k'o prazan mlin, mokat k'o čep, pijan k'o čep, pijan k'o plot, pijan k'o letva, pijan k'o žito, pijan k'o sikira*. Frazemi s komponentom anorganskog svijeta: *plakati k'o kišna godina, imati para k'o blata, izgledati k'o da ga je poplava izbacila, načekati se k'o luda*.

U korpusu su osim poredbenih frazema evidentirane i čvrste predikativne konstrukcije, gdje razlikujemo frazeme sa komponentom koja se odnosi na čovjekovo tijelo (*stisnuti zube, držati jezik za zubima, pokazati nekom zube, nekom okrenuti leđa, ni prstom maknuti, poledati nekom kroz prste, zasukati rukave, nekom se navukao mrak na oči, širom otvoriti oči, gledati koga ispod oka, pokazati nekom pravo lice, stati nekom na žulj, popeti se kome na grbaču, mrziti koga iz dna duše, pjevati iz sve glasa, pustiti mozak na pašu, gledati koga kako umire, biti mrtav umoran, skinuti nekom kapu, kapa dolje, gledati kuda sunce hoda, navući koga na tanak led, crknuti od smijeha, umrijeti od dosade, luda kuća*) i frazeme koji opisuju

2 Hrvatski jezični portal (HJP) je online rječnička baza i rezultat je zajedničkog projekta Novog Libera i Srca. Organiziran je oko rječničke baze Novog Libera. Većini riječi u bazi pridodani su izvedeni oblici, tj. gramatička razrada.

čovjekov odnos prema drugim ljudima i svijetu oko sebe (*prva liga, nemati feninga, vrh vrhova, budimo realni, otkud ti na plaži, kaniti se čorava posla, odbij od kola, lupati na času, nije ti ćaća staklar, ne biti u toku, fakat miriše bijelo, nema dalje, prošo voz, lud totalke, biti lud skoroz na skroz, put pod noge, biti mamin sin, izvući deblji kraj, zajeban igrač, fiks ideja*).

Posuđenice

Posuđenice ili tuđice su riječi preuzete iz drugog jezika i prilagođene jeziku koji ih preuzima. Upotreba posuđenica dio je opće kulture mladih i u širokoj je primjeni kada upotreba sinonimnih izraza iz maternjeg jezika nije (stilski) uvjetovana.³ S obzirom na globalni položaj engleskog jezika, te pojačan interes za njemački jezik na našem području (u smislu fluktuacije stanovništva), primjetan je značajan broj anglicizama i germanizama u korpusu. Zabilježeni su sljedeći germanizmi: *furati*/imati svoj stil, slijediti ga; *fulati*, *profulati*/promašiti; *hoštapler*/ kriminalac; *bauštelac*/ muškarac iz dijaspore; *zglajzati*⁴/ propasti, nastradati; *šljakati* (njem. Schlacke)/ raditi, obavljati posao, funkcionirati; švesterka/ sestra;

Kada je riječ o anglicizmima, zabilježeni su: *biti in*/ biti moderan, *biti aut*/ biti modno zaostao, *startati*/ početi, *frend(ica)*/ prijatelj(ica), *konektovati sel* povezati se nekim, *guglati* i *surfati*/ tragati po internetu, relaks/ opuštanje, *sejvati*/ čuvati, sačuvati, *hejt*/ mržnja, nesviđanje, šuze/ cipele, *bro*/ brat, *sis*, *sisterka*/ sestra, treš/ nešto nekvalitetno, *panker*, *roker*, *darker*, *gotičar*, *frikuša*, šema, *respekt*, *simpa*, *hepiend*, *fajt*/ tuča. Razmatran je stepen asimilacije navedenih izraza u jezik-primalac, odnosno u kolikoj mjeri su se posuđene riječi adaptirale u jezički sistem jezika-primatelja. U ortografskoj prilagodbi, naprimjer, ortografija anglizma formira se prema izgovoru modela (engleskog izvora), pa tako *out* i *friend* postaju *aut* i *frend*. Drugi primjer ortografske prilagodbe jeste da se grafemi engleskoga jezika zamijene grafemima jezika-primatelja, npr. *relaks* umjesto *relax*.

Na morfološkoj razini, imenice mogu da prelaze u morfološki sistem jezika-primatelja, te da im se dodaju vezani morfemi (sufiksi) jezika-primaoca, npr. *to google* i *to save* postaju *guglati* i *sejvati*. Sastavni dio jezika mladih je i upotreba inicijalizama (npr. **šbbkbb**/ **šta** bi bilo kad bi bilo), naročito onih iz engleskog jezika npr. *brb* (be right back/ odmah se vraćam), *btw* (by the way/ usput rečeno), *u2* (you too/ ti također, i ti), *DIY* (do it yourself/ uradi sam), *tbb* (to be honest/ iskreno).

3 Postoji oprečan stav kada je u pitanju jezično posuđivanje (tzv. puristički i funkcionalni pristup), te se npr. u formalnim kontekstima podstiče upotreba izraza iz maternjeg jezika.

4 prema njem. aus: iz + Gleis: kolosijek, kolotečina (Hrvatski jezični portal)

Ostala ekspresivna leksika

Pejorativi, riječi pogrdnog značenja, najčešće uključuju negativne evaluacije osoba, njihovih opredjeljenja, porijekla, i sl. Neki od primjera pejorativa identifikovanih u korpusu su *sirovinal*/ osoba neprimjerenog ponašanja; *biser, livada, tical*/ osoba koja nije baš pametna; *stuhala*/ djevojka koja nije baš pametna; *homić, peško*/ homoseksualac; *brđanka, seljanka*/ djevojka sa sela; *brđan, seljober*/ muškarac sa sela. Dakle, temeljno je značenje pejorativa negativno (npr. *retard, degen*/ osoba koja nije u stanju učiniti nešto kako treba), ali to mogu biti i riječi čije je značenje suprotno (npr. *genije, svetac*).

Eponimi, opće imenice izvedene iz vlastitih imena, npr. *sena internet* (prema liku znatizeljne, radoznale Sene Internet iz bosanskohercegovačke serije Viza za budućnost), *čak noris* (biti nepobjediv i neuništiv; prema Chucku Norrisu, američkom glumcu i majstoru borilačkih sportova), *biti (visok) metar i žilet* (prema američkom biznismenu K. C. Gilletteu). Izraz *biti visok metar i žilet* primjer je ironije jer govornik iskaže jedno (visok) a misli skroz suprotno (da je neko ustvari nizak).

Ironija predstavlja podrugljiv način izražavanja, npr. *papučar*/ muž koji je potčinjen ženi, koji je pod ženinom papučom. Ironičan izraz nerijetko počiva na oprečnosti između pozitivnog oblika izražavanja i negativnog stava koji se želi sugerirati (npr. *baš si pametan*/ glup si).

Elativi su apsolutni superlativi kojima se izražava najviši stupanj komparacije pridjeva ili oblici kojima se iskazuje pojačan stepen neke osobine bez komparacije s drugim pojmovima, npr. *predivno, prekul, presmiješno*.

Argotizmi (franc. argot, argoter/ svađati se⁵) **čine** poseban tip jezika određene (najčešće marginalizirane) društvene grupe (npr. **žargon** tj. sleng nakomana, lopova, itd.). To su izrazi poput *roba, šit*/ droga, *kokal*/ kokain, *vutra, gandža, guja, džidžal*/ trava, *paketić*/ paket nekog opojnog sredstva, *pljuga, pušal*/ cigarete, *narkić, džanki, napuša, hašišar, drogeraš*/ osoba koja konzumira opojna sredstva, *trip*/ doživljaj pod dejstvom nečeg, *snifati*/ udisati neku vrstu droge, *bobel*/ tablete. Leksika u jeziku nije stabilna, a nerijetko leksem koji je prepoznat kao markiran (npr. kao pejorativ ili argotizam) služi i kao primjer za opisivanje druge jezične pojave. Tako naprimjer kod gore nabrojanih argotizama primjećujemo i druge procese, poput redukcije (*koka* za kokain), posuđivanja (*šit* od engl. *shit*, *džanki* od engl. *junkie*) i deminutivizacije (*paketić, narkić*).

Neologizmi ili novotvorenice su nove riječi ili izrazi u jeziku, ili novo značenje za postojeću riječ ili izraz. U korpusu su identifikovani izrazi poput *ići cipotransoml/ ići pješice, cibnuti, cibatil/ baciti, izbaciti, džalati/ bježati, klopal/ hrana, kofrčiti/ ljutiti se, napenaliti sel/ namjestiti se, čoklaniti/ pričati, pričom dosađivati, hijeroglifel/ nešto nepoznato, nerazumljivo, stihoklepac/ pjesnik*. Jezične novotvorenice su stilski markirane i mogu da zrcale specifične implikacije u određenom kontekstu. *Stihoklepac* se naprimjer može svrstati i u pejorative, s obzirom da se može odnositi i na lošeg pjesnika – ‘onog koji klepa stihove’⁶. Ovo samo ukazuje na činjenicu da su leksičko-semantički odnosi kompleksni kada je u pitanju žargon, te da je za potpuno razumijevanje jezika mladih svakako bitan i kontekst.

Hiperboličnost je svojevrsna retorička univerzalija zastupljena u svim tipovima diskursa pa su hiperbole također i sastavni dio jezika mladih. To je figura preuveličavanja (npr. *mrtav umoran, neopisiv osjećaj, umrijeti od smijeha*) radi naglašavanja emocionalnog stava prema predmetima, pojavama, i sl. S tim u vezi, izjava *Crkla sam!* tumači se kao ‘Na krajnjoj sam granici umora’. Hiperbola se često primjenjuje kod disfemizama. Suprotno eufemizmima, disfemizmi su grubo, omalovažavajući ili neugodni izrazi kod kojih se često primjenjuje i hiperbola. U disfemizmima se najčešće osobe porede sa životinjama (*koza, guska, tuka, svinja, majmun*) ili karakteriziraju pomoću riječi za pojedine dijelove tijela ljudi i životinja (*labrnja*⁷, *gubica*⁸), te se osobe opisuju pomoću riječi za osobe s mentalnim ili fizičkim oštećenjem (*retard, čoro, cvikeraš*) ili pomoću stereotipnih predodžbi o stanovnicima određenoga područja ili pripadnicima nacionalne skupine (*cigan, čifut*⁹, *šiptar*).¹⁰

Žargonu je svojstvena pojava leksike visoke frekventnosti, a naziva se nadleksikalizacijom. Najčešće podrazumijeva nazive za djevojke, dijelove tijela, svakodnevne aktivnosti i sl. Potvrđuju je sljedeći primjeri: *djevojka/ treba, riba, koferuša, sponzoruša, troftraluša, likuša, mahaluša, lujka, rugafeta, radodajka, singerica* (zgodna cura), *avion, papiruša*, (žena koja se ‘udaje za papire’); *automobili/ bembara, bendžo, merce, mečka, okonja, naudi*; *novac/ lova, keš; kerma, kermica, kec* (1 KM); *cvaja, cvancika* (20 KM), *cener, petak, high five, funfciga* (20 KM), *stožer, stotka, glava, joja* (100 KM), *fesić, feslija* (50 KM), *cigla* (hiljada).

6 Ibid.

7 pejor. njuška, gubica; usta (o osobama), Hrvatski jezični portal

8 1. anat. dio glave životinje s organima njuha; njuška; 2. žarg. a. pejor. ružno lice osobe b. antipatična, odbojna osoba, Hrvatski jezični portal

9 pejor. židov, Hrvatski jezični portal

10 cf. Imamović i Mujagić (2015: 150) za izraze *pitari, žabari, mohunjari*.

Zaključak

Način na koji percipiramo i reagiramo na svijet oko sebe ogleda se u upotrebi jezika; jezik nam omogućuje grupnu interakciju, iznošenje stavova, uvjerenja, i sl. Jezik mladih obiluje emocionalno obojenom leksikom ali i primjerima jezičnih promjena i jezične inovativnosti na svim jezičkim razinama. Mladi koriste specifičan leksički fond, prilagođavaju jezik svojim potrebama iskazujući grupnu pripadnost i solidarnost, te se na taj način formiraju identiteti u grupnoj komunikaciji.

Literatura

- Androutsopoulos, J. K. (1988). *Deutsche Jugendsprache. Untersuchungen zu ihren Strukturen und Funktionen*. Frankfurt: Peter Verlag.
- Augenstein, S. (1998). *Funktionen von Jugendsprache. Studien zu verschiedenen Gesprächstypen des Dialogs Jugendlicher mit Erwachsenen*. Tübingen: Niemeyer.
- Bahlo, N.; Becker, T., Kalkavan-Aydın, Z., Lotze, N., Marx, K., Schwarz, Ch. & Şimşek, Y. (2019). *Jugendsprache. Eine Einführung*. Stuttgart: J.B. Metzler Springer-Verlag.
- Bulić, H. (2023). „Žargon učenika bosanskohercegovačkih medresa“. *FLUMINENSIA*, 35(1): 153–169.
- Burger, H. (1998). *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des deutschen*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Ćoralić, Z. (2009). *Hrana kao simbo u frazeologiji bosanskog i njemačkog jezika*. Bihać: Pedagoški fakultet.
- David, B. (1987). *Jugendsprache zwischen Tradition und Fortschritt*. Alsbach: Leuchtturm Verlag.
- Fleischer, W. (1997). *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen.
- Hagege, C. (2005). *Zaustaviti izumiranje jezika*. Zagreb: Disput.
- Henne, H. (1986). „Jugendliche und ihre Sprache. Darstellung. Materialien“. Kritik. Berlin: Walter de Gruyter&Co.
- Horvat Skelin, A. (2017). *O jeziku i identitetima hrvatskih adolescenata*. Zagreb: Srednja Evropa.
- Imamović, F. & Mujagić, M. (2015). „Urbani žargon mladih“. *PostScriptum* 6/7: 141–152.

- Mujagić, M. (2019). „O prednostima metode fokusne skupine“. *Lingvazin*, Magazin za jezik i književnost VII/1: 34–36.
- Neuland, E. (2018). *Jugendsprache. Eine Einführung*. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag.
- Schlobinski, P.; Kohl, G.; Ludewigt, I. (1993). *Jugendsprache: Fiktion und Wirklichkeit*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Sokolija, A. (2018). „Jezik i kulturni kontekst na primjerima iz žargona“. *Sarajevski filološki susreti 4: Zbornik radova* (knjiga 1), 166–181.
- Šehović, A. (2009) „Leksika razgovornoga bosanskog jezika“, u: Tanović, I., Halilović, S., Šehović, A. *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, Slavistički komitet, Sarajevo, str. 111–308.

Rječnici:

- Ćoralić, Z. & Midžić, S. (2012). *Bosanski frazeološki rječnik*. Bihać: Pedagoški fakultet.
- Filaković, S. (2008). Frazeologija u djelima Ivane Brlić- Mažuranić. In: *Život i škola*, časopis za teoriju i praksu 19: 37–64.
- Jahić, Dž. (2010). *Rječnik bosanskog jezika: tomovi I–V (A–LJ)*. Sarajevo: Bošnjačka asocijacija 33.
- Lukić, Z. (2006). *Bosanska sehara: poslovice, izreke i fraze u BiH*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Matešić, J. (1988). *Hrvatsko-njemački frazeološki rječnik*. Zagreb – München: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Tanović, I. (2000). *Frazeologija bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.
- *Hrvatski jezični portal*, www.hjp.znanje.hr

On the Language of Youth in the City of Bihać

Abstract

This paper describes the linguistic creativity of the youth in the city of Bihać, which is reflected in the use of slang in everyday communication and depicts the attitudes and characteristics of the mentioned group. This non-standard lexis of the Bosnian language was collected by a survey of the student population. It has been established that the youth use emotional–expressive lexis to express attitudes, share experiences, and that this lexis of limited use is created to oppose the standard.

Keywords: *youth language, emotional–expressive lexis, creativity*

Adrese autorica:

Univerzitet u Bihaću

Pedagoški fakultet

zrinka_coralic@yahoo.com

mersina.mujagic@unbi.ba

Amela Džihović

Univerzitet Džemal Bijedić Mostar

*pregledni naučni rad
review scientific paper*

Semantička struktura i tipologija frazema sa sastavnicom „glava“ i njihovog prevoda na engleski jezik u djelu “Tvrđava” Meše Selimovića

Sažetak

Zbog svoje utemeljenosti u kulturi jednog naroda te zbog svojih obilježja i semantičkih specifičnosti, (nacionalne) frazeološke jedinice i frazeme korištene u jednom književnom djelu predstavljaju izazov prilikom raspoznavanja u originalnom djelu i prevođenja na strani jezik. Moguće ih je promatrati izdvojeno, ali svakakvo ih je potrebno proučavati u svjetlu sveukupnog prevoda književnog djela.

Rad će se baviti kontrastivnom semantičkom analizom i tipologijom prevoda frazema sa sastavnicom riječi „glava“ i njihovih frazeoloških ekvivalenta u prevodu na engleski jezik u djelu “Tvrđava” („Fortress“) Meše Selimovića.

Osnovni nivo podjele je semantička struktura izvornih frazema sa navedenim rječničkim značenjima kao i njihove autorske semantičke modifikacije kako u originalu tako i u prevodu.

Rad će ukazati na poteškoće sa kojima se susreće prevodilac i osvjetlati tematiku tipologije prevoda frazeoloških jedinica.

Ključne riječi: *frazem, frazeologija, semantička analiza, ekvivalentna tipologija*

Uvod

U svakodnevnoj komunikaciji sagovornici nastoje da svoj izraz učine što slikovitijim i bogatijim. Tako u govoru često čujemo kako se neko igrao s vatrom ili da mu je stala kost u grlu. Ovi izrazi predstavljaju jezičke jedinice nastale u narodnom govoru kao odraz života, tradicije, kulture, društvenih i historijskih previranja i osobenosti jednog naroda i nazivaju se frazemi (frazološke jedinice, frazeološki izrazi).

Prema većini radova o frazeologiji, frazemi se najčešće definišu kao jedinice jezika koje se sastoje od najmanje dvije autosemantičke riječi koje se u govoru reproduciraju u gotovom obliku, a njihovo značenje nije vidljivo iz razumijevanja pojedinačnih komponenti. Zbog činjenice da frazeološke jedinice karakteriše visok nivo slikovitosti i ekspresivnosti, jak asocijativno-konotativni potencijal i stilska obojenost, često se koriste u raznim sferama ljudskog djelovanja stvaralaštva, u različitim funkcionalnim stilovima kao što su književno-umjetnički, naučni, publicistički, razgovorni, i sl.

Osnovni izvor za nastanak frazema smatraju se prirodna i društvena sredina i naslijeđe, gdje frazemi svojom semantičkom specifičnošću i metaforičnošću daju sliku duha i kulture jednog naroda, a iz narodnog frazeološkog fonda ulaze u pisanu književnost.

Veliki broj pisaca koristi (narodne) frazeološke jedinice s ciljem profiliranja govora svojih likova opisujući njihov društveni, moralni i nacionalni identitet. U svojim djelima mnogi autori „dorađuju“ narodne frazeme s ciljem aktueliziranja njihovog značenja, pojačavanja slikovitosti i ekspresivnosti frazema, a to postižu dodavanjem ili zamjenom pojedinih komponentni kroz odgovarajuće stilske postupke. Na taj način nastaju tzv. „autorski dorađeni ili modificirani frazemi“ i „autoriski frazemi“ nastali kao plod piščevog individualnog stvaralaštva. Međutim, teško je povući granicu između dorađenih narodnih frazema i njihovih varijantnih oblika i autorskih metaforičnih izraza sa karakteristikama idiomatičnosti.

Odabir građe i ciljevi istraživanja

Ciljevi koje smo sebi postavili u ovom istraživanju su slijedeći:

1. utvrditi koje se frazeološke strukture javljaju u odabranom korpusu na b/h/s i engleskom jeziku;
2. semantički analizirati prevod frazema sa sastavnicom riječi „glava“ na engleski jezik;
3. analizirati prevodne modele i tehnike.

Korpus na kojem je vršeno istraživanje su frazemi ekscerpirani iz djela „Tvrđava“ (Selimović, Mehmed-Meša, Tvrđava, 2000) bosanskohercegovačkog književnika Meše Selimovića i prevodni ekvivalentni tih frazema u djelu „The Fortress“ u prevodu Edwarda Goya i Jasne Levinger (Selimović, Meša, The Fortress, 1999, Northwestern University Press by Goy, E.D. and Levinger, Jasna).

Korpus je podijeljen na dva podkorpusa: b/h/s i engleski prevod.

Jedinica prevoda je zavisila od više faktora, kako od vrste prevoda tako od stepena transponiranosti te širine konteksta neophodnog za analizu tj. od nivoa riječi do klauze.

Terminološko određenje frazeoloških jedinica

Terminološko određenje frazeoloških jedinica predstavlja jednu od čestih polemika u polju lingvističkih istraživanja. Međutim, najčešći termini koje susrećemo u frazeologiji su: frazem, frazeologizam, frazeološki obrt, i sl. Pored pomenutih, u upotrebi su i slijedeći termini: idiom(a), idiomatski izraz, idiomatska fraza, ustaljeni izraz, ustaljena kolokacija, ustaljena fraza, okamenjeni izraz, okamenjeni sklop, okamenjena fraza. (Tanović 2000:24).

Najviše razlike se susreće u tumačenju termina idiom. Prema „Enciklopedijskom rječniku moderne lingvistike“, David Crystal (Crystal 1987:236) navodi: „Idom- a sequence of words which is semantically and often syntactically restricted, so that it functions as a single unit. The meanings of the individual words cannot be combined to produce the meaning of the idiomatic expression as a whole. From a syntactic viewpoint, the words often do not permit the usual variability they display in other contexts.“ Tako se u engleskoj i američkoj lingvistici susreće uglavnom termin idiom zbog čega je drugi naziv za frazeologiju - idiomatika. (Hrustić 2001:18). Prema istom rječniku, termin idiom se koristi za izraze koji su semantički i formalno nepromjenjivi (čvrsti, fixed).

Ipak, engleski termin idiom je višeznačan te je u rječniku „The Concise Oxford Dictionary“ (The Concise Oxford English Dictionary 1995, Predgovor) definisan na slijedeći način: „a group of words established by usage and having a meaning not deducible from those of individual words 2) a form of expression peculiar to a language, person or a group of people; 3) a (the) language of a people or country (b) the specific character of this.“

U „Rječniku stranih riječi“ (Hrustić 2001:18) navedena su slijedeća objašnjenja pojma idiom: 1. svaki od identiteta jezika koji se ne želi označiti ni kao jezik ni kao dijalekt, ni kao govor; 2. poseban i prepoznatljiv govor nekog kraja; 3. osebujna riječ ili izraz, ob. te je teško prevodljiv ili neprevodljiv na drugi jezik (šilo za ognjilo); 4. izraz,

izražavanje, uopće (folkolorni idiomi, muzički idiomi)“. Zbog ove višeznačnosti, termin nije prihvaćen na našim prostorima.

Rječnik „The New Webster’s Encyclopedic Dictionary“ (The New Webster’s Encyclopedic Dictionary 1997, Predgovor) definiše frazeologiju kao: „1 Manner or style of verbal expression, characteristic language: legal phraseology; 2 Expressions, phrases: obscure phraseology.“

Kako tvrdi Kvetko (Kvetko 2009:15) izraz frazeološka jedinica (phraseological unit) se rijetko koristi među govornicima engleskog jezika te ne postoji općeprihvaćeni naziv za proučavanje ovih izraza. Termini *idiomatics*, *idiomology*, *idiematology* se rijetko susreću, kao i termin frazeologija (*phraseology*) kojem često odgovara značenje „odabir riječi i stila“.

Iako ne postoji opća usaglašenost o pitanju definisanja termina ovih jedinica, lingvisti su usaglašeni o pitanju nekih najrelevantnijih obilježja kao relativna leksičko-gramatička stabilnost, njihovo korištenje u gotovom obliku te funkcionalno jedinstvo.

U ovom radu smo se opredijelili za termine frazem i njegove terminološke sinonime: frazeološka jedinica, frazeološki izraz i frazeološki obrt s obzirom na sve češće korištenje ovih termina u novijoj literaturi iz frazeologije.

Definisanje frazeoloških jedinica

Frazeologija je jedna od najmanje ispitanih oblasti jezika, pa ni sam frazem ili frazeološka jedinica ili iskaz nisu jasno definisani. Naime, ni autori koji se bave istraživanjem ove jezičke oblasti nemaju jedinstveno stanovište o pojmu frazema, ali se slažu u mišljenju da je teško razgraničiti frazem od drugih sličnih oblika kao što su metafora, poređenje i njima slične stileme.

Josip Matešić u Predgovoru svog Frazeološkog rječnika hrvatskog ili srpskog jezika (Matešić 1998, Predgovor) navodi slijedeće: „Činjenica je da nema jedinstvenoga mišljenja o tome šta je to frazem (...) Frazemi su jedinice jezika značenjskoga karaktera koje se kao cjelina reproduciraju u govornom aktu, raspolazući pri tome najmanje dvjema punoznačnim (autosemantičkim) riječima, od kojih barem jedna upućuje na semantičku pretvorbu, jedinice koje, zbog sposobnosti uklapanja u kontekst, poput svake druge riječi mogu vršiti sintaktičku funkciju u rečenici.“

Njihovi sastavni dijelovi pokazuju veći ili manji stupanj desemantizacije, tako da značenje cijelog frazeologizma nije adekvatno zbroju značenja njegovih dijelova“ Matešić, kao relevantne karakteristike frazema, navodi:

1. „Reproduciranje-znači da se frazem pojavljuje u gotovom obliku, kao čvrsta veza riječi ustaljena dugom upotrebom;
2. formalno ustrojstvo- znači neraščlanjiv skup riječi, od kojih su najmanje dvije autosemantičke;
3. idiomatičnost-znači semantičku pretvorbu najmanje jednoga člana čvrstoga skupa riječi, tako da značenje frazema nikada ne odgovara zbiru članova;
4. uklapanje u kontekst-znači da se frazem u rečenici pojavljuje kao njezin prosti član, tj frazem nije skup riječi u vidu vlastitoga teksta.“ (Matešić 1998, Predgovor).

Veliki broj autora se slaže da je frazem složena struktura, tj. da se sastoji od više riječi, da je konvencionalizovan (kao rezultat duge upotrebe) te da je semantički „neproziran“, što znači da značenje frazema nije zbir značenja njegovih komponenti.

Mona Baker (Baker 2001:64-65) navodi sljedeću definiciju frazema (idioma): „They are frozen patterns of language which allow little or no variation in form and, in the case of idioms, often carry meanings which cannot be deduced from their individual components. An idiom such as bury the hatchet (‘to become friendly again after a disagreement or a quarrel’) or the long and the short of it (‘the basic facts of the situation’) allows no variation in form under normal circumstances. Unless s/he is consciously making a joke or attempting a play on words, a speaker or writer cannot normally do any of the following with an idiom:

1. change the order of the words in it (e.g. *‘the short and the long of it’);
2. delete a word from it (e.g. *‘spill beans’);
3. add a word to it (e.g. *‘the very long and short of it’; *‘face the classical music’);
4. replace a word with another (e.g. *‘the tall and the short of it’; *‘bury a hatchet’);
5. change its grammatical structure (e.g. *‘the music was faced’).

Ista lingvistika razlikuje idiome od čvrstih izraza i poslovice prema nivou idiomatičnosti i metaforičnosti te frazeme (idiome) smatra neprozirnim konstrukcijama čije značenje ne možemo shvatiti razumijevanjem denotativnog značenja njegovih komponenti, za razliku od poslovice i čvrstih izraza. Dakle, njena podjela je uglavnom semantičkog karaktera i to prema stepenu idiomatičnosti ovih izraza te smatra da su određeni frazeološki izrazi podložniji unutrašnjim varijacijama od drugih.

Collins Cobuild Dictionary of Idioms (Collins Cobuild Dictionary of Idioms 1997:4) daje sljedeću definiciju „An idiom is a special kind of phrase. It is a group of words which have a different meaning when used together from the one it would have if the meaning of each word were taken individually. (...) Idioms are typically metaphorical: they are effectively metaphors which have become ‘fixed’ or ‘fossilized’. In some cases, it is fairly easy to see how the idiomatic meaning relates to the literal meaning. For example kill two birds with one stone means ‘achieve two things at the same time’, and the image in the metaphor supports this meaning. In other cases, the literal meanings may make no sense at all. For example, move heaven and earth literally describes an action which is physically impossible. In a few further cases the metaphors in the idioms are peculiar, and their true origins are unknown. So, it is very difficult to see how or why the idioms have come to have their current meanings.“ Osnova pojma je u semantici, odnosno značenju frazema i u stepenu metaforičnosti i idiomatičnosti tih izraza.

Američki rječnik idioma (NTC American Dictionary of Idioms 2000:11, Predgovor) pojašnjava ove izraze kao relativno čvrste, tj. izraze u kojima su imenice, zamjenice, pridjevi i prilozi i druge vrste riječi često predmet modifikacije i zamjene. „Idioms or idiomatic expressions are often defined as ‘set phrases’ or ‘fixed phrases’. The number of idiomatic expressions that are totally invariant is really quite small, however, even when the proverbs are included in this category. Most such cases can vary the choice of noun or pronoun, and most select from a wide variety of verb tense and aspect. Adjectives and adverbs can be added at will to idiomatic phrases.“

Moon (Moon 2005:79, Cowie et.al) ove jedinice naziva phrasal lexemes (frazne lekseme) i pod tim podrazumijeva čvrste ili polučvrste složene jedinice, odnosno phrases (sintagme) ili idioms (idiomi, frazemi) koje se sa aspekta semantike, leksiko-gramatike i pragmatike posmatraju kao holističke jedinice više nego kompozicijske veze. Okvirno ih dijeli na: pure, classical idioms (čisti, suštinski, klasični frazemi) kao što su izrazi spill the beans („prosuti grašak“ sa značenjem „razotkriti tajnu“ i sl.); izrazi koji se često upotrebljavaju (npr. at least „barem“, of course „naravno“ koje su funkcionalne prirode), te nešto živopisniji stilistiški markirani izrazi (have your cake and eat it „imati i pojesti kolač“ ili „imati i ovce i novce“) koji se koriste u različitim kontekstima.

S obzirom na različita stajališta i poimanja frazema, opredijelili smo se za stanovište autora koji frazem definišu kao relativno okamenjenu strukturu koja se sastoji od najmanje dvije autosemantičke riječi, čija se struktura uklapa u kontekst kao prosti član sa određenom morfološkom strukturom i sintaksičkom funkcijom, te može imati različit stepen idiomatičnosti: od potpuno idiomatičnih, preko poluidiomatičnih do neidiomatičnih frazema ili frazema sa minimalnom idiomatičnošću.

Metode prevođenja frazema

Kulturološke i jezičke posebnosti za svakog prevodioca predstavljaju svojevrsni izazov. Teško je pronaći ekvivalent za jedinicu kao što je frazem, pogotovo takav ekvivalent koji bi se mogao upotrijebiti u više konkretnih slučajeva. Kako smatra Forko (Forko 2000:97), rječnik u ovim slučajevima nije dovoljan zbog činjenice da se mnogi frazemi ne mogu pronaći u rječniku, ali i zbog toga što je za određeni kontekst prihvatljivo kao rješenje u drugom ne mora biti slučaj. Mogućnost dostizanja punovrijednog prevoda frazema zavisi od odnosa među jedinicama jezika originala i jezika na koji se prevodi.

S. Vlahov i S. Florin naglašavaju da je podjela frazema na slikovite i neslikovite, kako praktikuju neki autori, usko vezana za metode njihovog prevođenja.

Neslikovita frazeologija ne predstavlja veći problem za prevodioca i uglavnom se prevodi ekvivalentom te ne dopušta kalkiranje. Prevođenje slikovite frazeologije je složeniji proces gdje prevodilac donosi odluku o tome da li zadržati i na koji način prenijeti metaforičnost ovih jedinica, kako održati stilske i konotativne osobine prevodne jedinice, te kako pravilno riješiti pitanje zadržavanja forme ili sadržaja. Isti autori (S. Vlahov i S. Florin 1980:71) dalje ističu da postoje mnoga prelazna rješenja prilikom prevođenja frazema, a sve u zavisnosti od karakteristika frazeoloških jedinica, njihovih podjela na slikovite i neslikovite, njihove konkretne realizacije, prevoda sa obraćanjem pažnje na stil, kolorita jezika, prisutnosti autorskih jedinica i izmjena i slična problematika.

Frazeme čija je slika općenitija i poznatija te nije usko vezana za određeni nacionalni kulturološki kontekst mnogo je lakše prevesti jer je veća mogućnost pronalaska ekvivalenta u drugom jeziku. Time je njihovo prevođenje uveliko lakše.

U našem korpusu nastojali smo prevodnu jedinicu i njen kontekst na što jasniji i uočljiviji način prikazati i analizirati (u nekim slučajevima smo unosili elemente koji neizravno doprinose razumijevanju analiziranih jedinica ukoliko nam je to bilo izvodljivo).

Frazeološki prevod

Frazeološki prevod pretpostavlja korištenje jedinica različitog stepena bliskosti između jedinica jezika originala i njoj odgovarajuće jedinice jezika cilja- od potpunog i apsolutnog ekvivalenta do približnog značenja među frazemama.

Potpuni ekvivalenti

Kako navodi Kvetko (Kvetko (2009:53), potpuni ekvivalenti čine grupu frazema čija ekvivalentnost se temelji na identičnim slikama, simbolizmu i potpuno ili približno potpunom podudaranju leksičkih jedinica osnovnih oblika. Mnogi od tih ekvivalenta potiču iz nekog poznatog književnog izvora. Mogu se podijeliti na apsolutne ekvivalente i na slične ekvivalente.

Potpuni frazeološki prevodni ekvivalenti imaju sve karakteristike jezičke jedinice jezika originala. U osnovi, oni bi trebali imati ista denotativna i konotativna značenja, smisaoni sadržaj, stilske osobine kao i metaforičnost i emocionalno-ekspresivnu obojenost. Podrazumijeva se da imaju isti sastav komponenata te se na ovaj način postiže potpuna prevodna ekvivalentnost.

Gruppu potpunih (apsolutnih) ekvivalenta čine doslovno odgovarajući frazemi među kojima je „riječ za riječ“ paralela između dva jezika. Frazemi se sastoje od jednakih gramatičkih i leksičkih elemenata, simbolizama i slika (predodžbi). Doslovna preklapanja se često temelje na općim mudrostima, kulturi i društvenim tradicijama te se najčešće susreću u internacionalnoj frazeologiji kojoj pripadaju frazeme koje su ušle u jezike mnogih naroda iz antičkih, mitoloških književnih izvora, posuđivanjem, ili su nastali nezavisno jedni od drugih zbog zajedničkih osobina ljudskog mišljenja, društvenog života, nauke, umjetnosti, i slično.

Veliki broj ovakvih frazema potječe iz istog izvora (mitologije, Biblije, književnih tekstova i sl.), npr.: zabranjeno voće-forbidden fruit; blue blood-plava krv, i dr. (Ibid).

Srodni (približni) ekvivalenti (similar equivalents) prenose istu (ili veoma sličnu) sliku i simbolizam, ali se sastoje od različitih gramatičkih ili leksičkih dijelova, izraza ili oblika koji su određeni pravilima jezika prevoda (npr.: red riječi, postojanje ili nepostojanje člana, i sl.), npr.: as pretty as a picture - lijepa kao slika, i dr. (Ibid)

Odnosni ekvivalenti (ekvivalenti sa morfosintaksičkim i/ili leksičkim razlikama)

Odnosni ekvivalenti su međujezički sinonimi-frazemi sa identičnim (ili vrlo sličnim) značenjem, tj. frazem jezika originala približno je jednak frazemu jezika prevoda.

Temelje se na različitom simbolizmu i slici, tj. frazemi sa različitim ili djelimično različitim leksičkim komponentama. Forma među ovakvim ekvivalentima je različita na sintaksičkom nivou, a komponente se najčešće preklapaju u samo jednom dijelu

semantičke strukture.

Antonimičan prevod i generalizacija su različiti vidovi transformacija prilikom prevođenja odnosnim ekvivalentima. Mogu se podijeliti na potpuno različite odnosne ekvivalente i na djelimično različite odnosne ekvivalente.

Potpuno različiti odnosni ekvivalenti (Kvetko 2009:54) su karakteristični po tome što sačinjavaju grupu frazema koji se sastoje od potpuno različitih leksičkih komponenti, simbolizama, predstava i slika u jeziku cilju (kick the bucket-otegnuti papke).

Grupu djelimično različitih odnosnih ekvivalenata sačinjavaju frazemi različitog simbolizma, slike i predmeta, ali koji sadrže barem jednu zajedničku (istu ili doslovno odgovarajuću) leksičku komponentu, npr. osnovni glagol u glagolskom frazemu, pridjev u pridjevskom frazemu itd. (hungry as a hunter - „gladan kao lovac; gladan kao vuk“) (Kvetko 2009:54).

U našem korpusu pronašli smo određeni broj prevodnih ekvivalenata koji su leksički modificirani u odnosu na svoje rječničke varijante te smo njih uvrstili u vrste frazeoloških prevoda s obzirom da, uglavnom, prenose metaforičnost rječničke varijante i prevodnu ekvivalentnost u odnosu na b/h/s frazem. Navodili smo ih pod pojmom modificirani ili modificirani oblici određenog frazeološkog prevoda da bismo ukazali na prevodilačku spretnost i iznalažanje prevodnih rješenja pri prevodu ovih jezičkih jedinica.

Nefrazeološki prevod

Koristeći se nefrazeološkim prevodom, dati frazem se prevodi uz pomoć leksičkih, a ne frazeoloških sredstava jezika cilja.

S. Vlahov i S. Florin (S. Vlahov i S. Florin 1980:193) izdvajaju tri metode nefrazeološkog prevoda: lingvistički prevod, kalkiranje ili doslovni prevod i opisni prevod frazema.

Lingvistički prevod

Ovaj način prevoda se najčešće primjenjuje u slučajevima kada je dati pojam označen u jednom jeziku frazedom, a u drugom riječju ili sami kontekst to dozvoljava. U nekim slučajevima takvi izrazi su bez ekspresivnosti i metaforičnosti, ali nerijetko su frazemi prevedeni ekspresivnim i stilski obojenim leksemama ili grupom leksema. Pri leksičkom prevođenju frazema potrebno je težiti približavanju frazeološkom prevodu prenošenjem nekih od njegovih komponenata. (S. Vlahov i S. Florin 1980:199).

Opisni prevod frazema (parafraziranje, slobodan prevod)

Ovom metodom frazema izvornog jezika se u prevodu tumači, a to se postiže objašnjenjem, opisom, te sredstvima koja u jasnoj i kratkoj formi prenose sadržaj frazema, odnosno frazeološki karakter ili nagovještaj konotativnog značenja. Značenje je moguće prenijeti parafraziranjem jednom riječju ili grupom riječi koje približno odgovaraju značenju izvornog frazema. (Strakšienė 2009:16) „This is by far the most common way of translating idioms when a match cannot be found in the target language or when it seems inappropriate to use idiomatic language in the target text because of differences in stylistic preferences of the source and target languages.“ (Baker 2001:74).

Prilikom korištenja metoda opisnog prevoda često se gubi ekspresivnost i metaforičnost frazema, te gubitak na polju kvalitete prevoda i narušavanje stila. Nerijetko prevod bude stilski neutralan zbog elemenata generalizacije tokom prevođenja.

Doslovni prevod (kalkiranje)

Metoda doslovnog prevođenja idioma podrazumijeva očuvanje oblika izvornog idioma u jeziku cilju. Rezultat je izraz koji je gramatički tačan, ali neidiomatičan u jeziku cilju jer je zasnovan na strukturi izvornog idioma. Može se reći da se ovom metodom stavlja oblik izvornog idioma na prvo mjesto. (Baker 2001:72).

Ovaj metod najviše se koristi kada drugim načinima nije moguće prenijeti semantičko-stilističko i ekspresivno-emocionalno značenje frazema, gdje su te karakteristike bitne za dati kontekst. Pretpostavka za kalkiranje jeste dovoljna motiviranost značenja frazema značenjima njenih komponenti, a smatra se da ga je moguće primijeniti samo u slučaju kada se čitatelju može istinski dočarati sadržaj cijele frazeme, a ne značenje njenih sastavnih dijelova.

Ovom metodom se mogu prenijeti neka ustaljena poređenja, ali samo ona koje nosilac jezika cilja može shvatiti pravilno. Kalkiranje metaforičnih jedinica je mač s dvije oštrice - ono dozvoljava čitaocu prevoda da vidi sliku koja je sadržana u frazemi, dok, s druge strane, metafora u jeziku prevoda može ostaviti drugačiji utisak od originala.

Prevođenje izostavljanjem (nulti prevod)

Sa lingvističkog aspekta možemo govoriti o „nultom“ prevodnom ekvivalentu kada jedinica sama po sebi nestaje u kontekstu prevoda. Takav prevod može imati pozitivne,

ali i negativne posljedice u prevodu. (Kvetko 2009:61).

Kako navodi Baker (Baker 2001:72), izostavljanje frazema je dozvoljeno samo u nekoliko slučajeva: kada ne postoji približan ekvivalent u jeziku prevoda, kada je teško ili nemoguće parafrazirati, te je frazem moguće izostaviti ne narušavajući stil izvornog djela. Mnogi ovu vrstu prevoda ne odobravaju te je ne uvrštavaju među metode prevođenja frazema.

Prevodilac može kompenzirati, tj. umetnuti frazem u drugi dio rečenice čime zadržava stilsku funkciju frazema izvornog teksta. (Strakšienė 2009:16).

Kontekstualni prevod

Kako ističu Vlahov i Florin (Vlahov i Florin 1980:196), kontekstualni prevod se odnosi kako na frazeološki tako i na nefrazeološki prevod i predstavlja početnu fazu pri svakom prevođenju, pa se ne smatra trećim tipom prevoda. Kontekstualni prevod se primjenjuje u slučaju odsustva ekvivalenata i analoga, odnosno kada se frazema mora prenijeti nefrazeološkim izrazom. U takvim slučajevima daje se objašnjenje u kome se provlači konotacija frazema.

Prevod po izboru (nadineterpretacija)

U okviru kontekstualnog prevoda mogu se susresti i slučajevi kada se slobodni spojevi jezika izvora prevode frazemama. Ovakve slučajeve Popović (Popović 1980 prema Tanović 2000:83) naziva „nadinterpretacijama“.

Nisu poželjni u prevodu jer se njima remeti ekvivalentnost jezika izvora i jezika cilja.

On se može razmatrati kao početna etapa svakog prevoda ustaljenog spoja i prevoda uopće. Prilikom izbora se uzimaju u obzir sve karakteristike izvorne frazeme, njen stil i kolorit gdje upravo ove karakteristike ne dopuštaju korištenje jedinice navedene u rječnicima. Poseban izazov za svakog prevodioca predstavlja prevod frazema obojenih nacionalnim koloritom kao i prevod autorskih frazema, a jedna od metoda koja se koristi za njihovo prevođenje je i prevod po izboru.

Prevod frazema sa nacionalnim koloritom

Nacionalni kolorit, kako ističu S.Vlahov i S.Florin (Vlahov i Florin 1980:203), može biti uslovljen specifičnom obojenošću izdvojene komponente (vlastito ime, realija) ili

karakterom same jedinice koja je vezana sa nacionalnim osobinama određenog naroda. Realija i vlastito ime, kao i svaka komponenta frazeme, gubi veći dio svoga značenja što je tješnja veza među komponentama, tj. što je veći stepen nedjeljivosti cijele jedinice. Međutim, gubeći čak u potpunosti značenje, realije uspijevaju sačuvati kolorit ili u potpunosti ili djelimično. Takve jedinice se ne mogu predstaviti ekvivalentima pošto to pretpostavlja identičnost svih karakteristika, pa tako i nacionalnog kolorita. Pravilo koje bi trebalo slijediti jest to da je bolje odustati od prenošenja nacionalnog oblika originala da bi se izbjegli pogrešni ili nepotpuni prevodi.

Pri prevodu frazema obojenih nacionalnim koloritom primjenjuju se različite metode prevođenja. Kod prevođenja frazema ovog tipa često se mogu susresti fusnote u kojima prevodilac tumači značenje teško prevodivih frazema. Nedostatak ove metode je u činjenici da se fusnotama odvlači pažnja čitaoca i ometa čitanje.

Ovim se potvrđuje da je prenošenje nacionalnog kolorita jednog jezika njegovim ekvivalentima u drugom jeziku veoma teško ili nemoguće.

Smatra se da problematika prevoda autorskih frazema još uvijek nije u potpunosti osvjetljena kao ni pitanje njihovog prevoda. Pisac zbog određenih stilističkih ciljeva mijenja sadržaj i/ili formu frazeme: odbacuje ili dodaje komponente mijenjajući ih sinonimima ili antonimima, „osvježava“ ili oživljava slike, ukršta jedne jedinice s drugima, te na neki način upotrebljava frazemu u obliku koji nije normiran. Teško ih je izbjeći u jednom književnom djelu. To je slučaj i sa našom analizom prevoda djela „Tvrđava“ gdje se kroz nemali broj pronađenih frazema u korpusu provlači neka od autorskih izmjena, dopuna, dorada kao i samih autorskih frazema koji nisu popisani u korištenim frazeološkim rječnicima.

Semantička analiza b/h/s frazema s poveznicom „glava“ i njihovih prevodnih ekvivalenata

U rada ćemo se baviti semantičkom analizom b/h/s frazeoloških struktura s poveznicom „glava“ ekscerpiranih u djelu „Tvrđava“ i njihovih prevodnih ekvivalenata na engleskom jeziku.

Semantička analiza i opis podrazumijevaju više nivoa analize korpusa:

1. značenje b/h/s frazema u frazeološkim rječnicima;
2. značenje engleskog prevodnog ekvivalenta (popisanih u korištenim rječnicima ili kontekstualno značenje koje smo mi protumačili i slobodno

- preveli te sopstveni leksički prevod komponenti frazema);
3. semantička transpozicija u prevodu (semantičke modifikacije prilikom prevoda i korištene tehnike pri semantičkoj transpoziciji);
  4. metode prevoda (analiza vrste frazeološkog i nefrazeološkog prevod).

Za prvu i osnovnu podjelu b/h/s podkorporusa vodili smo se Fleischerovim kriterijem (cit. Prndelj-Šator 2013:135) s obzirom da je najpreglednija i olakšava detaljniju analizu oba podkorporusa. Prema njegovoj podjeli, frazemi se razlikuju po stepenu idiomatičnosti i dijelimo ih na: frazeme sa potpunom idiomatičnošću, poluidiomatične frazeme i neidiomatične frazeme ili frazeme sa minimalnom idiomatičnošću.

Dalja podjela na podgrupe u svakoj klasifikaciji bazirana je prema tome da li su frazemi prevedeni frazeološki ili nefrazeološki i da li imaju jedno ili dva značenja (denotativno i frazeološko).

Jedinica prevoda posmatrana je na različitim nivoima u zavisnosti od vrste prevoda, od nivoa riječi do rečenice.

Frazemi sa potpunom idiomatičnošću

Prvu podgrupu čine frazemi koji imaju dva značenja (frazeološko i denotativno) ili su prevedeni frazeološki. Svaki primjer je zasebno analiziran s obzirom na postojanje ili nepostojanje semantičke transpozicije prilikom prevoda čak i ako se frazem više puta koristi u djelu.

U ovoj podgrupi su frazemi s poveznicom „glava“ koji imaju i denotativno i frazeološko značenje.

(...) jer njihova **glava visi o koncu**. (T 211)- while their heads hung by a thread. (F 260)

b/h/s: M 255 **visjeti ipf. o koncu**- *biti u velikoj opasnosti*

engleski: DO 291 **hang by a thread**-*be in a highly precarious state* („biti u stanju velike neizvjesnosti, nesigurnosti“; CIDI 389 *it is likely to fail in the near future* („nešto što će vjerovatno pretrpjeti neuspjeh, propasti, zatajiti u skorijoj budućnosti“);

Semantička transpozicija: U oba slučaja frazemi su idiomatični i imaju istu slikovitost. Ipak, „stanje opasnosti“ semantički je transponirano u „stanje neizvjesnosti“ i „skorije propasti“. Kontekstualno b/h/s frazem poprima jače asocijativno značenje s obzirom da se nadovezuje na prethodni frazeološki izraz „spašavanja života“, i „glava visi o koncu“,

ali prevodom je došlo do neutralisanja značenja i slabije ekspresivnosti izvorne rečenice.

Metod prevoda: frazeološki *približni ekvivalenti* koji se razlikuju na gramatičkoj razini.

(...) i **ne visi nam nad glavom** briga o sutrašnjem ručku. (T 136)- (...) the worry about where the next meal was coming from no longer hung over our heads. (F 160)

b/h/s: M 153 **visjeti** ipf.komu **nad glavom (iznad glave)**; M 153 **visjeti** ipf. (**stajati** ipf., **biti**) komu **nad glavom**

1. *nadgledati koga, paziti na koga;*
2. *dosadivati kome;*
3. *prijeti komu nešto opasno/neugodno.*

engleski: DoEp **be hanging over** somebody/somebody's **head**-*to be a constant threat* („biti u stalnoj opasnosti“)

Semantička transpozicija: b/h/s frazem je polisemičan za razliku od engleskog koji je ekvivalentan jednom od navedena tri značenja. Asocijativno značenje i slika koju frazem nosi su ekvivalentni.

Metod prevoda: frazeološki *približni ekvivalenti* gdje je razlika među frazemima sistemskog karaktera.

(...) dizdar **je** jedva **glavu izvukao** (...) (T 202) – (...) the commandant barely got away with his life (...) (F 249)

b/h/s: M 140 **izvući** pf.iznijeti pf. (**živu, čitavu**) **glavu**- *spasiti se, spasiti život, jedva ostati živ*

engleski: NTC 135 **get away with something**- *to do something bad and not get punished or found* („uraditi nešto loše i biti/proći nekažnjeno ili razotkriveno“)

Semantička transpozicija: U ovom primjeru frazem je upotrijebljen bez riječi čitava ili živa, ali sa istim značenjem „ostati živ, spasiti se“ dok je u engleskom ekvivalentu upotrijebljena riječ *life* (život u smislu „spasio sebi život“) čime je prevod dobio na slikovitosti za razliku od prethodnog primjera. Ipak, frazeološki izraz transponiran, demetaforiziran i stilski neutralan.

Metod prevoda: frazeološki *potpuno različiti odnosni ekvivalenti*.

Ja, ludi vrabac, pošao sam jastrebu u pohode. Jedva **sam izvukao živu glavu** (T 72)- I, a stupid sparrow, went to visit a hawk and scarcely got away with it. (F 75)

b/h/s: kanonsko značenje frazema prethodno navedeno

engleski: frazem prethodno kanonski protumačen;

Semantička transpozicija: b/h/s frazem nosi sliku žive, čitave glave sa asocijacijama na život i spašavanje sopstvenog života dok je prevodni ekvivalent demetaforiziran i neutralan čime je umanjena ekspresivnost i slikovitost rečenice. Značenje engleskog ekvivalenta je uže i ne nosi ista asocijativna značenja.

Metod prevoda: frazeološki *potpuno različiti odnosni ekvivalenti*.

Metod prevoda: frazeološki *potpuno različiti odnosni ekvivalenti*.

(...) al je brijao samo sebe, **ni za živu glavu** nikoga drugog. (T 21)- (...) the elder, had brought a razor from his father's shop, but used it only on himself and not for anything would he use it on anybody else. (F 5)

b/h/s: M 143 /**ni**/ za (pod) živu glavu-*nipošto, nikako, ni po koju cijenu*

engleski: „nizašto, nipošto“;

(...) ono što ga se nije ticalo trebalo je da **mu dođe glave** (...) (T 112)- What didn't concern him was near to costing him his life (...) (F 128)

b/h/s: M 136 **doći** pf. komu **glave**-*ubiti/upropastiti/uništiti koga*

engleski: „skoro ga je koštalo života“

Semantička transpozicija: komponenta frazema *doći* i *glava* transponiraju se u *cost* „koštati“ i *life* „život“ čime se mijenja asocijativno značenje izraza. Međutim, prevodni ekvivalent ima svoju stilsku obojenost.

Metod prevoda: značenje frazema je *parafrazirano* u prevodu.

Poluidiomatični frazemi

U ovoj grupi većina frazema ima denotativno i frazeološko značenje u zavisnosti od konteksta. Naravno, svi navedeni frazemi obrađeni su sa frazeološkog i semantičkog aspekta, stepena idiomatičnosti i načina na koji su prevedeni i/ili transponirani u prevodu.

Prvu podgrupu čine poluidiomatični izrazi koji su prevedeni frazeološkim izrazima različitog stepena idiomatičnosti i slikovitosti. U svakom od primjera pojedinačno su obrađene slike izvornog i prevedenog izraza i pojašnjena sva semantička preklapanja odnosno nepreklapanja sa izvornim b/h/s podkorpusom.

I ovdje ćemo frazeme podijeliti u podgrupe u zavisnosti da li imaju dva ili jedno tumačenje (denotativno i frazeološko). U prvoj podgrupi su izrazi sa dva tumačenja.

Stajao je oko mene kao tvrđava, kao neizlaz, kao nepristup, neprestano **sam udarao**

glavom o tvrdu stijenu (T 92)- It stood there like a fortress, without exit or approach. I was constantly beating my head against a brick wall. (F 102)

b/h/s prvi frazem je sinoniman M 152 **udarati** ipf./**udariti** pf. (lupati ipf./lupiti pf.)
glavom o (u) zid (o duvar)

1. *silom nastojati postići što je nemoguće;*
2. *steći skupo plaćeno iskustvo, kajati se.*

Drugi frazem: M 646 **biti tvrda** (hladna i dr.) **stijena**-*biti bezosjećajan*

engleski: NTC 37 **beat/bang one's head against a brick wall** -*to waste one's time trying to accomplish something that is completely hopeless* (protraćiti vrijeme u nastojanju da se postigne nešto posve beznadno“).

DoEp **bang/knock one's head against / come up against / hit a brick wall**- *be frustrated or encounter an insuperable difficulty in an enterprise: brick wall as a metaphor for an impenetrable barrier* („biti isfrustriran ili naići na nepremostivu poteškoću u poslu: zid od cigla je metafora za nepremostivu prepreku“).

Semantička transpozicija: izvorni frazem je dvoznačan i odgovara mu jedno od ponuđenih značenja u frazeološkom rječniku „silom nastojati postići što je nemoguće“ te je modificiran i kontekstualno prilagođen umetanjem drugog frazema *biti tvrda (hladna i dr.) stijena* sa značenjem „biti bezosjećajan“ koja opisuje karakter i postupke jednog od likova u djelu. Preveden je frazedom koji je u svom rječničkom obliku i koji ima sličnu slikovitost i idiomatičnost.

Metod prevoda: frazeološki *približni ekvivalenti* iako je b/h/s frazem prošao izvjesnu modifikaciju, a pri prevodu se pridržavalo frazeološke strukture.

Tako **nam je** obojici pošteno **izvukla uši** (...) (T 141)- So she gave us both a thick ear. (F 166)

b/h/s: M 713 **izvući pf. (iščupati pf.)** komu uši- *ukoriti/kazniti koga (obično dijete)*

engleski: **give somebody a thick ear**-*to hit someone (usually a child) as a punishment* („udariti koga kao kaznu (obično dijete“)

Semantička transpozicija: slike su ekvivalentne, razlika je ta da se izvlačenje ušiju transponira u *zadebljalo uho* što asocira na uho koje je izvlačenjem oteklo.

Metod prevoda: frazeološki *približni (srodni) ekvivalenti*.

(...) dosta mu je onog što zna, **na glavu mu se popelo** (...) (T 229)- He'd had enough of what he knew, he'd had it up to here. (F 285)

b/h/s: M 145 **popeti se** pf. penjati se ipf. komu **na glavu** (navrh glave)-*dojaditi/dosaditi/*

dosadivati kome, biti nepodnošljiv komu

engleski: CIDI 169 have had it (up to here)-*to be so angry about something that you do not want to continue with it or even think about it any more* („biti toliko ljut zbog (oko) nečega da ne želiš nastaviti sa tim niti misliti o tome“)

Semantička transpozicija: slika *penjanja na nečiju glavu* transponirana je u neformalni izraz neutralnog asocijativnog značenja (osoba koja je ljuta zbog nečega, prezasićena). Transponirani izraz je upotrijebljen sa dijelom *up to here* („dovde“) što odgovara govornom kontekstu i gestikulaciji prilikom razgovora. Iako je izraz naveden kao frazologičan, ima nizak stepen idiomatičnosti i slikovitosti.

Metod prevoda: frazeološki *potpuno različiti odnosni ekvivalenti* u kojem je djelimično preneseno globalno značenje frazema sa drugačijim asocijativnim značenjem.

Na vrh glave se popeo svakome (...) (T 187)- He made everybody sick of him (...) (F 228)

b/h/s: M 145 **popeti se** pf. penjati se ipf. komu **na glavu (navrh glave)**-*dojaditi/dosaditi/dosadivati kome, biti nepodnošljiv komu*

engleski: NTC 265 make someone sick-*to disgust someone* („nekoga ogaditi, zgroziti“; DoEp make one (feel) sick-*to give one a feeling of intense annoyance or disgust* („nekoga silno zamaratati, dosadivati komu, zgražavati koga“)

Semantička transpozicija: u ovom slučaju slika penjanja na nečiju glavu sa značenjem dosadivanja i nepodnošljivosti transponirana je u sliku osoba koja svakoga *zgrozi, učini svakoga mučnim svojim djelima*. Asocijativna značenja su različita i lekseme izvornog frazema nisu prenesene u prevedenoj konstrukciji koja se može smatrati izražajnijom sa negativnim konotacijama u odnosu na izvorni frazem.

Metod prevoda: frazeološki *potpuno različiti odnosni ekvivalenti*.

(...) navalili **poslovi, glavu ne mogu da podignem**. (T 245)- (...) I was up to my neck. (F 305)

b/h/s: M 142 **ne dizati/dići glave (glavu) od (s) posla**- *nemati vremena zbog prezaposlenosti*

engleski: DoEp **up to one's neck in something**-*very busy or involved in something* („veoma zauzet ili umiješan u nešto“; NTC 422 **up to one's neck** -*having a lot of something, very much involved (informal)* („imati nečega napretek, veoma umiješan“)

Semantička transpozicija: u izvornom frazemu slika *ne dizanja glavu zbog prezaposlenosti*, transponira se u „biti u nečemu do vrata, guše“ (koji ima svoj potpuni formalni i značenjski ekvivalent u b/h/s jeziku). Metaforičnost je zadržana kroz

ekvivalenciju globalnog značenja frazema.

Metod prevoda: frazeološki *potpuno različiti odnosni ekvivalenti*.

Jesmo li čudni zato što nikome nismo učinili zlo, što **nikoga nije zaboljela glava** zbog nas (...) (T 158) -Are we strange because we've never done anyone any trouble, because we've never done anybody an injustice? (F 190)

b/h/s: M 135 **boli (zaboli)** koga **glava**-*imati briga, brinuti; imati neprijatnosti/neugodnosti*

engleski: „što nikome nismo nikad učinili nepravdu“

Semantička transpozicija: metafora *bolne glave zbog brige i neprijatnosti* transponirana je u „učiniti kome nepravdu“ izostavljanjem slikovitosti b/h/s frazema.

Metod prevoda: *parafraza (opisan) prevod* frazeološkog značenja bez slikovitosti i metaforičnosti.

Tukli su ga, da **mu utjeraju pamet u glavu**, a istjerali su mu dušu iz tijela (...) (T 235) -They'd beaten him to drive some sense into his head, but, instead, they'd driven his soul out of his body (...) (F 293)

b/h/s: **utjerati** pf.komu **pamet u glavu** -*urazumiti/opametiti koga*

engleski: CIDI 342 **knock (some) sense into somebody**-*to use strong methods in order to teach someone to stop behaving stupidly* („koristiti stroge metode s ciljem da se nekoga urazumi“);

Semantička transpozicija: frazem je djelimično idiomatičan s obzirom da je riječ *pamet* zadržala svoje denotativno značenje. Preveden je konstrukcijom koja je modificirana u odnosu na varijantu pronađenu u rječniku *knock (some) sense into somebody*, ali umjesto glagola *knock* („zakucati, udariti“) korišten je glagol *drive* koje ima nešto drugačije denotativno značenje: voziti, dovoditi, tjerati i sl. u odnosu na glagol *utjerati* koje ima čak i negativne konotacije. Samo dio frazeološkog značenje se može nagovijestiti u prevodu.

Metod prevoda: prevod frazema se može smatrati *doslovnim prevodom* sa nagovještajem metaforičnosti izvornog frazeološkog izraza.

(...) a ljudi **se hvatali za glavu** od muke (...) (T 62)- (...) people held their heads in torment. (F 179)

b/h/s: M 138 hvatati se ipf.uhvatiti se pf.za glavu-*očajavati; biti u teškom položaju, biti u nedoumici, snebivati se/snebiti se*

engleski: „držali su svoje glave“

Semantička transpozicija: u ovom primjeru ekspresivnost frazema je kontekstualno pojačana riječju *muka* čime se i objasnilo samo značenje. Prenesen je ekvivalentnim komponentama čime se zadržala slikovitost izraza.

Metod prevoda: frazeološki izraz je preveden *doslovno* pri čemu se zadržala slikovitost.

Živjećemo sirotinjski kao i do sad, ali dignute glave. (T 76) We'll go on living in poverty as we have till now, but with our heads high. (F 81)

b/h/s: M 153 uzdignute glave- *ponosno, gordo, oholo, smjelo*

engleski: „sa glavama uvisoko“

Semantička transpozicija: hodati dignute glave odslikavamo unutrašnje stanje gordosti, ponosa i bez stida. Slikovitost je prenesena ekvivalentnim izrazom sa jednakom slikom.

Metod prevoda: frazem je preveden *doslovno* prenoseći njegovo frazeološko značenje.

(...) s olakšanjem koje mi je donijela želja da sačuvam glavu...pošao sam da potražim Osmana Vuka. (T 284) - Relieved by the desire to preserve my life, I went to visit Osman Vuk (...) (F 360)

b/h/s: M 135 čuvati ipf. sačuvati pf. glavu-*paziti na život, čuvati se, ostati na životu*

engleski: „sačuvam svoj život“

Semantička transpozicija: sačuvati *glavu* transponirano je u sačuvati život gdje se glava poistovjećuje sa značenjem život. Izraz je u prevodu demetaforiziran.

Metod prevoda: ovdje se radi o *kombinaciji opisnog i doslovnog prevoda* s obzirom da je prenesen smisao frazema, ali i denotativno značenje glagola.

(...) da će oni koji budu poslije nas živjeli, preturiti preko glave još teža vremena (...)

(T 43) –(...) those who'll live after us will experience still worse times (...) (F 122)

b/h/s: M 147 preturiti pf. (prevaliti pf., prevrgnuti pf.i sl.) preko glave-*preživjeti/ podnijeti/ pretrpjeti što neugodno/mučno, prebroditi poteškoće/teškoće*

engleski: „iskusiti još gora, lošija vremena“

Semantička transpozicija: metaforična slika se transponira u demetaforiziranu strukturu.

Metod prevoda: *lingvistički prevod* jednom riječju (glagolom) koji je kontekstualni ekvivalent ovog frazema.

Druga podgrupa su poluidiomatični b/h/s frazemi koji imaju samo frazeološko tumačenje i značenje.

Gubio je glavu! (T 246) -He'd lost his head! (F 306)

b/h/s: prethodno protumačen frazem

engleski: DO 139 keep (or lose) your head- *remain (or fail to remain) calm* („ostati/ ne ostati pribran, smiren“); DoEP lose one's head -*to be executed by beheading; to panic or behave irrationally* („biti pogubljen odrubljanjem glave; paničariti ili se ponašati iracionalno“)

Semantička transpozicija: frazeološko značenje je preneseno prevodnim ekvivalentom kojemu odgovara definicija pronađena u DeEP. Prenesena je slika „gubljenja glave“ sa jednakim asocijativnim značenjem.

Metod prevoda: frazeološki *približni ekvivalenti* koji se razlikuju samo u jednom morfosintaksičkom dijelu (sisteme razlike), ali su značenjski ekvivalentni.

Blesavi sine, grdio ga mrtvog, za što li pogibe, za što li *ludu* glavu izgubi? (T 186)- You silly lad, why perish, why lose your silly head? (F 227)

b/h/s: prethodno protumačen frazem

engleski: prethodno protumačen frazem

Semantička transpozicija: u oba slučaja frazem je proširen riječju luda i dobivena konstrukcija je kolokacija *luda glava* sa značenjem „neoprezan“, dok *silly head* u engleskom ima manji semantički potencijal zbog značenja riječi *silly* „glup, luckast, besmislen, budala“ i sl. (Drvodelić 1990:682). Međutim, tehnikom kontekstualnog proširenja frazema modificirala se frazeološka slika oba izraza. Prenesena je ekvivalentna slika *gubljenja glave*.

Metod prevoda: frazeološki *približni ekvivalenti* koji se razlikuju na gramatičkoj razini.

(...) i počeo sam da gubim glavu (...) (T 87)- (...) and I began to lose my cool. (F 94)

b/h/s: M 138 gubiti ipf. izgubiti pf. glavu

1) *ne umjeti se snaći, smesti se, zbuniti se, izgubiti prisebnost*

2) *ginuti, poginuti*

I.B.68 -*izgubiti prisebnost, paničariti*

engleski: NTC 254 lose one's cool-*to lose one's temper, nerve* („izgubiti živce“)

Semantička transpozicija: b/h/s frazem karakteriše višeznačnost dok je ekvivalent jednoznačan. U Matešićevom rječniku su navedena dva značenja od kojih kontekstu odgovara jedno (*ne umjeti se snaći, smesti se, zbuniti se, izgubiti prisebnost*), a I. Bedow navodi dva sinonimna značenja. Transpozicijom je izostavljena slika gubljenja glave u

smislu smetenosti i dobio se demetaforiziran izraz sa riječju *cool* („pribranost“).

Metod prevoda: frazeološki *djelimično različiti odnosni ekvivalenti* koji se preklapaju samo u značenju, a forma i komponente se razlikuju.

(...) a neko **mu napunio** zelenu **glavu** velikim riječima (...) (T 185)- (...) somebody filled his *immature* head with big words. (F 226)

b/h/s: M 148 **puniti** ipf./**napuniti** pf.komu **glavu**-*uvjeravati koga; nametnuti/nametati komu kakvo mišljenje/shvaćanje/uvjerenje/misao/želju i sl.; nagovoriti/nagovarati koga*

engleski: **fill someone's head with something**-fig. to put some *kind of ideas into someone's head* („nametnuti kome kakvo mišljenje, napuniti čiju glavu nekim idejama“)

Semantička transpozicija: izvorni frazem je proširen riječju *zelena* tj. kolokacijom *zelena glava* kojom se opisuje nezrela, nedorasla osoba što je i prevedeno sa tim značenjem. U oba slučaja slikovitost je pojačana sintagmom *velikim riječima*.

Metod prevoda: frazeološki *potpuni ekvivalenti* sa elementima parafraze (prevod kolokacije odnosno atributa).

Toliko je svijeta u kući da **ne zna gdje mu je glava**. (T 213)- There was so many people in the house, he didn't know what he was doing. (F 263)

b/h/s: M 143 **ne znati** ipf./ni/ **gdje je** (stoji) komu **glava**-*biti preopterećen (poslom); imati puno briga; biti zbunjen/smušen*

engleski: „nije znao šta radi“

Semantička transpozicija: opis osobe koja je preopterećena toliko da *ne zna gdje joj/mu je glava* ima jako asocijativni potencijal s obzirom na komponentu *glava*. Transponira se u demetaforizirani semantički ekvivalentnu kontrukciju u kojoj nije prenesena nijedna od leksiških komponentni.

Metod prevoda: frazem je preveden *parafrazom (opisno)* sa neutralnom ekspresivnošću.

Neidiomatični frazemi

U ovu skupini b/h/s podkorpusa frazema spadaju izrazi kod kojih je najmanje jedna komponenta zadržala svoje denotativno značenje i kod kojih se globalno značenje frazema može lakše razumjeti. U prvoj podgrupi su frazemi sa denotativnim i frazeološkim značenjem i mogu se dvojako upotrebljavati.

Znao je da se veseli kao nijedan čovjek u gradu, **okrećući ga na glavu** (...) (T 197)- He knew how to celebrate as no other man in the town, turning it on its head (...) (F 241)

b/h/s: M 144 postavljati ipf.,postaviti pf., (prevrnuti pf.,**okrenuti** pf.) što **na glavu-**
postavljati/postaviti naopako/pogrešno

engleski: CCDI 198 **turn something on its head/stand something on its head**-*If you turn something such as an argumentation theory on its head or stand it on its head, you use the same facts to produce a different or opposite conclusion* („ako nešto okrenemo na glavu npr.tokom argumentovanja znači da smo koristili iste činjenice s ciljem donošenja suprotnog zaključka“)

Semantička transpozicija: iako se formalno ova dva frazema podudaraju, postoji razlika u značenju evidentiranom u rječniku. Ipak, prenošenjem ekvivalentnih leksema prenesena je slikovitost i metaforičnost izvornog frazema s obzirom na kontekst *okretanja grada naopako*, tj. unošenje veselja i radosti u grad.

Metod prevoda: može se posmatrati kao *frazzeološki i doslovan prevod*. U prvom slučaju smatraju se lažnim ekvivalentima, a u drugom ekvivalentnim (semantički) doslovnim konstrukcijama.

Znao je da se veseli kao nijedan čovjek u gradu, **okrećući ga na glavu** (...) (T 197)- He knew how to celebrate as no other man in the town, turning it on its head (...) (F 241)

b/h/s: M 144 postavljati ipf.,postaviti pf., (prevrnuti pf.,**okrenuti** pf.) što **na glavu-**
postavljati/postaviti naopako/pogrešno

engleski: CCDI 198 **turn something on its head/stand something on its head**-*If you turn something such as an argumentation theory on its head or stand it on its head, you use the same facts to produce a different or opposite conclusion* („ako nešto okrenemo na glavu npr.tokom argumentovanja znači da smo koristili iste činjenice s ciljem donošenja suprotnog zaključka“)

Semantička transpozicija: iako se formalno ova dva frazema podudaraju, postoji razlika u značenju evidentiranom u rječniku. Ipak, prenošenjem ekvivalentnih leksema prenesena je slikovitost i metaforičnost izvornog frazema s obzirom na kontekst *okretanja grada naopako*, tj. unošenje veselja i radosti u grad.

Metod prevoda: može se posmatrati kao *frazzeološki i doslovan prevod*. U prvom slučaju smatraju se lažnim ekvivalentima, a u drugom ekvivalentnim (semantički) doslovnim konstrukcijama.

U drugoj podgrupi, kao i u prethodne dvije podjele, nalaze se frazemi koji imaju samo frazeološko globalno značenje.

Zato, **pamet u glavu!** (T 44)- So, use your head! (F 37)

b/h/s: I.B. 170 **došla mu je pamet u glavu** -*opametiti se, urazumiti se*

engleski: NTC 423 **use one's head-** *to use one's own intelligence* („korisiti sopstvenu inteligenciju“).

Semantička transpozicija: u izvornom obliku osnovna asocijacija je vezana za pamet odnosno inteligenciju, a u prevodu je u pitanju *korištenje sopstvene glave*, gdje se *glava* asocira sa *pameću*. Metafore glave i razuma su ipak ekvivalentne.

Metod prevoda: frazeološki *djelimično različiti odnosni ekvivalenti*.

89. (...) Avdaga **bi objeručke prihvatio dokaz** za kojim odavno traga(...) (T 287 (...)
the serdar-Avdaga would grasp with both hands the proof he'd been looking for (F 363)

b/h/s: M 520 **objeručke prihvatiti** pf. *što-~~vrlo~~ rado prihvatiti što/primiti što*;

engleski: „Avdaga bi objema rukama prihvatio dokaz“;

Semantička transpozicija: frazem je transponiran u defrazeologiziranu strukturu koja nosi slikovitost izvornog frazema (objeručke nešto prihvatiti).

Metod prevoda: *doslovni prevod* frazema.

Zaključak

Nakon semantičke analize b/h/s i engleskog podkorporusa frazema, došli smo do određenih zaključaka. Od ukupno 26 analiziranih b/h/s frazema, njih ukupno 7 spadaju u grupu frazema sa potpunom idiomatičnošću s denotativnim i frazeološkim značenjem.

Kroz semantičku transpoziciju prolazi većina frazema gdje je većina primjera demetaforizirano ili su slike koje nose prevodni ekvivalenti (frazeološki ili nefrazeološki) izmijenjene. U određenim primjerima uočili smo slabiji semantički potencijal prevodnih ekvivalenata kako cjelokupnog izraza tako i njegovih komponenti, dok su neki zadržali metaforičnost i samo u manjem broju primjera frazemi imaju ekvivalentnu potpunu idiomatičnost u prevodu.

U drugoj grupi su poluidiomatični frazema čije se značenje može nagovijestiti razumijevanjem značenja njihovih komponenti i oni su najmnogobrojniji.

Ostali primjeri su defrazeologizirani i parafrazirani, a semantički transponirani frazemi u kojima su slike, asocijacije, predodžbe i metaforičnost izmijenjeni. U nekim primjerima asocijativni potencijal prevoda je čak i jači u odnosu na izvorni frazem što podrazumijeva određeni vid nadinterpretacije pri prevodu.

U grupi neidiomatičnih frazema kod kojih je jedna komponenta zadržala svoje denotativno značenje uglavnom se radi o demetaforizaciji pri prevodu gdje su slike

izmijenjene, kao i idiomatičnost u slučaju frazeološkog prevoda. Neki primjeri su zadržali ekvivalentan idiomatični potencijal.

Ipak, prevodioci su uspjeli uočiti i prepoznati frazeološku strukturu u nemalom broju primjera i na frazeologičan način u vidu sintagme prenijeti izvorni frazem u ekvivalentnu (strukturno i semantički) strukturu u prevodu na engleski jezik.

Literatura

- Selimović, Meša (2000), Tvrđava, Svjetlost, Sarajevo
- Selimović, Meša (1999), The Fortress, Northwestern University Press, Illinois
- **Knjige, časopisi, radovi**
- A.P. Cowie (2005): Phraseology- Theory, Analysis and Applications, Oxford University Press
- Baker, Mona (2001): In Other Words, A coursebook on translation, Routledge, London and New York
- Forko, Josipa (2000): Prevođenje frazema-Sizifov posao, Hrvatistika, Studentski jezikoslovni časopis
- Hrustić, Meliha (2001.): Kontrastivna analiza frazeoloških izraza sa komponentom „Kopf“/“Glava“ u njemačkom i u b/h/s jeziku, Tuzla
- Kvetko, Pavol (2009): An Outline of English Phraseology, Univerzita sv. Cyrila a Metoda u Trnave, Trnave
- Kvetko, Pavol (2009): English Lexicology, Univerzita sv. Cyrila a Metoda u Trnave, Trnave
- Menac, Antica (1970-1971): O strukturi frazeologizma, Jezik, Zagreb, 1: 1-4,
- Menac, Antica (2007): Hrvatska frazeologija, Knjigra, Zagreb
- Popović, M. (1980): O frazemu i zamjenljivosti njegovih elemenata. u: Menac Antica (ur.) Iz frazeološke problematike, Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta, 47-55, Zagreb
- Prndelj-Šator, Belma (2013): Zoonimska sastavnica frazema kojima se opisuju čovjekove osobine, Univerzitet „Džemal Bijedić“, Mostar
- Škiljan, Dubravko (1980): Pogled u lingvistiku, Školska knjiga, Zagreb
- Tanović, Ilijas (2002): Frazeologija bosanskoga jezika, Dom štampe, Zenica

- Vlahov S. and Florin S. (1980): *Neperevodimoje v perevode*, Meždunarodnyje otnošenija, Moskva
- Cambridge International Dictionary of Idioms (1998), Cambridge, C.U.P
- Collins Cobuild Dictionary of Idioms (2002), Collins Harper Publisher, London
- Dictionary of English Phrases (2008), Pinguin Books
- Drvodelić, Milan (1990): *English-Croatian or Serbian Dictionary*, Školska knjiga, Zagreb
- Matešić, Josip (1982): *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb
- Oxford Dictionary of Idioms (2004), Oxford University Press, New York
- Spears, Richard (2000): *NTC's American Idioms Dictionary*, NTC Publishing Group, USA
- The Concise Oxford Dictionary of Current English (1995), Oxford, O.U.P

Semantic structure and typology of idioms with the main component “head” and their translation into English in “Tvrđava, (Fortress)” by Meša Selimović

Idioms (idiomatic expressions) represent a certain challenge to literary translators due to their associative meanings and usually culture-based origins. These expressions can be analysed separately, however, it is necessary to study them in the light of the overall literary translation.

The paper will deal with the contrastive semantic analysis and translation of idioms with the main nominal component “head” and their English translation equivalents in the literary piece “Tvrđava” (“Fortress”) by Meša Selimović. The main level of analyses is the semantic structure of original idioms along with their meanings given in idiomatic dictionaries. Furthermore, the analyses will focus on semantic modifications within idioms made by the author himself for stylistic purposes as well as semantic modifications made in translations.

Finally, the paper will analyse idiomatic typologies and methods of translation of idioms as well as shed light on difficulties any translator might meet while translating these culture-based expressions.

Keywords: *idiom (idiomatic expression, phraseological units), idiomatology, semantic analyses, equivalent typology*

Bernisa Puriš

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

Izvorni naučni rad

Original scientific work

Metafora govornika i sugovornika u putopisnom diskursu

Sažetak

Jedno od temeljnih pitanja savremene stilistike jeste pitanje distribucije jezičkih sredstava posredstvom kojih se aktualizira govornik/emitent i sugovornik/recipient u različitim funkcionalnim stilovima, njihovim žanrovima i tekstovima. Cilj je ovoga rada analizirati i interpretirati zamjenu (sinonimiju ili transpoziciju) prvog lica jednine, kao govornog lica, njegovim gramatičko-metaforičkim sinonimima (enalagom lica) u putopisnom diskursu. Kako putopisni diskurs pokazuje osobenost u odnosu na druge žanrove kada je riječ o zamjeni prvoga lica jednine figurativnom leksikom (tropima), to će cilj ovoga rada biti analiza i interpretacija specifične figurativne leksike kao sredstva referiranja na govornika/emitenta i sugovornika/recipienta u putopisnom diskursu. U konačni je cilj rada ukazati na konotativnu vrijednost analiziranih gramatičkih i leksičkih metafora u putopisnom diskursu i njihovu osobenu, putopisnu žanrovsku ekspresiju. Korpus čini antologijski izor bosanskohercegovačkog putopisa 20. vijeka.

Ključne riječi: stilistika teksta, metafora, enalaga lica, govornik, sugovornik, putopis, stil

1. Uvod

Putopisac se u putopisnom tekstu, kao njegov autor, eksplicitno, otvoreno i direktno, otkriva u svojoj radnji putovanja te u iskazivanju svoga mišljenja, doživljaja, komentara i subjektivnog stava prema svijetu realiteta kroz koji je putovao i o kojem u putopisnom

tekstu govori. Pritom on svoj tekstualni identitet, odnosno svoju komunikacijsku ulogu, u putopisnom polju personalnosti retorički ostvaruje ličnom i prisvojnomo zamjenicom u prvom licu jednine, ili, češće, glagolskom fleksijom, naprimjer:

Na taj put **krenula sam** na magarcu, **uvjerena** da je *moja* knjiga, *moj* „Gid ble“ dovoljan da **me** obavijesti kako i kad da **stignem** do čarobnog kutka u kome se, u kanjon zatvoren, krije grad mrtvih. (Neda Erceg, „Teba sa sto vrata“, H, 326)

Zemlja sada ima boju cigle kao i korito Vardara koje je odveć široko. Nad njim se rasprostire treperenje vazduha. **Ja** ga **ne vidim**, ali **slutim**, gotovo je vidno da **posmatram** kako usporava tok vode. (...) **Gledam** kako su svi ovi ljudi smireni, prostosrdačni, ovi ljudi što putuju **sa mnom**. **Hvatam** dijelove razgovora, **razabirem** misli o vremenu, svakodnevnim brigama i drugom koječemu, kao i svuda kada se putuje. (Uglješa Kisić, „Nemir koji putuje“, H, 355)

Ali **sad**, dok **ovo pišem**, u Stratfordu su podignute svečane zastave. (...) Hoću, u stvari, da pišem o Stratfordu. (Boro Drašković, „Mjesta sa Šekspirom“, P, 242)

Stilističke vrijednosti kategorije lica dolaze kao rezultat transpozicija koje vode nastajanju gramatičkih metafora. Gramatička metafora, odnosno enalaga¹ (sinonimija) lica nastaje zamjenom (*immutatio*)² uobičajene, općepotrebne forme jednoga lica neuobičajenim formama drugih lica. Na taj se način razvijaju ekspresivna i konotativna značenja, a o njihovoj specifičnosti u putopisnom diskursu govorit ćemo u prvome dijelu ovoga rada.

Zamjenom kao retoričkom operacijom nastaju i tropi (figure riječi) ili metasememi, kako ih radije nazivaju retoričari Grupe **μ** iz Liježa. Liježani pod metasememom podrazumijevaju „figuru u kojoj se jedna semema zamjenjuje drugom“, uz napomenu da se ona „često definira kao zamjena jedne riječi drugom“ (Djubua 1986: 170). Sljedstveno tome, drugi dio rada usmjeren je na istraživanje riječi (leksema) koje posredstvom metonimijske (sinegdoške) zamjene referiraju na putopisca kao iskazivača (subjekt iskazivanja).

---

1 Enalaga je „skupni naziv za različite vrste gramatičke sinonimije“ (Bagić 2012: 96).

2 Ideja o četiri kategorije transformacija na temelju kojih se izvode stilske figure i tropi ustanovljena je još u antičkoj retorici (Marko Fabije Kvintilijan): *adiectio* (dodavanje), *detractio* (oduzimanje), *immutatio* (zamjena), *transmutatio* (premještanje). Neoretorička Grupa **μ** iz Liježa zasniva svoju opću retoriku upravo na ovim operacijama.

2. Metafora govornika u putopisnom žanru

Oblici ličnih i prisvojnih zamjenica i glagolski nastavci u putopisnom su diskursu formalna oznaka čiji je referent uloga putopisca kao subjekta iskazivanja i empirijskog pojedinca koji ima aktivnu ulogu u percipiranju svijeta kroz koji putuje. Subjekt putopisnog diskursa istodobno je subjekt djelovanja (putopisac je putnik), iskazivanja (putopisac je govornik, kazivač, narator) i gledanja (putopisac je opažać) (usp. Duda 1995: 434). Drugim riječima, u putopisnom diskursu pripovjedno *ja* i *ja* koje percipira, koje referira na vlastitu prisutnost u prostoru, spojeni su u jednoj tački „jer sam duh koji pripovijeda neotklonjivo pripada oku koje percipira“ (Lompar 1995: 89). Putopisac/emitent o destinaciji izvještava, dakle, kao očevidac i centralna ličnost putopisne događajnosti, on je lice koje kazuje ali i učesnik putovanja; osim toga, putopisac je subjekt koji kazuje o svojim doživljajima sa putovanja, o svojim osjećanjima i razmišljanjima povodom putovanja, zato kažemo da se u putopisu stvarnost pokazuje neposredno.

2.1. Gramatička metafora lica – enalaga

Kako funkcionira polje presonalnosti u putopisnom žanru? Putopisno se polje personalnosti bogati različitim vidovima gramatičkih metafora, usljed čega se usložnjava i sistem formi pripovijedanja.

Vrlo česta gramatička metafora lica u putopisnom diskursu jeste *vi*-metafora. Zamjenom prvog lica jednine drugim licem množine (*vi*-metaforom) putopisac kao govornik potire distancu između sebe i čitaoca. Ovom zamjenom dolazi do stapanja dviju tačaka gledišta – putopisac kao govornik učesnik je događaja ali on svoje iskustvo i doživljaj transponira i na recipijentovu (adresatovu) tačku gledišta, tj. na drugo lice. Čitalac se zapravo ‘uvlači’ u poznavanje putopisnih radnji i prilika ili mu se sugerira da ih upozna. Na taj način čitalac postaje centralna ličnost i sinhroni svjedok putovanja; čitalac je tako uvučen u konkretan prizor – kao da se i sam nalazi na mjestu zbivanja priče. Naprimjer:

Gledate, na dva kilometra pred sobom, zelenu masu od nekoliko drveta sa gustim krunama, zbijenih kao ovce koje na vrućini sklanjaju glavu u škrtu senku svoga suseda. I gledajući tu zelenu oazu, u bleđem zelenilu livade, **vi pomišljate** na hladovinu u kojoj raste gusta trava sočnozelene boje, i u njoj žuto i plavo cveće kome **ne znate** pravo ime; na podlokanu, meku obalu; na potok, tanak ali snažan, i u njemu veliko kamenje, zeleno od mahovine, preko koga voda pada i tanji se toliko da postaje bela i prozirna kao najfinije zavese; na brzu ribu pastrmku, koju je teško razlikovati od dna potočnog. A pre nego što je **vaša** moć asocijacije stigla da izređa dalja bogatstva zamišljenog predela, **vaša** kola su već kod te male oaze, **vi**

ste već **sišli**, **strčali** niz strminu pored drumca, i već **sedite** na istoj onakvoj travi, **gledate** u tamnu vodu u kojoj se minijaturni beli, iznutra osvetljeni slapovi prebacuju preko krupnog mahovinastog kamenja, pratite strelovito bežanje pastrmke, kao munju ispisanu senkom, **kidate** sa obema rukama sitno cveće, zaista žuto i plavo, i od čuđenja i radosti **prinosite** ga licu, ne znajući da li da ga **ljubite** ili **mirišete**. A pored toga **nalazite** još ponešto što ni najbrža mašta nije mogla stići da predvidi i naslika. (Ivo Andrić, „Dolinom Radike, i dalje“, P, 52–53)

Potirući primarnost svoga *ja*, putopisac iskazivanjem u formi inkluzivnog *mi* potencira sadržaj – univerzalno, općeljudsko, sveopće. Inkluzivno *mi* uključuje ne samo primaoca poruke nego okuplja sva lica³ (i *ja* i *ti* i *mi* i *vi* i *on* i *oni*):

Prolazim tršćanskim ulicama, mimo izloga i ljudi, mimo glasova. Mislim o licima gradova koje **nismo upamtili**, pred kojim **smo bili**, ali je to bivanje časomice umiralo, nepoštedno spaljujući *naše* trenutke i čineći nemoćnim *našu* strepnju pred ždrijelom Vremena u koje su propašću dospijevale *naše* izgubljenosti. Nikada **nećemo nadvladati** sva satanina umijeća i sva *naša* koračanja pružat će slova i riječi za njegovu himnu, pred kojom će nadolaziti i pridikovati materija glasom Savonarolinim, pred kojim će zbaciti svoju mantiju Martin Luter, kako bi govorio Carducci. I on će se radovati tim izgubljenim koračanjima, tim zaboravljanjima, pred tim rušenjima svijeta u prikazanjima moći onih koji nadnose svoje uho nad *naša* šaptanja. **Mi** ćemo započinjati i **mi** ćemo nastavljati njegovu himnu, nastavljajući sjenke Uha u *našim* zagledanjima, pristajući da one budu dio *naših* prohođenja i tako pohlepno gutaju slike koje su kroz *naša* gledanja promicala, pristajući da **nam** on dariva ono što se prividom sjaja zaodijeva, krijući ispraznost i nemoć spram Lica Stvaranja, u kome Adem biva poučen onome što nije znao i onome što je kadar ponoviti i ponavljati. (Rusmir Mahmutćehajić, „Trieste – nadnošenje nad predanostima raskrivanju sklada“, P, 491)

U korpusu koji smo istraživali autorsko *mi* nalazimo u samo jednom putopisu, i to izvještajno obilježenom:

Ovu *našu* priču o Parikutinu, Orizabi i Popokatepetlu **spomenuli smo** prvenstveno zbog toga da bolje **objasnimo** ono što **smo istakli** govoreći o rudnom bogatstvu današnjeg Meksika. (Vaso Gajić, „Popokatepetl“, H, 209)

Treće lice jednine obično dolazi kao izraz nekog emocionalnog stanja (usp. Katnić-Bakaršić 2007: 244). U putopisima je posebno česta zamjena prvog lica jednine subjekatskom (neodređeno-ličnom) riječju **čovjek**. Tom je gramatičkom metaforom

³ Pod *inkluzivnim mi* ili „inkluzivnim“ licem podrazumijeva se da je „u pošiljaoca poruke uključen i primalac ili više primalaca“ (Klajn 2000: 99).

putopisac maksimalno obezličen, on se distancira od vlastitih doživljaja i emocija, pripisujući im općeljudski karakter:

Čovjek se sasvim **navikne** na takve prizore, kao što **se navikne** i na kojekakve vjerske običaje, u kojima Nepal ne oskudijeva. (Sead Saračević, „Boginja ne voli bombone“, H, 337)

Grad, nadnesen nad ponor u kome klokoće voda, kao da i nije na zemlji. Jedino ga ćuprije vežu za život. Jedino na njima *čovjek* **osjeća** stvarnost, prostor, vrijeme. (Jakša Kušan, „Impresije iz Mostara“, H, 89)

I kad bi *čovjek* ovdje **imao** jednim potezom pera da **sažme** utiske sa putovanja po modernoj Turskoj, to bi po istočnjačkom običaju, morala biti pjesma ili kao kod Al Gazalija simbolična priča jer se samo pjesmom i pričom svi zaključci ulančavaju u kružnu cjelinu. (Midhat Begić, „U zemlji Saita Faika“, A, 98)

U putopisnom tekstu uočava se specifična zamjena prvog lica jednine posebnom subjekatskom riječju **putnik**. *Putnik*, kao forma uopćenog agensa, predstavlja gramatičku metaforu u kojoj se ukrštaju tačka gledišta putopisca kao pripovjedača i putnika, tačka gledišta čitaoca ali i tačka gledišta svakog potencijalnog putnika kao trećeg lica:

U više mahova zatamni poneki dio obzora i **putnik** iz kola, tek kad **se približi** tom mutnom oblaku u vedrom nebu, **primijeti** da je to oblak prašine koju podiže stado ovaca praćeno čobančadima i psima karabašima. (Midhat Begić, „U zemlji Saita Faika“, A, 91–92)

Po ulici, pod strehama kuća, u trgovinama, valjaju se ljudi, žene i goluždrava djeca. **Putnik mora da pazi** da ih **ne zgazi**, jer oni se ne miču nego drijemaju. (Arif Tanović, „Među bogovima i sveštenicima Banganga“, H, 212)

2.2. *Leksičke metafore – tropi*

Kako to ilustriraju prethodni primjeri, u putopisnom je diskursu putopisac istovremeno autor teksta, pripovjedač i svjedok putovanja. U diskursu je on „vidljiv“, referencijalni izrazi su prvo lice jednine i njegove sinonimne zamjene, gramatičke metafore ili enalage lica. No, vrlo često se autoreferencijalnost na vlastitu prisutnost u putopisnom diskursu ostvaruje putem sinegdoškog transfera pri čemu se uobičajeno prvo lice zamjenjuje leksemom *oko* ili *pogled*. Treba imati u vidu da sinegdoha oko/pogled, kao podvrsta metonimije, u putopisnom diskursu nije slučajna ili arbitrarna, nego je ona odraz putopisne žanrovske ekspresije u onom smislu u kojem o riječima s tipskom žanrovskom ekspresijom govori Mihail Bahtin (1980: 258–259):

„Govorni žanr nije oblik jezika već je tipski oblik iskaza; kao takav žanr uključuje u sebe i određenu ekspresiju svojstvenu datom žanru. U žanru reč dobija neku tipsku ekspresiju. [...] Ovu tipsku (žanrovsku) ekspresiju možemo razmatrati kao stilistički oreol reči, ali taj oreol ne pripada reči jezika kao takvoj, već pripada onom žanru u kome data reč obično funkcioniše, to je odjek žanrovske celine koja zvuči u reči.“

Za razliku od metafore, koja je „prije svega način poimanja jedne stvari pomoću druge, a njezina je osnovna funkcija razumijevanje“, metonimija „prvenstveno ima referencijalnu funkciju, odnosno omogućuje nam da se jednim entitetom služimo kao *zastupnikom* drugog“ (Lakoff i Johnson 2015: 34). Sinegdoha, kao podvrsta metonimije, u načelu je kvantitativna, a metonimija kvalitativna. U sinegdohi se značenjski prijenos događa u istoj konceptualnoj domeni, tj. pojmovi se uklapaju jedan u drugi (Bagić 2012: 291). Sinegdoški koncept (DIO ZA CJELINU) sastavni je dio putopisnog načina govora u kojem se putopisno *ja* (subjekt govora) razotkriva posredstvom sinegdoškog transfera, a to je OKO ZA OSOBU. Uloga koju sinegdoha *oko* preuzima je uloga putopisca kao gledaoca, posmatrača, interpretatora, komentatora, registratora činjenica. Drugim riječima, smisao nije samo u tome da se upotrijebi dio (*oko*) koji zamjenjuje cjelinu (putopisca kao govornika/kao diskurzivno *ja*), nego da se izdvoji pojedina ljudska osobina, preciznije, vid, koja se povezuje s ljudskim tijelom. (usp. Lakoff – Johnson 2015: 34)

Redukcija vlastitog tijela na perceptivni organ *oko* upućuje na *doživljajni* odnos kako prema vlastitom tijelu⁴ smještenom u putopisni prostor tako i prema događaju koji je putopisac vidio i koji je izabrao da o njemu u putopisnom diskursu kazuje ili da ga prikazuje čitaocu kao recipijentu putopisne informacije. Upravo taj izabrani događaj reducira, bolje rečeno neutralizira ili obezličuje, vlastito *ja* kao referentni pojam na sinegdohu *oko*. Sinegdoha *oko*, zapravo, obilježava redukciju vlastitog tijela na uopćeno tijelo smješteno u prostor, uslijed čega se doživljaj kazivanog ili prikazivanog događaja (prizora) primiće čitačevoj tački gledišta. To neutraliziranje vlastitog *ja* olakšava, ali i intenzivira, fokusiranje govora na doživljavanje događaja ili prizora, ono je usmjereno na čitaoce, na njihovo uživanje u pričani ili prikazani događaj i saradnju s putopiscem–pripovjedačem u proživljavanju jezički uobličena viđenja:⁵

Pod visokim obeliskom, blizancem onoga što krase Plas Konkord u Parizu, zaustavila se grupa putnika. Pri vrhu gore, izgleda kao da se obelisk njiše pa je **oku teško** da pronade

4 Usp. Pol Riker (2004: 139): „Ja imam doživljajni odnos prema mojim dijelovima kao pokretnim organima (ruka) ili perceptivnom (oko), emotivnom (srce) ili prema glasu kao organu izražavanja. Sa mojim mozgom ja nemam nikakav doživljajni odnos. Uistinu, izraz ‘moj mozak’ ne znači ništa, bar ne direktno: u apsolutnom smislu postoji *jedan mozak* u mojoj glavi, ali ga ja ne osjećam.“

5 U putopisnom su diskursu vrlo česti i frazeologizmi s ključnom riječi *oko*, npr., upasti u oči, izbiti pred oči, pomaljati se pred oči, izlaziti pred oči, uhvatiti okom, lutati pogledom. Evo nekih primjera:

zapis, ime jednog francuskog vojnika. Urezano je onoga dana kada je grupa radoznalih Napoleonovih vojnika stigla od Abukira do Karnake, stare Tebe, da vidi izbliza istinu o bogatim nalazištima. U pijesku su ugledali bronzu nekoga šiljka. Nekih sto godina kasnije, kada je otpočeo rad na otkopavanju divnih tebanskih hramova u Karnaku, ime zapisano na onom šiljku našlo se na vrhu obeliska pa ga **oko** samo naslućuje. (Neda Erceg, „Teba sa sto vrata“, H, 331)

Oči su, nekako bojažljivo i djetinje bezazleno i bespomoćno, odmah na prvom koraku spremne na iznenađenja, pa tragaju, buljeći u te kuće i gomile ljudi i automobila, za nečim što ima toliko zvanične i poznate nazive: Ajfelov toranj, Trijumfalna kapija, Sakr Ker, Mulen ruž, Sen Žermen, Monmartr... (Kemal Mahmutefendić, „Uvehlo cvijeće Monmartra i Luksemburg“, A, 272)

Zelene se vrtovi – bijeli se kamen. Pa **oku** čudno. Ali i ugodno. (Čamil Sijarić „To je zemlja Hercegovina“, H, 461)

Jer čim čovjeku zamakne zavičajni sokak za okuku, u **oku**, počinje ona sociologija u pokretu, kako je govorio G. Renard (...). (Midhat Begić, „U zemlji Saita Faika“, A, 77)

Sada ćemo navesti nekoliko primjera sa sinegdohom *pogled*, leksičkim eksponenotom koji se ostvaruje kao sinonim sinegdohi *oko*:

Četvrtog dana kroz maglu u daljini pogled je nazirao [← (ja) sam nazirao] *konture kopna razabirajući brda, šume i stijenje*. (Arif Tanović, „Tri duše Hong Konga“, P, 92)

Brod je krenuo. Pogled se opraštao [←(ja) sam se opraštao] *sa „slobodnom“ lukom, okruženom tvrđavama, i prenaseljenom kineskom zemljom*. (Arif Tanović, „Tri duše Hong Konga“, P, 100)

Od sve ženske odjeće najviše putniku u oči upada okrunjena glava udate Hercegovke – kruna, koju one sad vijencem sad grivnom zovu. (I. F. Jukić, „Putovanje iz Dubrovnika preko Hercegovine u Fojnicu“, H, 11)

Danas mi, između svih ostalih, **upade u oči** jedan dječak koji je čeprkao iz smetlja zabudavila kukuruzna zrnavlja, na pola prokljajala, i požudno ih gutao. (Bogdan Krekić, „Vučitrn“, H, 83)

Istorija ove zemlje se raskriva u zamamnim i strašnim slikama i to što sada **izlazi pred oči**, dok povezujem ove sitne detalje, uspoređujem sa onom simboličnom igrom rusali, u kojoj se mačevima dolazi do čovjekove premoći nad zlom. (Čedo Kisić, „Deveta zlatan zvijezda na nebu Afrike“, H, 356)

Dok šećem i šepurim se po odajama kao posrani golub, mislím na moju daleku domovinu, na Bosnu i Hercegovinu, mislím na Sarajevo, na Mostar i mnoge šehere i kasabe moje drage zemlje. **Pred oči** mi **izbijaju** sinagoge, medrese, mektebi, škole, vijećnice, stambene zgrade i uredi, građeni u mavarskom stilu. (Zuko Džumhur, „Sve je blagost“, H, 174–175)

Pogled luta pristaništem, to je poznata, stara slika, ali osećanje u vama je čudno, novo. (...) U pozadini, **oko hvata** crvene dvospratne basove kako se valjaju drumom, nezgrapni kao trudnice, i voz nekakav starinski, kao da im ne beži mnogo. (Miroslav Radojčić, „Sa dve strane Atlantika“, H, 271)

Kako se to vidi iz navedenih primjera sinegdoha oko/pogled dobija tipsku žanrovsku ekspresiju jer odgovara putopisnim „tipskim temama“. Njena tipska žanrovska ekspresija odražava odnos riječi i njenog značenja prema žanru, to jest prema njegovim tipskim temama, kako bi to rekao Bahtin. Sinegdoha *oko* izdvaja i naglašava detalje i prizore iz posmatrane stvarnosti, u tom slučaju pojavljuje se „kao izraz nekog ocjenjujućeg stava individualnog čoveka“ (Bahtin 1980: 259). U toj svojoj funkciji i emocionalno-ekspresivnoj vrijednosti sinegdoha *oko/pogled* nije svojstvena, naprimjer, znanstvenom i administrativno-pravnom tekstu.

Zaključak

U radu je bilo riječi o gramatičkoj sinonimiji lica (enalagi) unutar putopisnog polja personalnosti te figurativnoj leksici (tropima) kao sredstvima referiranja na govornika/emitenta i sugovornika/recipientima u putopisnom diskursu. Analiza je pokazala specifičnost putopisnog stila u variranju prvog lica jednine i množine, drugog lica množine te trećeg lica (npr. čovjek, putnik...) ovisno o tome kako se emitent putopisne informacije postavlja prema recipientu (čitaocu), tj. kako želi djelovati na recipienta te kako se postavlja prema temi putovanja. Kada je bilo riječi o figurama riječi (tropima), pokazalo se da putopisni diskurs pokazuje specifičnost u pogledu sinegdohske transpozicije na temelju koje se u putopisnom diskursu konstituiraju osobena stilistika i poetika *oka* i *pogleda* sukladna tipskim putopisnim temama. Sprovedena analiza pokazala je da se stil putopisnog žanra potvrđuje *ekspresivnim obilježjima* koja odražavaju stavove i raspoloženje govornika prema čitaocu ili prema predmetu komunikacije, dok njegova *konotativna obilježja* odlikavaju subjektivna reagovanja na objektivnu stvarnost, odnosno najčešće su uvjetovana putničkim iskustvom putopisca–govornika i njegovim doživljajem tog iskustva.

Izvori

- (H) Isaković, Alija (ur.) (1973), *Hodoljublje: izbor bosanskohercegovačkog putopisa i grada za bibliografiju, 1842–1970*, Svjetlost, Sarajevo
- (P) Isaković, Alija i Ivan Lovrenović (ur.) (1984), *Putopisi (izbor)*, Svjetlost, Sarajevo
- (A) Rizvanbegović, Fahrudin (ur.) (1997), *Antologija bošnjačkog putopisa XX vijeka*, Alef, Sarajevo

Literatura

- Bagić, Krešimir (2012), *Rječnik stilskih figura*, Školska knjiga, Zagreb
- Bahtin, Mihail (1980b), „Problem govornih žanrova“, *Treći program Radio Beograda*, IV/47, str. 233-270
- Benčić, Živa i Dunja Fališevac (1995), *Tropi i figure*, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb
- Djubua, Žak i sur. (1986), *Obščaja ritorika*, Progress, Moskva
- Duda, Dean (1995), „Figure u opisu prostora“, u: Benčić, Ž. i D. Fališevac (ur.) *Tropi i figure*, str. 427-450, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb
- Ivanetić, Nada (2010), „Referencija na osobe u novinskim putopisnim tekstovima“, u: Riječki filološki dani 8. Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Riječki filološki dani održanog od 6. do 8. studenog 2008, str. 477-488, Filozofski fakultet, Rijeka
- Katnić-Bakaršić, Marina (2007), *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo
- Katnić-Bakaršić, Marina (2018), „Stilistika govornika i sugovornika“, *Croatica XLII*, str. 333-342
- Klajn, Ivan (2000), „Lice kao gramatička i komunikacijska kategorija“, u: *Lingvističke studije*, str.88-105, Partenon, Beograd
- Kvintilijan, Marko Fabije (1985), *Obrazovanje govornika*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Lakoff, George i Mark Johnson (2015), *Metafore koje život znače*, Disput, Zagreb
- Lompar, Milo (1995), „Putopisno vreme“, u: *Ljubomir Nenadović i srpska putopisna tradicija*, Zbornik radova s Međunarodne konferencije (2) Filološkog fakulteta u Prištini održane 19. i 20. maja 1995, str. 89-95, Filološki fakultet, Priština
- Riker, Pol (2004), *Sopstvo kao drugi*, Jasen, Beograd, Nikšić
- Šarić, Ljiljana (2014), „Metafora, diskurs, društvo“, u: Mateusz-Milan Stanojević (ur.), *Metafore koje istražujemo: Suvremeni uvidi u konceptualnu metaforu*, str. 169-202, Srednja Europa, Zagreb
- Šarić, Ljiljana i Maja Brala-Vukanović (2019), *Slike jezika: Temeljne kognitivnolingvističke teme*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb

Metaphor of the speaker and hearer in the travelogue discourse

One of the fundamental issues of contemporary stylistics is the issue of the distribution of linguistic means through which the speaker and hearer are actualized in different functional styles, their genres and texts. The aim of this paper is to analyze and interpret the replacement (synonymy or transposition) of the first person singular, as the speaking person, by its grammatical-metaphorical synonyms (enallage of the person) in the travel writing discourse. As travel writing discourse shows specificity in relation to other genres when it comes to replacing the first person singular with figurative lexis (tropes), the goal of this paper will be the analysis and interpretation of specific figurative lexis as a means of referencing the speaker/emitter and hearer/recipient in travel writing discourse. The final goal of the work is to point out the connotative value of the analyzed grammatical and lexical metaphors in the travel writing discourse and their specificity genre expression. The corpus is an anthological source of Bosnian travel writing of the 20th century.

Key words: text stylistics, metaphor, enallage, speaker, hearer, travelogue, style

Adresa autorice:

Bernisa Puriš

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

Franje Račkog 1

71 000 Sarajevo

bernisa.puris@ff.unsa.ba

Borana Morić-Mohorovičić
Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

review scientific paper

The morphology of pronouns, adjectives and numbers in the *Oblici književne hrvastine* (1865) grammar book by Vinko Pacel

Summary

This work analyses the grammatical description of pronouns, adjectives and numbers in the grammar book *Oblici književne hrvastine* (1865) written by Vinko Pacel, member of the Rijeka Philological School. When it comes to grammatical categories of variable parts of speech, Pacel distinguishes gender (masculine, feminine and neutrum), numbers (singular, dual and plural) and case (nominative, genitive, dative, accusative, vocative, instrumental, locative). Pacel didn't define pronouns, adjectives and number (just like other parts of speech). Pacel categorizes pronouns into three classes based on declension patterns, and into six classes based on meaning. This paper analyses both divisions and the author's considerations are put in the context of his time. The author distinguishes definite and indefinite adjectives. He claims that definite and indefinite adjectives are distinguished based on declension, meaning and accentuation. He pays special attention to the prosodic difference between examples of definite and indefinite adjectives. This work presents nominal and pronominal-adjective declension. Special attention is paid to the analysis of specificities in declension patterns. The author also briefly explains adjective comparison. Numbers are categorized into nine classes. The author pays attention to the declension of numbers, allowing the declension of numbers following four. Pacel's grammatical solutions are put in the context of grammatical solutions of the Zagreb Philological School.

Keywords: Vinko Pacel, 19th century, *Oblici književne hrvastine*, pronouns, adjectives, numbers, Rijeka Philological School, Zagreb Philological School

Vinko Pacel supported the Rijeka Philological School, the "relatively narrow linguistic movement" (Vince 1978: 405), gathered around Franjo Kurelac.¹ As a high school

---

¹ Croatian language historians point out that in his mature years, Vinko Pacel moved away from Kurelac's linguistic concept. However, up to this date, there haven't been any systemic analyses which would show when Pacel

teacher from Rijeka, he fulfilled an important mission and wrote two grammar books for his students.²

*Slovnica jezika hrvatskoga ili srpskoga, I diel. Nauka o prieslovu*³ (Zagreb, 1860), the first grammar book whose title used the dual name of the language – hrvatski and srbski (Croatian and Serbian Language), is, “actually, the first historical grammar book (more precisely, phonology) of the Croatian language created within the framework of the Zagreb Philological School” (Pranjkočić 2013: 85). The author conceived it as the first part of a comprehensive and complete grammar book of the Croatian language, which he never finished, so it (only) covered the phonetics and phonology of the Croatian language.

*Oblici književne hrvaštine*⁴ (Karlovac, 1865) is a short, 52-page grammar book of the Croatian language, which Pacel refers to *slovnica* in the preface. From the preface, we learn that the grammar was completed in Varaždin in 1864⁵ and that it includes “the rules of Croatian language for first class high school or real school”⁶ (Pacel 1865: I). Pacel’s grammar, divided into eleven chapters,⁷ is primarily a depiction of Croatian phonology in a form shorter than in *Slovnica*, as well as an overview of the Croatian declension and conjugation system. Morphology takes the central place in Pacel’s grammar description (page 4–52). The author describes five types of words: ime samostavno (noun), zaimenica (pronoun), pridjev (adjective), broj (number), glagol (verb). From the list above, it can be concluded that the author gives (and interprets) only variable parts of speech.

When it comes to grammatical categories of variable nominal parts of speech, Pacel distinguishes gender (masculine, feminine, neutral), number (singular, dual, plural) and case. When it comes to gender, the author writes that “all declinable words are of either masculine, feminine or neutral gender”⁸ (Pacel 1865: 4).

---

left the Rijeka Philological School. Compare, for example, Vince 1978; Mogoš 1995; Ham 2005; Stolac 2006.

2 In addition to the two grammar books, Pacel wrote three linguistic texts: *Nješto o našem glagolu* (Rijeka, 1862), followed by an additional text under the title *Još nješto o našem glagolu: Kako rabe vremena, načini, prislovi i pričešća* (Zagreb, 1863), as well as *Naglas u rieči hrvatskoga jezika* (Zagreb, 1864).

3 Hereinafter: *Slovnica*.

4 Hereinafter: *Oblici*.

5 At the end of a half-page preface, Pacel says: *In Varaždin 1964*.

6 „pravila književne Hrvaštine za prve razrede na gimnaziji ili na realci“ (Pacel 1865: I).

7 The grammar book consists of the following chapters: I. Slova, pismena; II. Naglas (*accentus*); III. Oblici (*formae*); IV. Muški sklon samostavnih (*substantivum*); V. Ženski sklon samostavnih; VI. Srednji sklon samostavnih; VII. Dvojina prava (*dualis absolutus*); VIII. Zaimenice (*pronomeni*); IX. Pridjev (*adjectivum*); X. Broj (*numerales*); XII. Glagol (*verbum*). Therefore, the 11th chapter is missing. Given that the page numeration confirms that no pages are missing, it can be assumed that it is either Pacel’s or typographical error.

8 „sve su sklonjive rieči ili mužkoga, ili ženskoga, ili srednjega spola“ (Pacel 1865: 4). Pacel uses the word *spol* (sex) to describe the grammatical category of gender. That name was used by the Zagreb Philological School grammarians. Compare Morić-Mohorovičić 2016; Morić-Mohorovičić – Vlastelić 2018. That name also belongs to the Croatian Kajkavian grammar book traditions. Compare Lewis – Štebih – Vajs 2006; Brlobaš Vajs 2007.

Modelled by the Zagreb Philological School grammarians, Pacel distinguishes singular, plural and dual.⁹ Like in the Zagreb Philological School, dual is prescribed for all declensions, but not in verbs. However, Pacel goes a step further, distinguishing three types of duals¹⁰ – *dvojina brojna* with numbers *dva (dvie), tri, četiri, oba (obje), obadva (obadvie, objedvie)*, *dvojina nepravna* with forms of nouns which denote a couple and “are declensed with the number *jedni, jedne, jedna*“ (Pacel 1865: 16), e.g. *jedne čarape, jedne čizme, jedne dokoljenke, jedne rukavice, jedne gaće* as well as *dvojina prava*, which denotes words which aren’t declensed with numbers and whose inflections for locative and instrumental plural aren’t syncretized, e.g. *boka, noge, ruke, grudi, oči, uši, prsi, njedri, vrati*. Therefore, the last category also includes the pluralia tantum nouns. The noun *vrata* (door) also belongs to this category, for which Pacel “warns in a completely peculiar and self-conscious way” (Ham 2005: 41): “remember this: if *vrata* (door) means *jedna vrata* (one door), the declension is in dual; if it means multiple doors, the declension is in plural”¹¹ (Pacel 1895: 16). Even though grammatical descriptions of *dvojina nepravna* and *dvojina prava* “constitute a methodological failure, the examples are correct – the forms are live and confirmed, but inaccurately described“ (Ham 2005: 42).

There are seven cases, the definition of the case is missing, and Pacel gives only case names and questions:

1. padež (nominativ) tko? što? (1st case (nominative) who? what?)
2. padež (genitiv) koga? šta? čega? česa? (2nd case (genitive) of whom? of what?)
3. padež (dativ) komu? čemu? (3rd case (dative) to whom? to what?)
4. padež (akuzativ) koga? šta? što? (4th case (accusative) who? what?)
5. padež (vokativ) o! oj! (5th case (vocative) o! oj!)
6. padež (sociativ, instrumental) kim? čim? (6th case (sociative, instrumental) with whom? with what?)
7. padež (lokal) kom? čem? (7th case (local) to whom? to what?)

It is evident that the author doesn’t mention Croatian names for cases and that he is aware of the dual function of the instrumental case (means and company), which he further explains in the following note: “one must distinguish the sixth case, whether

9 „From Bartol Kašić to the Illirian movement in the 19th century there is no dual in the Croatian grammar books” (Tafra 1993: 87). This morphological archaism was introduced in the Croatian grammar books by Vjekoslav Babukić in his *Osnova slovnice slavjanske narčja ilirskoga* (1836), and it was adopted by all grammarians from the Zagreb Philological School.

10 Sanda Ham (2005: 41) states that Pacel distinguishes two types of dual: *dvojina brojna* and *dvojina nepravna*. The examples and explanations of *dvojina prava* are depicted as *dvojina nepravna*.

11 „pamti pak ovo: ako *vrata* znači *jedna vrata* to se sklanja u dvojnini, ako li znači njih više, to se sklanja u množini“ (Pacel 1895: 16).

it is čist or društven, i.e. is it instrumental or sociative. For example, *došao sam tvojimi konji* means “I was riding your horses”, while *došao sam s tvojimi konji* means that I was walking or running along the horses, meaning that I wasn’t riding the horses”¹² (Pacel 1865: 5). The name of the locative is related to its spatial meaning. Pacel is aware that this case is also referred to as prepozicional,¹³ which denotes that it is followed exclusively by prepositions, but he considers that prepozicional can mean “any oblique case before which there is a preposition (praepositio)”¹⁴ (Pacel 1865: 5). The replaced positions of the locative and instrumental cases in relation to contemporary grammar books were not new in Croatian grammar books.¹⁵

Pacel dedicated 13 pages to pronouns, adjectives and numbers, even though he doesn’t define them (nor other parts of speech)¹⁶ (pronouns, pages 16–20; adjectives pages 20–24, numbers pages 25–29). Even though Pacel’s contemporaries confirmed that they are aware of grammatical relation between an adjective and a noun because the description of an adjective was followed by the description of the noun,¹⁷ Pacel did not. The description of the nouns is followed by the description of pronouns and adjectives.¹⁸

The main attention was paid to declension patterns, according to which Pacel divides pronouns into three groups. There is no definition of each class.

The first group consists of pronouns with “special inflections, without reflecting the base, out of which only one or none consonants remain, and without reflecting the inflections”¹⁹ (Pacel 1865: 16). It refers to personal pronouns *ja, ti, mi, vi* (I, you, we) and a reflexive pronoun *sebe/se* (oneself). Pacel writes declension patterns of those pronouns and omits comments and explanations of declension patterns. The instrumental case of

12 „razlikuj 6- p. da li je čist ili društven t. j. instrumental ili socijativ jer n. p. *došao sam tvojimi konji* znači: tvoji konji su me dovezli; a. *došao sam s tvojimi konji* znači, da sam ja išao ili trčao uz konje ili s konji, a ne da su me oni vozili“ (Pacel 1865: 5).

13 Word *Prepozicional* can be found in Vjekoslav Babukić and Adolfo Veber’s grammar books. For this topic, compare Morić-Mohorovičić 2016; Morić-Mohorovičić – Vlastelić 2018.

14 „svaki kosi padež, pred kojim je priedlog (praepositio)“ (Pacel 1865: 5).

15 Although the literature states that locative is the seventh case and instrumental the sixth one per the Vukovian model (compare e.g. Ham 2005; Ham 2006), instrumental precedes locative in, for example, plural cases in Bartol Kašić, Ardelio Della Bella and Marijan Lanosović’s works.

Branka Tafra and Petra Košutar (2012) conclude that the order of the cases is by no means a linguistic norm feature, but “a matter of the description method” (Tafra – Košutar 2012: 196).

16 The reason was a lack of space or, more likely, of a didactic nature: considering that he intended his grammar for students in the first grade of high school, the author probably omits theoretical considerations that he believes the students learned in lower grades.

17 Compare, for example, Vjekoslav Babukić’s grammar books *Osnova slovnice slavjanske narčja ilirskoga* (1936) and *Ilirska slovnica* (1854) and Antun Mažuranić’s *Slovnica Hèrvatska za gimnazije i realne škole* (1859).

18 Six years later, in his grammar book *Slovnica hèrvatska za srednja učilišta*, Veber defines pronouns after nouns and before adjectives (compare Veber 1871).

19 „posebnimi nastavci, bez ogleđa na osnov, od kojega ostane ili samo po jedan suglas, ili niti jedan, i bez ogleđa na nastavke“ (Pacel 1865: 16).

pronoun *ja* has two forms: *mnôm*, as well as a dialectal form *mènôm*. Dialectisms aren't present in the instrumental case of pronoun *ti* (*tòbôm*) and *sebe* / *se* (*sòbôm*).

Genitive and locative of pronouns *mi* and *vi* has been syncretized – *nas*, *vas*.²⁰ When it comes to other pronouns (written in the remaining two groups), genitive is equal to locative, which is why *h* is added in the inflection: *ovakvih*, *kakvih*, *ovih*, etc. The declension of personal pronouns *mi*, *vi* includes an additional, more conservative form: the instrumental *nami*, *vami*.²¹ Such norm of using older forms is in accordance with the linguistic concept of the Zagreb Philological School. Of course, neither Pacel nor the grammarians of the Zagreb Philological School could introduce the Novoštokavian forms *nama*, *vama* because for them, those are dual forms for the dative and instrumental cases. Furthermore, the author writes the vocative case of pronouns *ja*, *ti*, *mi*, *vi* (*jâ*, *tî*, *mî*, *vî*).

The other group consists of “pronouns with an inflection”²² (Pacel 1865: 17). That group includes all pronouns, except those with “a special inflection”²³ (Pacel 1865: 17) from the first group and pronouns *òn*, *òna*, *òno* (he, she, it), which belong to the third group. Pronoun *sâm*, as well as pronouns “*kakav*, *takav*, *ovakav* and the pronouns comprising them”²⁴ (Pacel 1865: 17) are inflected “using a noun inflection /.../ which, nevertheless, isn't always correct”²⁵ (Pacel 1865: 17). Therefore, the author notes that certain pronouns can have nominal and pronominal-adjective declension. He didn't write the declension pattern of the given pronouns assuming that the reader knows nominal inflections from the previous chapter about nouns. Pacel wrote declension patterns for the pronominal-adjective declension. More accurately, he wrote the inflections for the pronominal-adjective declension. It must be noted that he didn't write the inflections for nominative singular for masculine, feminine and neutral gender.

---

20 The locative case *nas*, *vas* was present in Croatian grammar books by the end of the 19th century, and in some Slavic languages (e.g. Russian and Czech), it hasn't changed.

21 Form *nama* appeared at the end of 14th century, but an older record was kept in the Chakavian, Kajkavian and Old Štokavian language. Compare, for example, Mihaljević 2009.

22 „zaimenice s nastavkom“ (Pacel 1865: 17).

23 “posebnoga nastavka” (Pacel 1865: 17).

24 „*kakav*, *takav*, *ovakav* i složene od ovih“ (Pacel 1865: 17).

25 „nastavkom samostava /.../ što ipak ne valja svigdje i svagda“ (Pacel 1865: 17).

*Annex 1. Declension pattern of the pronominal-adjective declension of zaimenica s nastavkom
("pronouns with an inflection")*

	<i>Singular</i>			<i>Plural</i>		
	Masculine	Feminine	Neutral	Masculine	Feminine	Neutral
N				-i	-e	-i
G	-ga	-a	-ga	-ih (or -ieh)		
D	-mu	-oj	-mu	-im (-iem)		
A	=N/A	-u	-o	-e	-a	-e
V	=N			=N		
I	-im (-iem)	-om	-im (-iem)	-imi (or -iemi)		
L	-m	-oj	-m	-ih (or -ieh)		
	<i>Dual</i>					
NAV	-a	-e	-a			
DI	-ima (iema)					
GL	-iju					

The author mentions the declension (only) for pronouns $\delta v(i, -aj)$, δva , δvo ; $m\acute{o}j$, $m\acute{o}ja$, $m\acute{o}je$; tko , $\acute{s}to$. In genitive, dative, locative and instrumental plural, he allows forms with a longer reflex of the old jat: *-iehb*; *-iem*; *-ieh*; *-iemi*²⁶, but he prioritizes the shorter forms. He also allows the use of older forms in demonstrative pronouns, e.g.. $\delta v(i, -aj)$; $on(i, -aj)$, $taj (ti)$. Pacel divided demonstrative pronouns into base and inflection, showing no recognition of a null morpheme. Furthermore, he wrote that those pronouns “end with a hard consonant”²⁷ (Pacel 1865: 18). Just like in adjectives, in accusative singular, Pacel recognized the relationship of the pronoun given the animate / inanimate difference, confirming that he is aware of the relation between a pronoun and the noun in which the noun determines the form of the pronoun in the accusative masculine singular.

The list of pronouns includes dialectisms *čigov*, *kakov*, *nikakov*, *svakakov*, *njekakov*, *onojzi*, *štono*, *kojano*. In addition to *što* (what) in nominative and *čèga* (of what) in genitive, Pacel also allows dialectisms *šta* i *česa*. The following remark proves that Pacel is well acquainted with language history: “In the word *onomade* (or, shortened, *onomad*), an old seventh case singular is visible: *onom dne*, so it transformed from *onomъ* (jer) into *a*, like in *onime* into *e*”²⁸ (Pacel 1865: 19).

26 He wrote a note that in locative, inflection *-iemi* “is rare” („riedko”) (Pacel 1861: 17).

27 „svršuju na tvrdi suglas“ (Pacel 1865: 18).

28 „U riječi *onomade* (ili skraćeno *onomad*) očit je jošte stari 7 p. jedn. *onom dne*, pa se iz *onomъ* (jer) preslovio u *a* kano i u *onime* u *e*“ (Pacel 1865: 19).

As stated above, the third group includes pronoun *òn, òna, òno* (he, she, it). Pacel decided to separate it because “it is different from all others; apart from the first case singular, plural and dual, it has no other cases, but takes the form of Old Church Slavonic Language, in which this pronoun is called *i, ja, je* (instead of ours *on, ona, ono*)”²⁹ (Pacel 1865: 19). Therefore, with older forms, the author wishes to explain forms in oblique cases. Modelled by the Zagreb Philological School grammarians, Pacel distinguishes the dative and locative cases singular of *on* and *ono*: *njemu, mu / njem*; the enclitic form of pronoun *ona* in the accusative singular is *ju*; the accusative plural of *on, ona, ono* is *nje, jě*.

At the end of a short discussion on pronouns, the author divides pronouns into six classes according to meaning: *osobne samostavne* (personal): “I, you and the reflexive pronoun itself”³⁰ (Pacel 1865: 20); *osobne pridjevne* (possessive), e.g. *moj, tvoj, svoj, njegov, njezin, naš, vaš, pokazno osobne* (reflexive), e.g. *ov (ovi, ovaj), taj, on(i)*; interrogative, e.g. *tko, što, čij; odnosne* (respective), e.g. *koj (koja, koje), što; neodredjene* (indefinite), e.g. *njetko, nešto, itko, isto, gdje, gdje, svatko, neki*. This division could have been taken from the Zagreb Philological School grammarians. Since *Ilirska slovnica* (1854) by Vjekoslav Babukić, grammarians from the Zagreb Philological School used almost identical division of pronouns.³¹ Furthermore, both Vjekoslav Babukić and Antun Mažuranić think that “for the third person, there is no personal pronoun; instead, demonstrative pronouns *ona, ona, ono* are used”³² (Mažuranić 2008: 83). Vinko Pacel agrees, categorizing pronoun *on (he)* into demonstrative pronouns.³³

Although Pacel paid a lot of attention to prosodic notes in nouns, he did not write

29 „razlikuje od svih ostalih tim, što joj osim 1. padeža u jednini, množini i dvojini nije nijednoga padeža, nego se dovode svi od stare Slovjestine, u kojoj se ova zaimenica zove *i, ja, je* (umjesto našega *on, ona, ono*)“ (Pacel 1865: 19).

30 „ja, ti i povratna se“ (Pacel 1865: 20).

31 In *Ilirska slovnica* (1854) Babukić introduced a division of pronouns based on meaning into *osobne, povratne, posjedovne* (posvojne), *pokazne, odnosne, upitne, neopredeljene* (neodređene) zamjenice (personal, reflexive, possessive, demonstrative, respective, interrogative and indefinite pronouns). In *Slovnica Hèrvatska za gimnazije i realne škole* (1859), Antun Mažuranić distinguishes pronouns based on meaning: *osobne* (*samostavne: osobne* (personal) and *povratne* (reflexive)), as well as *pridavne: posjedovne* (posvojne) (possessive) and *povratno posjedovne* (povratno-posvojne) (reflexive possessive), *pokazne, upitne, odnosne* i *neopredeljene* zamjenice (*demonstrative, interrogative, respective and indefinite pronouns*).

32 „za tretju osobu neima samostavnoga zaimena, nego mjesto njega služi pokazno: *ona, ona, ono*“ (Mažuranić 2008: 83).

33 Categorizing personal pronoun *on (he)* as demonstrative wasn't a novelty. Modelled by Latin grammar, such classification was first used by Bartol Kašić (*Institutionum linguae Illyricae libri duo*, 1604), and numerous grammarians followed it, such as: Ardelio Della Bella (*Instruzioni grammaticali della Lingua Illirica*, 1728), Josip Jurin (*Grammatica Illyricae iuventuti Latino, Italoquae sermone instruendae accomodata – Slavkigna slavnoj slovinskoj mladosti diackim, illirickim i talianskim izgovorom napravljena*, 1793), Francesco Maria Appendini (*Grammatica della lingua Illirica*, 1808).

In *Slovnica hèrvatska za srednja učilišta* (1871), Adolfo Veber categorized *on, ona, ono* as personal pronouns.

anything about the accent of pronouns.

Prosodic notes form a part of adjective description. Pacel distinguishes *kratke* and *cielo*, i.e. definite and indefinite adjectives.³⁴ An adjective is “short in form”³⁵ if in nominative masculine singular, it “ends in a consonant”³⁶, and in nominative feminine and neutrum, it “has an unstressed inflection”³⁷ (Pacel 1865: 20). An adjective is “long in form”³⁸ if, in nominative masculine singular, it “ends in *i* /.../, which is why its inflection in all three genders is stressed”³⁹ (Pacel 1865: 20). Pacel makes a good conclusion that definite and indefinite adjectives differ not only in form, but also in declension, meaning⁴⁰ and stress⁴¹. Indefinite adjectives are declined according to nominal declension, while definite adjectives are declined according to pronominal-adjective declension. In his note, Pacel wrote that “if there are two, three, etc. adjectives next to the noun, either in front of it or following it, and they are declined with the noun, all adjectives must be either short or long; therefore, it is incorrect to write *od tvoga dobra staroga otca*, or *dobroga stara*, but *od tvoga dobroga staroga*, etc.”⁴² (Pacel 1865: 22). Therefore, Pacel makes a good conclusion that the two adjectives which are next to each other must both be either definite or indefinite. He pays special attention to the prosodic difference between examples of definite and indefinite adjectives, e.g.: “One should bear in mind that the short one doesn’t become acute because, when pronounced, it is based on pronouncing each syllable, not on the way the word is added. /.../ If the short adjective in masculine gender is made of a single syllable, it changes when pronounced as described, i.e. in the long adjective, the short stress remains short, the long stress becomes long falling (there is no acute; long falling in the diphthong *ie* and in a single syllable adjective in feminine and neutrum genders and in declensions, it has a long accent). /.../ If, in a short adjective

34 In his note, Pacel writes that “the short adjective is called *neodredjen* or *neopredieljen*, and the long adjective is called *odredjen* or *opredieljen*“ („kratki pridjev zove i *neodredjen* ili *neopredieljen*, a cieli *odredjen* ili *opredieljen*“) (Pacel 1865: 20), but that “none of those terms is correct“ („nijedan od ovih naziva nije točan“) (Pacel 1865: 20) it is better to call them “based on their form, rather than on the position in the syntax“ („prema obliku, a ne kojim mu je valjalost istom u skladnji (sintaksi)“) (Pacel 1865: 20).

35 „kratak po obliku“ (Pacel 1865: 20).

36 „svršuje na suglas“ (Pacel 1865: 20).

37 „ako je nastavak bez naglasa“ (Pacel 1865: 20).

38 „ciel po obliku“ (Pacel 1865: 20).

39 „svršuje na *i* /.../ te mu je radi toga nastavak u sva tri spola naglašen“ (Pacel 1865: 20).

40 “Short adjectives answer the question *kakov* (*kakova*, *kakovo*), and long adjective answer the questions *tko* and *kakov*, *kakova*, or *što* and *kakovo*“ („Kratki pridjev rabi na pitanje *kakov* (*kakova*, *kakovo*), a cieli na pitanje *tko* i *kakov*, *kakova*, ili *što* i *kakovo*“) (Pacel 1865: 20).

41 “Ona *cĕnā* i *vĕlikā* brda luĕe naš i vaš kotar: *cĕnā*, *vĕlikā* are long adjectives; Ona brda što luĕe naš i vaš kotar jesu *cĕrna* i *vĕlika* ili *velika*; *cĕrna*, *vĕlika* are short adjectives“ („Ona *cĕnā* i *vĕlikā* brda luĕe naš i vaš kotar: *cĕnā*, *vĕlikā* pridjevi su cieli; Ona brda što luĕe naš i vaš kotar jesu *cĕrna* i *vĕlika* ili *velika*; *cĕrna*, *vĕlika* pridjevi su kratki“) (Pacel 1865: 20).

42 „ako su dva, tri itd. pridjeva uz samostav, bilo pred njim, bilo za njim, te se skladaju s njim, to moraju biti svi ili kratki ili cieli; ne valja daklje; *od tvoga dobra staroga otca*, ili *dobroga stara*, nego: *od tvoga dobroga staroga* itd.“ (Pacel 1865: 22).

in all three genders with two syllables (in the last one, a movable *a*), the short one remains short, the long one becomes long falling; the short one before two consonants remains short, except if it is a diphthong. /.../ If a short adjective masculine has two syllables, and in feminine and neutrum three syllables, and if only the first syllable in the masculine adjective is stressed (usually just the short one): in feminine and neutrum gender, in pronunciation, it is moved to the second syllable; in long adjectives, the stress remains on the first syllable in all three genders⁴³ (Pacel 1865: 21).

Annex 2. Indefinite adjective declension

	<i>Singular</i>			<i>Plural</i>		
	Masculine	Feminine	Neutral	Masculine	Feminine	Neutral
N	žût	Žúta	žúto	žúti	žúte	žúta
G	žúta	Žúte	žúta	žútih		
D	žútu	Žútoj	žútu	žútím		
A	žút(a)	Žútu	žúto	žúte	žúte	žúta
V	žût	Žúta	žúto	žúte	žúte	žúta
I	žútím	Žútom	žútím	žútimi		
L	žútu	Žútoj	žútu	žútih		
<i>Dual</i>						
NAV	žúta	žúte	žúta			
G	žútiju					
DIL	žútima					

43 „Valja pamtiti, da kratki pred dva suglasa ne postane oštar jer se naglas osniva na izgovoru pojedine slovke, a ne na tom kako se tvorka dodaje. /.../ Ako je kratki pridjev u mužkom spolu od jedne slovke, naglas se mienja kao što je rečeno, t. j. u celoga pridjeva kratki ostane kratkim, dugi postane oblim (oštroga nejma, obli u dvoglasu ie i u pridjevu od jedne slovke u ženskom i srednjem spolu i u sklonih postane dugoga naglasa. /.../ Ako se u pridjevu kratkom u sva tri spola po dvie slovke (u zadnjoj pomični *a*), to kratka u osnovu ostaje kratkom, duga postaje oblom; kratka pred dva suglasa ostane kratkom izim ako je dvoglas. /.../ Ako su pridjevu kratkomu u mužkom spolu dvie, a u ženskom i srednjem tri slovke, te ako je u mužkom spolu samo na prvoj slovcu naglas (obično samo kratki): to preskoči u ženskom i u srednjem spolu naglas na drugu slovku; u celoga pako pridjeva ostane u sva tri spola na prvoj slovcu“ (Pacel 1865: 21).

Annex 3. Definite adjective declension

a) Base ends in non-palatal consonant

	<i>Singular</i>			<i>Plural</i>		
	Masculine	Feminine	Neutral	Masculine	Feminine	Neutral
N	žûti	žûtā	žûto	žûti	žûtē	žûtā
G	žûtōga	žûtē	žûtōga	žûtiḥ		
D	žûtōmu	žûtōj	žûtōmu	Žûtim		
A	žût(ī)(ōga)	žûtū	žûto	žûtē	žûtē	žûtā
V	žûti	žûtā	žûto	žûti	žûtē	žûtā
I	žûtim	žûtōm	žûtim	žûtimi		
L	žûtōm	žûtōj	žûtōm	žûtiḥ		
<i>Dual</i>						
NAV	žûtā	žûtē	Žûtā			
G	žûtijū					
DIL	žûtima					

b) base ends in palatal consonant

	<i>Singular</i>			<i>Plural</i>		
	Masculine	Feminine	Neutral	Masculine	Feminine	Neutral
N	smêdjī	smêdjā	smêdjē	smêdjī	smêdjē	smêdjā
G	smêdjēga	smêdjē	smêdjēga	smêdjīḥ		
D	smêdjēmu	smêdjōj	smêdjēmu	smêdjīm		
A	smêdj(ī)(ēga)	smêdjū	smêdjē	smêdjē	smêdjē	smêdjā
V	smêdjī	smêdjā	smêdjē	smêdjē	smêdjē	smêdjā
I	smêdjīm	smêdjōm	smêdjīm	smêdjīmi		
L	smêdjēm	smêdjōj	smêdjēm	smêdjīḥ		
“Dual just like the example in a)” ⁴⁴ (Pacel 1865: 23)						

From the Annex 2 and Annex 3, it is evident that the author writes examples *žuti* and *smedji* in the declension patterns of certain adjectives in order to show the difference in the declension of adjectives whose base ends in a palatal and adjectives whose base ends in a non-palatal.

He specifically highlights the rule on morphological congruence of accusative masculine singular of definite and indefinite adjectives given the difference between animate and inanimate nouns, confirming that he is aware of the relationship between

44 „Dvojina kano i primjer pod a“ (Pacel 1865: 23).

an adjective and a noun, whereby the noun determines the form of the adjective in accusative masculine singular. Just like the Zagreb Philological School grammarians, Pacel documents vocative for definite and indefinite forms of adjectives.⁴⁵ Dative, locative and instrumental plural don't have syncretized inflections neither in the nominal declension nor in the pronominal-adjective declension. Old inflections of the pronominal-adjective declension keep dative masculine and neutrum singular *-ōmu* or *-ēmu* and locative singular *-ōm* or *-ēm*. Pacel continues the tradition of the Zagreb Philological School. Locative plural is equal to genitive plural (*žútih; smédjih*), which is another example of the Zagreb Philological School tradition.

Pacel didn't write the comments on declension patterns. His only comment is the following: in indefinite adjectives, if the base ends in a palatal, "in jekavština, the cases ending in *im, ih, ima*, are pronounced as *iem, ieh, iema*"⁴⁶ (Pacel 1865: 22). In this way, in indefinite adjectives in genitive, dative and locative plural, he allows forms with longer reflexes of the old jat.

In adjective comparison, Pacel didn't write inflections for *II. Stupanj* ("the second degree"), that is, comparative. From his examples, we can see that the inflections are as follows: *-iji, -ji, -ši*. He highlighted the examples in which there is a sound change in the comparative. There are numerous examples with iotated base: *ljući, gušći, krući, ljući, čvršći, češći*. There are several adjectives with a guttural base, which have an epenthetic *l* before the inflection in the comparative: *duglji* (apart from *duži*), *laglji* (apart from *lakši*), *žutji* (apart from *žući*). In this way, the author puts in an equal position dialectisms,⁴⁷ which he probably heard on the field or found in books, and (Novo) Štokavian examples. He specifically highlights the examples with irregular comparative (*dobar, zao, velik, mao – bolji, gori, veći, manji*). Adjectives ending in *-ak, -ik, -ok* "reject the entire syllable"⁴⁸ (Pacel 1865: 24), so the comparative is *gladak – gladji, sladak – sladji, žestok – žešći, težak – teži, plitak – plići*. Adjectives *bližnji, donji, gornji, krajnji, posljednji, zadnji, prvi* don't have a comparative, and when it comes to *bližnji*, the superlative is *najbližnji*. This comment could have been found in the Zagreb Philological School grammarians.⁴⁹

45 Vuk Karadžić claimed that vocative isn't possible in indefinite adjectives, and his numerous followers, such as Đuro Daničić, Ignjat Alojzije Brlić and Blaž Jurišić agreed.

46 „u jekavštini obično se padeži, što svršuju na *im, ih, ima*, ovo izgovara *iem, ieh, iema*“ (Pacel 1865: 22).

47 Given that this text was written in the 19th century, when the standardization process was not completed, it should be emphasized that the term dialectism differs from the current scope of meaning. Josip Vončina also warned that when analyzing older texts, one should move away from the current scope of the term dialectism, stating that the "time gap" and "evolutionary changes" (Vončina 1979: 9) which have occurred since the creation of old records until today should be taken into account.

In Pacel, we include in dialectisms those achievements that the author does not label as literary language and almost as a rule writes them down in parentheses or in notes along with the examples he gave priority to.

48 „odbacuju cijelu slovu“ (Pacel 1865: 24).

49 Adjectives *bližnji, donji, gornji, pèrvi, posljednji, zadnji* are determined as adjectives without the comparative

Pacel extended that list, adding six categories of adjectives which don't have a comparative: "1) adjectives from nouns: Petrov, Hrvatski, etc.; 2) from family members: bratov, sestrin, etc.; 3) from materials: drven, gvozden, staklen, zemljen, zlatan, etc.; 4) complex: predobar, vrlo učen, veoma slab, vele zgodan, svemoguć, svakojak, etc. 5) adverbs and participles: čitajući, pišući, spali, umrli etc. but učeniji, najučeniji; 6) finally: desnilievi, zimni ili zimski, ljetni..."⁵⁰ (Pacel 1865: 24).

Besides *prispodobni treći stupanj*, which is created using the comparative and a particle *naj-* (*najbolji*), the author distinguishes *neovisni treći stupanj*, which is the result of the positive and a particle *pre-*, e.g. *predobar*, as well as the *opisni treći stupanj*, which is the result of the positive and adverbs *vele*, *vrlo*, *veoma*, *jako*, *silna*, (*zdravo*), *najveće najvećma*, *najviše*, *najjače*, *najmanje*, e.g. *vrlo bogat*, *veoma uljudan*, *jako nagao*, *silna bogat*, (*zdravo bolestan*), *najveće najvećma najviše pijan*, *najjače kriv*, *najmanje zdrav*.

As stated above, Pacel didn't define the numbers. He also omitted notes regarding accentuation. He paid attention to the division of numbers. Pacel distinguishes nine types of numbers: *glavni broj* ("answering the question: *how many?*"⁵¹ (Pacel 1865: 25)), *poredni broj* ("answering the question: *which in order?*"⁵² (Pacel 1865: 26)), *dielni broj* ("answering the question: *how many each time? (svaki krat, na svaki diel)? Po što?*"⁵³ (Pacel 1865: 27)), *množni broj* ("answering and saying: *how many times was something taken?*"⁵⁴ (Pacel 1865: 27)), *brojevi kakvoće* ("answering the question: *of how many types or of how many ways?*"⁵⁵ (Pacel 1865: 27)), *broj samostav* ("answering the question *how many men or animals of the same gender?*"⁵⁶ (Pacel 1865: 28)), *broj prislovni* ("answering the question: *how many times?*"⁵⁷ (Pacel 1865: 28)), *društveni broj* ("answering the question: *how many of them is with me, with you, with him, with her, etc.?*"⁵⁸ (Pacel 1865: 28)), *broj za lomke* ("answering the question: *how many parts of a whole?*"⁵⁹ (Pacel 1865: 28)). Six years later, Veber presented the same categorization.⁶⁰

by Veber (for bližnji, the superlative is *najbližnji*). Compare Veber 1871: 50.

50 „1) pridjevi od imena: Petrov, Hrvatski itd.; 2) od roda: bratov, sestrin itd.; 3) od tvari: drven, gvozden, staklen, zemljen, zlatan itd.; 4) složeni: predobar, vrlo učen, veoma slab, vele zgodan, svemoguć, svakojak itd. 5) prilozi i pričešća tvornoga lica: čitajući, pišući, spali, umrli itd. ali učeniji, najučeniji; 6) napokon: desnilievi, zimni ili zimski, ljetni..." (Pacel 1865: 24).

51 „odgovara na pitanje *koliko?* (Pacel 1865: 25).

52 „odgovara na pitanje *koj po redu (u redu, redom)?*" (Pacel 1865: 26).

53 „odgovara na pitanje *po koliko svaki put? (svaki krat, na svaki diel)? Po što?*" (Pacel 1865: 27).

54 „odgovara i kaže, *koliko putij je što uzeto?*" (Pacel 1865: 27)..

55 „Odgovaraju na pitanje, *od koliko vrstij (kolikovrst, a, o) ili od koliko načina?*" (Pacel 1865: 27).

56 „odgovara na pitanje *koliko ljudi ili životinja istoga spola?*" (Pacel 1865: 28).

57 „odgovara dvojako na pitanje *koliko krat ili koliko putij?*" (Pacel 1865: 28).

58 „odgovara na pitanje *koliko ih je sa mnom, s tobom, s njim, s njom itd?*" (Pacel 1865: 28).

59 „odgovara na pitanje: *koja čest cielka? Ili koliko dielova ili čestij cielka?*" (Pacel 1865: 28).

60 When categorizing numbers, Veber looked up to Mažuranić's classification. Mažuranić distinguishes eight types of numbers: *glavne, redne, dělne* (answering the question: *how many per each time or part* („po koliko dolazi na svakokrat ili svaki dio") (Mažuranić 2008: 75); *po jedna, po dva*), *množne* (answering the question: *how many times was something taken* („koliko putah-je što uzeto") (Mažuranić 2008: 75); *jednostuk, jednogub*), *kakvoće* (answering the question: *how many types or ways* („od koliko raznih vèrstah ili načinah-je što") (Mažuranić 2008: 75); *jedin, jednovèstan*), *samostavničke* (two men, three men), *prislovne* (answering the question: *how many times?, /.../ when?* („odgovaraju na pitanje koliko krat? ili koliko putah?, /.../ kada?") (Mažuranić 2008: 75); *jednom, jedankrat, pèrvu*,

Glavni brojevi, množni brojevi, brojevi kakvoće, brojevi samostavni and brojevi društveni are declined “like nouns or like adjectives, or in their own dedicated way”⁶¹ (Pacel 1865: 25). Number *one* (*jedan, jedna; jedno*) is declined based on the pronominal-adjective declension, *two* (*dva, dvie, dva*) is declined based on the same pattern like *both* (*oba, obie or obje, oba*), and *three* is declined as *four*. Thus, the author does not fall into the trap of classifying the number two in the same declination pattern as three and four. Nevertheless, he does so in order to decline number two based on a dual paradigm (NAV *dva*, G *dvaju*, DI *dvama* L *dvaju*; NAV *dvie*, G *dviju*, DI *dvima, dvjema*, L *dviju*), but not including the category of gender. In numbers, genitive plural of *jedan, tri* and *četiri* is equal to locative plural: *jednih, triju, četiriju*. In the declension, the archaism is present in the instrumental plural inflection as well: *jednimi*. Just like in adjectives, Pacel distinguishes inflections for accusative singular based on the difference between animate / inanimate: *jedan / jednoga*. It should also be noted that Pacel declined cardinal numbers following four, according to the pronominal-adjective declension, in plural.

Annex 4. *The declension of cardinal numbers following four*

N	pet knjiga
G	petih knjiga
D	petim knjigam
A	pet knjiga
V	pet knjiga
I	petimi knjigami
L	petih knjigah

Nevertheless, the author states that the declension of cardinal numbers following four is not common. He further claims that “following a preposition, the number isn’t declined: *s dva vola*”⁶² (Pacel 1865: 26).

Pacel gives numerous examples of all nine categories of numbers, which must have drugo. In the explanation of the mentioned types, the author adds an eighth type of numbers and calls them *društvenima* (answering the question: *how many of them are there with you or with him* („odgovaraju na pitanje: koliko-jih-je s tobom ili s njim”) (Mažuranić 2008: 75); *sam, samodrug*). Mažuranić’s complex division was further expanded by Veber, describing the following categories of numbers: *glavni, redni, dělni* (answering the question: *how many each time*; e.g. *po jedan, po dva*), *kakvoće* (answering the question: *how many and which type*; e.g. *jednovèstan, troj*), *množne* (answering the question: *how many fold*; *onefold*), *društvene* (answering the question: *how many in the company*; *sam, samotret*), *prislovne* (answering the question: *how many times*: *dvaput, dvakrat*), *razne* (for cards: *dvojka*; for domestic animals: *dvizac*), *ulomne* (1/3). Compare Veber 1871: 50-54.

61 „ili kano samostavi ili kano pridjevi ili posebnim svojim načinom“ (Pacel 1865: 25).

62 „se obično iza priedloga broj ne sklanja: *s dva vola*“ (Pacel 1865: 26).

been very useful for his students when learning language.

Finally, let's conclude. In the 19th century, there weren't many grammarians who published more than one Croatian language grammar book. Until the 1860s, together with Šime Starčević, the grammarians of the Zagreb Philological School stand out in this group. The conducted analysis confirms that Vinko Pacel was acquainted with their grammatical titles. Furthermore, he accepted and continued them as well. This is, for example, visible in dual, which is mandatory for all declensions, but not for verbs; in writing vocative forms in adjectives; in non-syncretized inflections for dative, locative and instrumental plural in nominal and pronominal-adjective declension; in dative and locative singular inflections of the pronominal-adjective declension. Although Pacel's morphological nomenclature is still to be analyzed, we can briefly mention that it is partially in accordance with the nomenclature of the Zagreb Philological School (*spol, ime samostavno, zaimenica*). Although a comprehensive analysis of Pacel's grammatical work has yet to be done, the conducted research shows that Pacel, who is in the literature regularly (but unjustifiably) often included as a member of the Rijeka Philological School, is close to the Zagreb Philological School in his grammatical science. Pacel's grammar was intended for his students, and he relied upon their knowledge which had been acquired in earlier education. We believe that this is the reason why many definitions and additional explanations were missing. Therefore, we believe that the grammar was the result of his experience as a teacher, i.e. that he wrote the materials which were difficult to master.

Sources:

- Vjekoslav Babukić (2013) Osnova slovnice slavjanske narječja ilirskoga, Zagreb, 1936. (pretisak Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb).
- Vjekoslav Babukić (1854) Ilirska slovnica, Bèrztisak nar. tiskarnice Dra. Ljudevita Gaja, Zagreb.
- Antun Mažuranić (2008) Slovnica Hèrvatska za gimnazije i realne škole, Zagreb 1859. (pretisak: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb).
- Vinko Pacel (1860) Slovnica jezika hrvatskoga ili srpskoga, I diel. Nauka o prieslovu, Brzotiskom pečatnje Karla Albrechta, Zagreb.
- Vinko Pacel (1965) Oblici književne hrvaštine, Tiskara A. Lukšića u Karlovcu pod odgovornom upravom D. Kostinčera, Karlovac.
- Adolfo Veber (1871) Slovnica hèrvatska za srednja učilišta, Zagreb.

References:

- Babić, Stjepan (ur.) (1991) *Tisućljetni jezik naš hrvatski*, Spiridon Brusina, Zagreb.
- Barić, Eugeniya i sur. (1997) *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Bičanić, Ante i sur., *Pregled povijesti, gramatike i pravopisa hrvatskoga jezika*, Croatica, Zagreb, 2013.
- Brlobaš, Željka (2001) „Teorijska promišljanja o vrstama riječi”, *Suvremena lingvistika*, 51-52, 1-2, Zagreb, 267–279.
- Brlobaš, Željka (2015) „Hrvatske gramatike u 19. stoljeću“, *Povijest hrvatskoga jezika, 4. knjiga: 19. stoljeće*, Croatica, Zagreb, 431–467.
- Brlobaš, Željka, Nada Vajs (2007) „Hrvatsko kajkavsko gramatičko nazivlje u gramatici latinskoga jezika Antuna Rožića”, *Filologija*, 49, 1–36.
- Brozović, Dalibor (1985/86) „Jezična i pravopisna previranja u Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće”, *Jezik*, 33, 1, Zagreb, 1–15.
- Brozović, Dalibor (2005) „O početku hrvatskoga jezičnog standarda”, *Jezik*, 52, 5, Zagreb, 186–192.
- Brozović, D. (2006) *Neka bitna pitanja hrvatskoga jezičnog standarda*, Školska knjiga, Zagreb.
- *Fran Kurelac, Bogoslav Šulek, Vinko Pacel, Adolfo Veber Tkalčević: Jezikoslovne rasprave i članci. Stoljeća hrvatske književnosti* (1999). Matica hrvatska, Zagreb. Priredio Ivo Pranjković.
- Gabrić-Bagarić, Darija (2003) „Jezik u gramatikama južnih hrvatskih prostora 17. i 18. stoljeća”, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 29, br. 1, Zagreb, str. 65–86.
- Ham, Sanda (1998) *Jezik zagrebačke filološke škole*, Matica hrvatska, Osijek.
- Ham, Sanda (2005) „Slovnice Vinka Pacela“, *Književna revija*, 3-4, str. 35–47.
- Ham, Sanda (2006) *Povijest hrvatskih gramatika*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.
- Jagić, Vatroslav (1864) „Naš pravopis”, *Književnik, časopis za jezik o poviest hrvatsku i srbsku i prirodne znanosti*, str. 1–34.
- Jonke, Ljudevit (1971) *Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Katičić, Radoslav (1988) „Ilirci i ilirski jezik”, *Forum*, 27, 12, Zagreb, 678–688.
- Lewis, Kristian, Barbara Štebih, Nada Vajs (2006) „Gramatičko nazivlje u hrvatskome kajkavskome književnom jeziku”, *Filologija*, 46–47, 183–201.
- Moguš, Milan (1995) *Povijest hrvatskoga književnog jezika*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.
- Morić-Mohorovičić, Borana (2016) „Parčičevo morfološko nazivlje u kontekstu morfološkoga nazivlja zagrebačke filološke škole“, *Fluminensia*, 28, 69–82.

- Morić-Mohorovičić, Borana; Vlastelić, Anastazija (2018) „Morfološko nazivlje u gramatikama i rječnicima Dragutina Antuna Parčića“, u: *Od fonologije do leksikologije: Zbornik u čast Mariji Turk*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 229–243.
- Kristijan Novak (2012) *Višejezičnost i kolektivni identiteti iliraca: jezične biografije Dragojle Jarnević, Ljudevita Gaja i Ivana Kukuljevića Sakcinskoga*, Srednja Europa – Filozofski fakultet, Zagreb – Rijeka.
- Pranjković, Ivo (2010) „Hrvatski jezik u 19. stoljeću“, *Zbornik radova 38. seminara Zagrebačke slavističke škole*, FF Press, Zagreb, 49–68.
- Pranjković, Ivo (2013) „Gramatike hrvatskoga jezika šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća s posebnim obzirom na Veberovu *Slovnícu hěrvatsku*“, u: *150. obljetnica uvođenja hrvatskoga jezika u službenu uporabu, 2011., I. Stoljeća hrvatskoga jezika*, Riječ – SN Privlačica, Vinkovci, 84–91.
- Samardžija, Marko (2004) *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Stolac, Diana (1997) „Riječki profesor Vinko Pacel“, *Sveti Vid*, Rijeka, str. 189–198.
- Stolac, Diana (2019) „Riječka filološka škola“, *Hrvatska revija*, 2, Zagreb, str. 60–64.
- Stolac, Diana (2006) *Riječki filološki portreti*, Filozofski fakultet u Rijeci, Sveučilište u Rijeci, Biblioteka časopisa Fluminensia, knjiga 2, Rijeka.
- Tafra, Branka (1991) „Jesu li ahavci izgovarali h?“, *Kolo*, 5-6, str. 47-64
- Tafra, Branka (1993) *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Tafra, Branka (1995) „Obilježja hrvatske gramatičke norme do kraja 19. stoljeća“, *Filologija*, 24-25, Zagreb, str. 345–354.
- Tafra, Branka (1998) „Veberov i Babukićev gramatički model“, *Riječki filološki dani 2*. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani održanoga u Rijeci od 5. do 7. prosinca 1996., Filozofski fakultet, Rijeka, str. 67–80.
- Tafra, Branka (2002) „Jezikoslovac Šime Starčević“, u: Šime Starčević, *Nova ricsoslovica iliricska*, Trst 1812. pretisak: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, str. 127–177.
- Tafra, Branka – Košutar, Petra (2012) „Andrija Torkvat Brlić između dviju književnojezičnih koncepcija, *Prinosi povijesti hrvatskoga jezikoslovlja*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 184–201.
- Vince, Zlatko (1978) *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.
- Vince, Zlatko (1982) „Norma u hrvatskom književnom jeziku potkraj 19. stoljeća“, *Jezik*, god. 30, br. 2, Zagreb, str. 51–57.
- Vončina, Josip (1979) *Jezičnopovijesne rasprave*, Liber, Zagreb.
- Vončina, Josip (1993) *Preporodni jezični temelji*, Matica hrvatska, Zagreb.

Morfologija zamjenica, pridjeva i brojeva u gramatici *Oblici književne hrvastine (1865) Vinka Pacela*

U radu se analizira gramatički opis zamjenica, pridjeva i brojeva u gramatici Oblici književne hrvastine (1865) Vinka Pacela, pripadnika riječke filološke škole. Od gramatičkih kategorija promjenjivih vrsta riječi autor razlikuje rod (muški, ženski, srednji), broj (jednina, dvojima i množina) i padež (N, G, D, A, V, I, L). Zamjenice, pridjeve i brojeve (kao ni ostale vrste riječi) Pacel ne definira. Zamjenice Pacel prema deklinacijskim obrascima dijeli u tri, a prema značenju u šest razreda. U radu se analiziraju obje podjele te se autorovo razmatranje stavlja u kontekst njegova vremena. Pridjeve autor dijeli na određene i neodređene. Drži da je razlika između određenih i neodređenih pridjeva u deklinaciji, značenju i naglasku. Posebna je pažnja usmjerena razlici u prozodiji između primjera određenoga i neodređenoga pridjeva. U radu se donosi prikaz sklonidbe imeničke i zamjeničko-pridjevske sklonidbe. Posebna se pažnja pridaje analizi osobitosti u deklinacijskim obrascima. Recimo i da autor u kratkom razmatranju objašnjava komparaciju pridjeva. Brojeve Pacel dijeli u devet razreda. Naglasak je na deklinaciji brojeva, a dopušta i deklinaciju glavnih brojeva nakon četiri. Pacelova se gramatička rješenja stavljaju u kontekst gramatičkih rješenja zagrebačke filološke škole.

Adresa autorice:

Borana Morić-Mohorovičić

Filozofski fakultet

Sveučilište u Rijeci

bmoric@uniri.hr

Azra Ičanović

Sveučilište u Zadru

Izvorni naučni rad

Original scientific work

Srednjovjekovna Bosna kao kulturna drugotnost istoka i zapada

Polazeći od hipoteze da kulturno-identitetska specifičnost Bosne i Hercegovine ishodište pronalazi u bosanskohercegovačkoj medijevalnoj kulturi rad problematizira kulturno-identitetske predodžbe srednjovjekovne Bosne i potvrde bosanskohercegovačke kulturno-identitetske specifičnosti u pojedinim srednjovjekovnim prepiskama, dokumentima i historiografskim zapisima. U cilju ukazivanja na povijesno-kontinuiranu percepciju Bosne kao kulturno-identitetske anomalije, (unutarnjeg) neprijatelja i svojevrsne prijetnje povijesno i socio-kulturno-dominantni(ji)m kulturno-civilizacijskim sistemima čiji je (formalni) dio, rad analizira značaj i ulogu heteropredodžbi u povijesnom procesu kulturno-identitetskog pozicioniranja Bosne i Hercegovine u međuprostor velikih kulturno-civilizacijskih sistema.

Ključne riječi: *bosanskohercegovačka medijevalna kultura, drugotnost, heteropredodžbe, kulturni identitet, stranost*

Kulturno-identitetske specifičnosti Bosne i Hercegovine

Kulturni identitet Bosne i Hercegovine ključno je determiniran bosanskohercegovačkom perifernom pozicioniranošću spram velikih kulturno-civilizacijskih sistema (Rima i Bizanta, Carigrada i Beča, Istoka i Zapada...) slijedom koje se povijesno (iz)gradio i profilirao specifičan socio-kulturni prostor utemeljen na kontinuiranom suprotstavljanju, ali i prožimanju, preoblikovanju i prilagodbi kultura Istoka i Zapada autohtonoj kulturnoj tradiciji. Vanjske kulturne impulse bosanskohercegovačka kultura, dakle, ne prima u njihovu izvornom obliku nego ih podvrgava kontinuiranom procesu modifikacije, (pre)oblikovanja i prilagodbe autohtonoj kulturnoj tradiciji pri čemu diferentan stepen (ne)prihvatanja i (samo)

identifikacije s kulturom onog koji se primarno percipirao kao kulturno-identitetska stranost i drugotnost uvjetovao intrinzička kulturna raslojavanja što će rezultirati povijesnim diferenciranjem, definiranjem i potvrđivanjem višestrukih kulturnih tradicija unutar bosanskohercegovačke makrokulture. U tom smislu, bosanskohercegovački kulturni identitet, konstruiran i definiran unutar kompleksnog sistema (intrinzičko-ekstrinzičkog) kulturnog poliloga i višestrukog preplitanja, ostvaruje se kroz višestruki kulturni paralelizam podjednako određen bosanskohercegovačkom kulturnom perifernošću spram velikih kulturno-civilizacijskih sistema kao i povijesnom koegzistencijom višestrukih kulturnih tradicija čiji su odnosi definirani simultanim procesima kulturno-identitetskog suprotstavljanja i prožimanja,

Obilježen, dakle, povijesno-kontinuiranim procesima upliva, preoblikovanja i prilagodbe vanjskih kulturnih impulsa autohtonoj kulturnoj tradiciji koja i sama podrazumijeva (intrinzički) kulturni polilog i preplitanja višestrukih kulturnih tradicija povijesno konstruiranih unutar bosanskohercegovačke makrokulture, kulturni identitet Bosne i Hercegovine ostvaruje se kao osebujna i jedinstvena, interkulturalna i multilateralna¹ kulturna pojava unutar južnoslavenskog i šireg europskog kulturnog kruga koju će specifične povijesno-geografske i socio-kulturne (ne)prilike situirati u međuprostor velikih kulturno-civilizacijskih sistema (Rima i Bizanta, Beča i Carigrada, Istoka i Zapada. Kao takva Bosna i Hercegovina se, od bosanskog srednjovjekovlja do danas, potvrđuje, kako bi rekao bizantski pisac Kinamos polovinom XII stoljeća, kao zemlja koja “nije podložna... nego je sama za se; narod koji svojim **zasebnim životom živi** i sobom upravlja...” (prema Lovrenović 2010: 56, istakla A.I.). Ta *zasebnost* bosanskohercegovačkog života o kojoj govori Kinamos očituje se upravo u povijesnim procesima socio-kulturnog profiliranja Bosne i Hercegovine koja se, naročito u stoljećima koja slijede, u odnosu spram velikih (na globalnom planu dominantnih) kultura Istoka i Zapada, ali i u odnosu na druge kulturne tradicije unutar južnoslavenske interkulturalne zajednice, ostvaruje u specifičnoj poziciji kulturno-identitetskog (ne)pripadanja. Ona se, dakle, smještena u međuprostor diferentnih kulturnih sistema čiji je (formalno) dio i koji (transformirani u procesu prilagodbe) postaju dijelom njena kulturnog identiteta, istovremeno (samo)osvješćuje i (samo)identificira i kao kulturno-identitetska istovjetnost ili, bolje rečeno, kao kulturno-identitetska inačica dominantn(ij)e kulture, s jedne, ali i kao kulturno-identitetska stranost i drugotnost, s druge strane.

Ishodišta bosanskohercegovačke kulturne specifičnosti tradicionalno se pronalaze u bogatoj ostavštini Osmanskoga carstva koje je, donoseći islamsku kulturno-religijsku sekvencu “presudno odredilo kulturnu i političku strukturu i izgled ove zemlje” (Lovrenović 2017: 10) uspostavljajući i definirajući odnos bosanskohercegovačkih

1 Pod karakteristikama bosanske multilateralnosti Adnan Džafić i Nezir Krčalo (2019) podrazumijevaju multietničnost, multireligioznost i multikulturalnost.

etno-konfesionalnih grupa onakvim kakvog poznajemo (i) danas, zatim, u bosanskohercegovačkoj kulturi austrougarskog perioda koju, uz evropeizaciju slavensko-orijentalnog identiteta Bosne i Hercegovine, obilježavaju procesi (etno-) nacionalnih identifikacija i afirmacija te, napose, u bliskim odnosima s kulturnim tradicijama susjednih zemalja koje će pratiti uporni pokušaji kulturno-identitetske (auto)kolonizacije i grokalizacije. Ovaj rad polazi od hipoteze da kulturno-identitetska specifičnost Bosne i Hercegovine koja će je učiniti kulturno-identitetskom drugotnosti unutar južnoslavenskog i (zapadno)europskog kulturnog kruga istovremeno određujući i (buduće) odnose, diferencijacije i distanciranja (prevashodno triju dominantnih) kulturnih zajednica bosanskohercegovačke makrokulture, proizlazi iz bosanskohercegovačke medijevalne kulture u čijem središtu se nalazi Crkva bosanska kao religijski i kulturni centar srednjovjekovne Bosne. U tom smislu, a u cilju ukazivanja na povijesno-kontinuiranu percepciju Bosne ne samo kao egzotično-nepoznatog prostora već i kao kulturno-identitetske anomalije, (unutarnjeg) *neprijatelja* i svojevrsne prijetnje nametnutim, ustoličenim i (relativno) stabilni(ji)m kulturnim sistemima čiji je, u određenim trenucima svoga razvoja, bila dio, rad problematizira kulturno-identitetske predodžbe srednjovjekovne Bosne u srednjovjekovnim prepiskama i dokumentima (pismo Vukana Nemanjića papi Inocentu III (1199), pismo pape Inocenta III ugarsko-hrvatskom kralju Emeriku (1200), Bilinopoljska abjuracija (1203), pismo svećenika Kozme) te u djelu osmanskog povjesničara Dursun-bega *Tārīh-i Ebū 'l-feth (Povijest Oca osvajanja)*, a koji donoseći heteropredodžbene slike socio-kulturnog i duhovnog života srednjovjekovne Bosne, bosanskohercegovačku srednjovjekovnu kulturu potvrđuju u njenoj poziciji višestrukog kulturnog (ne)pripadanja i višestruke kulturno-identitetske drugotnosti i stranosti.

Srednjovjekovne potvrde bosanskohercegovačke kulturno-identitetske drugotnosti

Pored Porfirogenetovog spominjanja *zemljice Bosne* u djelu *De administrando imperio* (*O upravljanju carstvom*, X. st.) i već pomenute *zasebnosti* socio-kulturnog života Bosne i Hercegovine kojega spominje Ivan Kimanos, prvotna promišljanja i reprezentacije Bosne i Hercegovine, unutar kojih se formiraju heteropredodžbe o Bosni kao prijetećoj (ali, istovremeno, i komplementarnoj) drugotnosti unutar europskog kulturnog kruga, vezuju se za europsko-kršćanske predstave, otpor i suštinsko (ne)razumijevanje južnoslavenske medijevalne kulture, prevashodno njena religijskog aspekta. Potvrđujući, naime, određenu razinu duhovno-kulturne povezanosti i samosvojnosti, kristijanizirani Južni Slaveni kršćansku doktrinu prihvataju uz istovremeni otpor asimilacijskim

procesima i specifičnoj prilagodbi adaptiranih europsko-kršćanskih kulturno-religijskih obrazaca koja se, kako ističe Lovrenović (2015), očituje već u IX. st., slijedom ćirilometodske akcije opismenjavanja Južnih Slavena, kada se kao protuteža latinici i grčkom alfabetu te latinskom, grčkom i hebrejskom jeziku pojavljuje najprije glagoljica, a potom i ćirilica te staroslavenski (crkvenoslavenski) jezik koji postaje dijelom (i) crkvene liturgije. “Otkad su Slaveni progovorili pred Bogom svoju Riječ u liturgiji, počeli su se osjećati kao ‘novi narod, narod kao i drugi’. Svjedoče o takvom poimanju prvi slavenski književni spomenici” (Tandarić 1985: 373). Međutim, u kontekstu duhovne, ali i političko-kulturne pozicioniranosti Crkve u srednjovjekovnoj Europi, odnos Crkve spram južnoslavenskih adaptacija kršćanske dogme i crkvene doktrine, u kontinuiranom procesu prihvatanja ili, pak, (izričitog) zabranjivanja, ukazuje na bojazan za vlastitu (nužno dominizirajuću) pozicioniranost i kulturno-politički uticaj na južnoslavenskom kulturnom prostoru. “Izašli su od nas, a nisu od nas; jer da su od nas, ostali bi svakako s nama, (a kako će to) ako ne (ostanu) u ophođenju s nama i u našem jeziku” (prema Katičić 1998: 408), reći će papa Ivan X. u drugom pismu upućenom 925. godine hrvatskom kralju Tomislavu, zahumskom knezu Mihajlu, kleru, županima i, napose, samom pučanstvu.² Prekoravajući službu Božju na “barbarskom ili slavenskom jeziku”, tek, pritom, sugerirajući hereticizam južnoslavenske kršćanske zajednice, Ivan X., ovim pismima, potvrđuje predodžbu Crkve o Južnim Slavenima kao kulturno-identitetskoj drugotnosti srednjovjekovne, kršćanske Europe s Crkvom kao njenim duhovno-političkim centrom pri čemu čitamo (i) povijesno odr(a)žavanja specifičnosti i samosvojnosti socio-kulturnog razvoja južnoslavenske kulturne zajednice.

Ipak, među svim južnoslavenskim zemljama, naročito nakon Crkvenog raskola iz 1054. godine, Bosna i Hercegovina, stojeći na periferiji grčko-bizantskog pravoslavnog i zapadnoevropskog katoličkog kulturnog kruga, a, pritom, formalno pripadajući Zapadnom rimskom carstvu,³ pokazuje najspecifičniji kulturni razvoj određen višestrukim kulturnim paralelizmom, ali i specifičnom bosanskohercegovačkom duhovnom i kulturnom samosvojnošću slijedom koje se ona ostvaruje kroz kulturno-identitetska suprotstavljanja:

“prema Katoličkoj i Pravoslavnoj – Crkva bosanska; prema ćirilici, grčkom pismu, latinici i glagoljici – bosanska ćirilica; prema bizantskosrpskoj umjetnosti i zapadnoeuropskoj romanici i gotici, posredovanoj preko hrvatske primorske prakse – domaće umjetničke tradicije u gradnji stećaka, u ukrašavanju rukopisa, u umjetničkom zanatstvu”

(Lovrenović 2010: 63–64)

2 Oba pisma su pisana latinskim jezikom i grafijom čime se je papa Ivan X. nastojao istaknuti njihovu superiornost u odnosu na domicilni (slavenski) jezik na kojemu se u X. stoljeću vršilo bogoslužje.

3 Teodezijeom podjelom iz 395. godine, srednjovjekovna Bosna ulazi u sastav Zapadnog rimskog carstva, a, samim time, i pod jurisdikciju Apostolske rimske stolice (Šanjek 1992).

Duhovnim i kulturnim centrom srednjovjekovne Bosne postaje Crkva bosanska koja je, ostvarena i percipirana kao obilježje i potvrda bosanske et(n)ičke, kulturne i, na koncu, političke autohtonosti, na tlu srednjovjekovne Bosne koegzistirala sa Katoličkom crkvom (i nekoliko bogumilskih grupa).⁴ U tom smislu, u kontekstu i dalje kršćanski orijentirane Europe, Zapadnog rimskog carstva i južnoslavenske kulturne zajednice Bosna i Hercegovina ostvaruje se kao (sve)opća drugotnost – *drugotnost unutar drugotnosti*. “Ni katolički ni pravoslavni suvremenici Crkvu bosansku nisu smatrali svojom, niti je Crkva bosanska sebe smatrala jednom od tih Crkava” (Džaja, Lovrenović 2007: 13). Takvom (samo)pozicioniranošću, Crkva bosanska i bogumilsko učenje te, posredno, Bosna i Hercegovina uopće, kao potencijalna prijetnja i Istoka i Zapada, postaje središnjom tačkom međunarodnog interesa i ključnim predmetom brojnih srednjovjekovnih prepiski koje su nastojale ukloniti *unutarnjeg neprijatelja*.

Prvi pisani trag o Crkvi bosanskoj, a koji donosi sliku Bosne kao kulturno-identitetske drugotnosti i potencijalne prijetnje kršćanskoj (konkretno, katoličkoj) dogmi, potiče iz 1199. godine kada Vukan Nemanjić, kralj Zete (Duklje) i veliki župan Raške, upućuje pismo papi Inocentu III. u kojemu ga, između ostalog, obavještava i upozorava na krivovjerje koje se širi u Bosni:

“Ne želimo prikriti da se u zemlji ugarskog kralja, naime u Bosni, pojavilo i da **buja nimalo neznatno krivovjerje**, i to u toj mjeri da je zbog grijehova zaveden sâm ban Kulin sa svojom suprugom i svojom sestrom koja je bila (supruga) Miroslava, (kneza) humskog i s brojnim svojim krvnim srodnicima i uveo u to krivovjerje **više od deset tisuća kršćana**. Vrlo ljutit zbog toga, ugarski kralj ih je prisilio da dođu do Vas, da biste ih ispitali. Oni su se vratili sa lažnim pismima, tvrdeći da ste im dopustili regulu (legem). Zbog toga molimo da predložite ugarskome kralju da ih iz svoga kraljevstva izbací kao **korov iz žita**.”

(prema Margetić 2006: 1745, istakla A.I.)

Ukazujući na autohtonost i kulturno-političku dominantnost Crkve bosanske te raširenost bogumilskog, heretički određenog, učenja kojemu potpada i kojega zastupa i sam ban bosanski Kulin, Nemanjićevo pismo Inocentu III. tumačimo kao jednu od prvih (za)pisanih potvrda i dokaza o osobenosti i jedinstvenosti razvoja socio-kulturne fizionomije Bosne i Hercegovine. U kontekstu srednjovjekovnog europskog kulturnog kruga Bosna se, potvrđuje Nemanjić, razvijala relativno neovisno u odnosu na Crkvu kao kulturno-politički centar srednjovjekovne Evrope. Bogumilsko učenje i Crkva bosanska, heteropredodžbeno određeni kao *krivovjerje* i *korov u žitu* percipiraju se i reprezentiraju,

4 Prema dostupnim dokumentima, pravoslavlje se u Bosni, koja je (formalno) bila dijelom Zapadnog rimskog carstva i pod ingerencijom Katoličke crkve, pojavljuje u XV. st. Prema Šenjaku (1992), riječ je o militantnom pravoslavlju koje u Bosnu dolazi pod zaštitom Turaka što, zapravo, ukazuje na kulturno-politička previranja na tlu srednjovjekovne Evrope.

pritom, kao kulturno-identitetska suprotnost, prijeteća *drugotnost* kršćanske (konkretno katoličke) ortodoksije. Kao takva, ona se, a posredno i Bosna i Hercegovina, predstavlja kao (unutarnji) *neprijateljski drugi* koji prijeti stabilnosti katoličanstva ne samo unutar granica Bosne već, potencijalno, u cijelom Hrvatsko-Ugarskom kraljevstvu i okolnim zemljama.

Reakcija pape Inocenta III. na pismo Vukana Nemanjića uslijedila je 11. augusta 1200. g. kada se obraća ugarsko-hrvatskom kralju Emeriku upozoravajući na nužnost i potrebu obračunavanja (i) svjetovne vlasti s, iz Splita i Trogira protjeranim, hereticima koje je u Bosnu primio i pod svoju zaštitu stavio ban Kulin. Heteropredodžbeno određujući religijsku sekvencu Bosne *bolešću* i *sramotom* unutar socio-kulturnog prostora Hrvatsko-Ugarskog kraljevstva koje iskrivljuje, autopredodžbeno određeno kao ispravno i kulturno-duhovno superiorno, apostolsko učenje i predstavlja opasnost po duše (pravo) vjernika, Inocent III., u duhu njegova dekreta protiv hereza *Vergentis in senium* iz 1199. g., traži od kralja protjerivanje heretika i zapljenu njihove imovine što se, ukoliko ne postupi po naredbi Kralja, treba odnositi i na samog bana Kulina:

“Da ne bi ta **bolest**, ako se u početku ne pruži otpor, okužila susjedna područja i u ugarsko se kraljevstvo – što ne dao Bog – prelila (ta) **sramota**, molimo, opominjemo i u Gospodu potičemo Tvoju kraljevsku prejasnost, podjeljujući ti oprost od grijehova, da se snažno i kraljevski naoružáš, da kazniš toliku povredu Krista i kršćana, pa ako ban ne protjera sve spomenute krivovjernike, podređene svojoj vlasti, i ne zaplijeni njihovu imovinu, protjeraj i njega ne samo iz njegove zemlje već iz cjelokupnog ugarskog kraljevstva i zaplijeni njihovu imovinu, gdje god se može pronaći. Neka Tvoja pozornost ne poštedi toga bana, već uporabi prema njemu svjetovnu vlast, ako (ga) se drukčije ne bi moglo privesti na pravi put.”

(prema Margetić 2006: 1746–1747, istakla A. I.)

Iako je bosanska heterodoksija obilježila socio-kulturni i politički život Bosne i u narednim stoljećima, papino obračunavanje s *herezom* Crkve bosanske okončava se već 1203. g. Naime, nakon što je tijekom 1201. godine dobio pismo kralja Emerika te, nezavisno od toga, pismo Kulina bana kojega su, s ciljem postizanja uvjerljivosti, u Rim donijeli splitski nadbiskup i dubrovački arcidakon, a u kojima su obojica iskazali spremnost da se bore protiv krivovjersva u Bosni i (za)molili papu da u Bosnu pošalje osobu od svog povjerenja kako bi ispitala njenu vjersku situaciju, Inocent III. u Bosnu šalje svoga kapelana Ivana de Casamarisa koji 8. augusta 1203. na Bilinom polju i 30. augusta 1203. na otoku Čepelu u Ugarskoj prima abjuraciju nekih od čelnika (*prioresa*) bosanskog bratstva krstjana u kojemu potvrđuju odanost i pokornost bratstva Apostolskoj rimskoj stolici.

Potvrđujući izuzetne diplomatske vještine legata, bosanska abjuracija, međutim, (in) direktno potvrđuje dosadašnji hereticizam Crkve bosanske, nagovještavajući, pritom, i njegovu postojanost u periodu koji će uslijediti. Abjuracijom se, naime, s jedne strane, bosansko bratstvo krstjana obvezuje, kako ističe Margetić (2004), da “**ubuduće** neće slijediti opačinu krivovjerja” (84) te da “**ubuduće** nećemo primiti da živi s nama nikoga za koga sigurno znamo da je manihejac ili neki krivovjerac” (90) što, zapravo, potvrđuje dosadašnji bosanski hereticizam i dopušta interpretaciju da protjerani heretici koji su do trenutka donošenja abjuracije primljeni u samostane neće i ne trebaju biti protjerani. S druge, pak, strane, invokacija abjuracije koja bi, u biti, trebala označavati svečanu prisegu i odanost katoličanstvu i, posredno, Apostolskoj rimskoj stolici, ne samo da, ponovno, potvrđuje specifičnost religijske identifikacije bosanskih krstjana već i nagovještava o(p)stanak Crkve bosanske kao specifične kulturno-političke formacije unutar Hrvatsko-Ugarskog kraljevstva. Naime, Presvetom Trojstvu kao najvećem otajstvu kršćanske vjere, priores suprotstavlja “vječnog Boga, stvoritelja svega i spasitelja ljudskog roda” (prema Margetić 2004: 86).⁵ S tim u vezi, invokacijskom nenazočnošću Isusa Krista i zazivanjem jed(i)nog Boga što će, uz opće učenje, strukturu te kulturno-politički uticaj Crkve bosanske, (p)ostati pitanjem brojnih izučavanja (Kniewald 1994, Ančić 2003, Šenjajk 2003/2005, Margetić 2004, Brković 2005, Fine 2007, Majnarić 2008, Dautović 2020 i dr.), Crkva bosanska i bosanski krstjani (bogumili) postavljaju se nausprot ne samo Katoličke crkve već i tadašnjih zapadnoevropskih heterodoksija (katari, valdenzi, humilijati) potvrđujući, posredno, specifičnost, autohtonost i samosvojnost socio-kulturne fizionomije srednjovjekovne Bosne unutar (zapadno)europskog kulturnog kruga. Slijedom toga, abjuracija čelnika bratstva bosanskih krstjana ostvaruje se, tvrdi Margetić (2004), kao kompromis između bosanskih krstjana i Apostolske rimske stolice kojim papa Inocent III. u okrilje Crkve privodi bosanske *heretike* i završava priču o bosanskom hereticizmu. To, međutim, potvrđuje nam povijest, nije značilo i gubljenje interesa Rimske Kurije i Ugarskog dvora za duhovno-kulturnu anomaliju unutar Europe, ali, isto tako, ni kraj Crkve bosanske koja se, da li u strahu od Crkvenog obračunavanja sa hereticima ili isključivo iz diplomatskih razloga, na tlu Bosne i Hercegovine održava prikrivajući vlastitu heterodoksiju. Potvrđuju to, između ostalog, kasniji zapisi i prepiske poput zapisa svećenika Kozme koji bogumile optužuje da katoličko učenje slijede samo iz straha dok potajno zadržavaju vlastitu vjeru. “Oni tako energično poriču svoje postupke i molitve da bi čovjek pomislio da nema među njima zla”, piše Kozma svećenik (prema Margetić 2006: 1756), heteropredodžbeno određujući bosanske bogumile kao lažove, licemjere, dvoličnjake, kao prikriveno *zlo* i konstantnu prijetnju Katoličkoj crkvi.

5 Naročito neobičnom i neočekivanom, ali, u tom smislu i zanimljivijom, abjuracijska invokacija ispostavlja se u njenoj usporedbi sa Poveljom Kulina bana iz 1189. g. Naime, Povelja Kulina bana počinje znakom križa i katoličkom invokacijom, u kojoj se ban bosanski Kulin obvezuje knezu Krvašu i svim Dubrovčanima da će biti “pravi prijatelj (vam) od sele i dovika i prav goi (mir) držati s vami i **pravu vjeru** dokole sam živ” te koja završava “tako

U složenim duhovnim i kulturnim prilikama srednjovjekovne Europe u kojoj je (Istočna i(li) Zapadna) Crkva preuzimala funkciju duhovno-moralnog, socio-kulturnog, ali i političko-ideološkog autoriteta, Crkva bosanska, ostvarujući se kao zasebna (i dominantna) duhovna, etnička, kulturna, ali i politička konstrukcija, u Bosni i Hercegovini o(p)staje sve do pred sam pad srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva i dolazak Osmanlija. Njezin nestanak vezuje se za složeni kontekst političkih (ne)prilika XV. stoljeća i djelovanje pretposljednog bosanskog kralja Stjepana Tomaša koji je, kako svjedoči izvještaj Nikole Barbućija (1459), svjestan da se u borbu s Turcima ne smije upustiti bez pomoći zapada jer nema povjerenje u svoje podanike koji su većinom *manihejci*, tj. bogumili i pravoslavci koji više vole Turke nego katolike (prema Ćorović 2018), ali i “optužen na Zapadu za izdaju srpske prijestolnice Smedereva Turcima, sredinom 1459, odlučio na eliminaciju Crkve bosanske “kupujući” na taj način pred zapadnim javnim mnijenjem vrijeme za produžetak svoga političkog života” (Džaja, Lovrenović 2007: 11) što će njegovu sinu, posljednjem bosanskom kralju, Stjepanu Tomaševiću, obezbijediti papinsku krunu (1461) i zaštitu Apostolske rimske stolice i ugarskog kralja pred ekspanzijom Osmanskog carstva i, kako će se potvrditi dvije godine kasnije, nezaustavljivom osmanskom okupacijom srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva.

Iako će četiristoljetna okupacija Bosne i Hercegovine od strane Osmanlija, unutar zapadne kulture uvjetovati heteropredodžbeno određenje Bosne kao *Turske na Balkanu* (Sandwith, Patterson, Creagh, Evans, Irby i dr.) kojim se Bosna i Hercegovina situira i međuprostor Orijenta i Okcidenta, osmanske predstave bosanskog (srednjovjekovnog, predislamskog) identiteta, premda, u odnosu na zapadnjačke predstave kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine, rijetke i teško dostupne, od ključnog su značaja za razumijevanje specifičnosti kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine, njegove povijesne percepcije kao kulturno-identitetske drugotnosti spram dominantnih kultura i Istoka i Zapada te, napose, za razumijevanje povijesnog procesa kulturnih identifikacija na tlu Bosne i Hercegovine i prirode kulturnih odnosa kako unutar Bosne i Hercegovine tako i odnosa koje je ona uspostavljala i koje danas uspostavlja s zemljama i kulturama u regionu i šire.

Naime, u kontekstu osmanlijskog osvajanja Bosanskog kraljevstva, imagotipske predodžbe kulturno-identitetske drugotnosti srednjovjekovne Bosne se, unutar osmanskog narativa, konstruiraju u odnosu prema i naspram političko-vojnih aspiracija

---

mi b(o)že pomagai i sie s(ve)to evanđelje” (proč. A.I). Nejasno, u tom smislu, ostaju pitanja: Da li je ban Kulin, bar u trenutku pisanja Povelje, prihvatio učenje Crkve bosanske? Da li je i iz kojih razloga (možda) nepravedno optužen od strane Vukana Nemanjića? I, na koncu, u kontekstu abluracije iz 1203. g., da li katolički segmenti diplomatski potez i potvrda diplomatske vještine kojom se, baš kao i docnija molba papi Inocentu III. da pošalje osobu od povjerenja koja će ispitati i usmjeriti vjersku situaciju u Bosni, nastoji politički riješiti pitanje opstojnosti Crkve bosanske i njena odnosa sa Apostolskom rimskom stolicom?

i ideološkog utemeljenja Osmanskog carstva i njegova sistema kulturno-identitetskih (prevashodno duhovno-konfesionalnih) vrijednosti nastalih u okviru islamskog svjetonazora i orijentalne kulture. U tom smislu, osmanske reprezentacije kulturnog identiteta srednjovjekovne Bosne, proizišle i uvjetovane procesom (narativne) legitimacije i glorifikacije osmanske ekspanzije koja će u XV. stoljeću uključivati pad srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva i osmanlijsko osvajanje Bosne, donose heterpredodžbene slike predosmanske Bosne i njena posljednjeg kralja Stjepana Tomaševića slijedom kojih se uspostavljaju kulturno-identitetske polarizacije *Pravovjernici–Krivovjernici* i *Dobro–Zlo*, kojima se, izdižući islamsko-orijentalni kulturni sistem na stepen univerzalne norme, opravdava osmanski (pravovjerni) vojni pohod na nevjerničku (*kafirsku, kaursku*) Bosnu. Tako će osmanski povjesničar iz XV. stoljeća, Dursun-beg u djelu *Tārīh-i Ebū 'l-feth* (*Povijest Oca osvajanja*, tj. Mehmeda II. Osvajača), u poglavlju posvećenom osmanskom osvajanju Bosne *Güftār der feth-i memleket-i Bosna ve giriften-ikıralēš ve birāder-i ū* (*Kazivanje o osvajanju zemlje Bosne i zarobljavanju kralja i njegova brata*), istovremeno donosi egzotične slike (pre)lijepog bosanskog stanovništva koje je “zbog dobre vode i zraka’ (...) izrazito stasito i lijepoga lica, tako da se kaže da ‘Bosna sličī ljubljenom/oj’” te zaključuje da je “bosansko stanovništvo, ni više ni manje, po tome ‘slavno u svijetu poput sunca’” (prema Mujadžević 2013: 39), ali i heteropredodžbe o nezahvalnom i nevjerničkom (*kafirskom*) bosanskom narodu kojega (pred)vodi i kojim vlada nesretnik Stjepan Tomašević. Uspoređujući bosanske nezahvalnike s predislamskim arapskim narodom Semuda kojega je, prema Kur'anu, Bog uništio zbog bezbožnosti (Mujadžević 2013), Dursun-beg kulturni identitet (predislamske) Bosne, ne zalazeći u dublju analizu njegove specifičnosti, situira u poziciju kulturno-identitetske drugotnosti (islamskog) Istoka, indirektno, pritom, naglašavajući nužnost islamizacije bosanskohercegovačkog stanovništva i njegova približavanja kulturni Istoka.

Zaključak

Smještena u međuprostor velikih civilizacijskih sistema (Rima i Bizanta, Beča i Carigrada, Istoka i Zapada), kulturni identitet Bosne i Hercegovine ostvaruje se kroz kulturni polilog i povijesna preplitanja višestrukih kulturnih tradicija. Kao takav, on se, u svojoj kulturno-identitetskoj (ne)određenosti, situira u međuprostor velikih (u povijesnom, socio-kulturnom i političkom smislu, dominantn(ij)ih) kulturno-civilizacijskih sistema Istoka i Zapada. Unutar tog međuprostora bosanskohercegovačka kultura ostvaruje se kao kompleksna i kompozitna cjelina koja, slijedom višestrukog (intrinzičko-ekstrinzičkog) upliva, adaptacije i modifikacije diferentnih kulturoloških obrazaca, ali i unutarnjih kulturnih raslojavanja, nosi obilježja interkulturalizma, s jedne,

te multilateralnosti, s druge strane. U tom smislu, ishodište bosanskohercegovačke kulturno-identitetske specifičnosti pronalazimo u kulturi srednjovjekovne Bosne čije će kulturno-duhovne diferencijacije, s jedne strane, odrediti specifičnost kulturnih odnosa unutar Bosne i Hercegovine, definirajući i usmjeravajući, pritom, proces(e) bosanskohercegovačkih kulturnih identifikacija simultano obilježenih unutarnjim kulturno-identitetskim raslojavanjima i diferenciranjima, s jedne, te prožimanjima i preplitanjima, s druge strane. S druge strane, kulturno-duhovne diferencijacije i specifičnosti srednjovjekovne Bosne situirat će je u poziciju kulturno-identitetske drugotnosti kulturno-civilizacijskih sistema čiji je (formalni) dio.

Ostvarena u svojoj kulturno-identitetskoj specifičnosti, srednjovjekovna Bosna se, u okviru velikih kulturno-civilizacijskih sistema, heteropredodžbeno percipira i definira, kako ukazuju kulturne predstave (heretičke i kaurse) Bosne koje donose srednjovjekovne prepiske, dokumenti i historiografski zapisi, kao kulturno-duhovna anomalija, neprijateljski drugi, svojevrsna prijetnja ustoličenim i (relativno) stabilnim sistemima kulturno-identitetskih (i duhovnih) vrijednosti, ali i egzotično-mistični prostor poznat po ljepoti svojih žitelja. Ukazujući na autohtonost, samosvojnost i postojanost bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta, ove slike srednjovjekovne Bosne bosanskohercegovački kulturni identitet potvrđuju kroz njegovu poziciju višestrukog kulturnog (ne)pripadanja i višestruke kulturno-identitetske drugotnosti i stranosti pri čemu se on, istovremeno, ostvaruje i kao kulturno-identitetska drugotnost i kao kulturno-identitetska istovjetnost kulturnih sistema unutar kojih su se te slike konstruirale. Samim time, one, ukazujući na kontinuirane pokušaje kulturno-identitetske grokalizacije, Bosnu i Hercegovinu (p)ostavljaju u međuprostor Istoka i Zapada što će, uz bosanskohercegovačku intrinzičku kulturno-identitetsku raslojenost, (p)ostati ključnom determinantom kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine.

Literatura

- Ćorović, Vladimir. 2018. *Historija Bosne*. Edicija. Beograd
- Džafić, Adnan; Krčalo, Nezir. 2019. "Bosanski identitet – razaranje paradigme multilateralnosti?". DHS 2(8). 169–184.
- Džaja, Srećko, M.; Lovrenović, Dubravko. 2007. "Srednjovjekovna Crkva bosanska". *Posebni prilog Svjetla riječi: Bosanski krstjani ni dualisti ni bogumili*. Svjetlo riječi. Sarajevo.
- Katičić, Radoslav. 1998. *Litterarum studia: Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Matica hrvatska. Zagreb.

- Lovrenović, Ivan. 2010. *Unutarnja zemlja: Kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine (četvrto, prošireno izdanje)*. Synopsis. Zagreb – Sarajevo.
- Margetić, Lujo. 2004. "Neka pitanja abjuracije iz 1203. godine." *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadar* 46. HAZU. Zagreb – Zadar. 85–92.
- Margetić, Lujo. 2006. "Neka pitanja ranije bosanske pravne povijesti". *Zbornik PFZ* 56/6. Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 1741–1759.
- Mujadžević, Dino. 2013. "Pad Bosne 1463. prema osmanskim narativnim izvorima". *Stjepan Tomašević (1461.–1463) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva*. Ur. Birin, Ante. Hrvatski institut za povijest – Katolički bogoslovni fakultet. Zagreb – Sarajevo. 29–45.
- Šanjek, Franjo. 1992. "Kršćanstvo u Bosni i Hercegovini". *Croatica Christiana periodica* 16/30. Katolički bogoslovni fakultet. Zagreb. 119–152.
- Tandarić, Leonard. 1985. "Sveti Ćiril i Metodije – novi pristup evangelizaciji". *Bogoslovska smotra* 55/3–4. Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 369–375.

Medieval Bosnia as a cultural otherness of east and west

Abstract:

Starting from the hypothesis that the specificity of Bosnian cultural identity finds its origin in the medieval culture of Bosnia and Herzegovina, the paper problematizes the cultural-identity representations of medieval Bosnia and confirmation of the cultural-identity specificity of Bosnia and Herzegovina in some medieval correspondence, documents and historiographical records. In order to point out the historically continuous perception of Bosnia as a cultural anomaly, an (internal) enemy and a threat to the historically and socio-culturally dominant cultural-civilizational systems of which it is a (formal) part, the paper analyzes the significance and role of heteroimages in the historical process of cultural positioning of Bosnia and Herzegovina in the intermediate space of large cultural-civilizational systems.

Key words: Bosnian medieval culture, otherness, heteroimages, cultural identity, foreignness

Rajla Kurtović-Kasić

**Pedagoški fakultet
Univerzitet u Bihaću**

*originalni naučni rad
original scientific work*

Reprezentacija ženskog identiteta u epskim pjesmama Muje Velića

Sažetak

Tematski okvir ovoga rada jesu bošnjače krajiške epske pjesme Muje Velića, konkretno način reprezentacije ženskog narativnog identiteta u njegovim pjesmama. Ovaj epski pjevač, prijeklom iz okoline Bihaća (tačnije iz mjesta Kamenica), na vješt je način, stiliziranim formulativnim izrazima i poznavanjem tradicije, uspio u svojoj epskoj poeziji oslikati historijske, društvene i kulturne prilike tadašnjega vremena. Cilj ovoga rada jeste propitivanje ženskoga iskustva iznesenog kroz ove pjesme pod hipotezom da je autoru pošlo za rukom da time i prezentira ženski identitet. Interpretiranjem i analizom njegovih pjesama izvršit će se reprezentacija identiteta ženskih subjekata u epskocentričnom tadašnjem društvu, zatim propitati funkcija i uloga žene te na koji način se profiliraju u privatnoj, intimnoj sferi života, a na koji način u mejdanima, borbama, svatovima i ženidbama.

Ključne riječi: usmena književnost, epska pjesma, specifičnost krajiške epike, ženski subjekti.

Uvod

Mujo Velić, epski pjevač iz Bihaća, svojim umijećem kazivanja je darovao veliko kulturalno blago bosanskohercegovačkoj kulturi i društvu. Ovaj kreativni pojedinac u svojim pjesmama donosi kulturno-historijsku atmosferu svoga vremena te običaje i tradiciju svoje zajednice.

U fokusu ovoga rada su bošnjačke krajiške epske pjesme epskoga pjevača Muje Velića te će se ciljano obratiti pažnja na usmene epske pjesme Muje Velića koje su pronađene u zbirkama: *Serbo-Croatian Heroic Songs*, Volume 14, Bihaćka Krajina: *Epics from Bihać, Cazin, and Kulen Vakuf* i *The Millman Parry Collection of Oral Literature*. U Predgovoru studije *Serbo-Croatian Heroic Songs*, Volume 14, Bihaćka Krajina: *Epics from Bihać, Cazin and Kulen Vakuf* u ediciji Davida E. Bynuma govori se o četverici iskusnih i vještih pjevača: Mujo Velić, Murat Žunić, Ćamil Kulenović, Ibrahim Nuhanović, svi su iz Bosanske Krajine, tj. iz zapadne Bosne, i u ovoj studiji je izvršena transkripcija njihovih pjesama. Naime, u studiji je izvršena transkripcija dvije pjesme Muje Velića, iz zvučnih snimanja: *Ženidba Ograšović Ale* i *Ženidba Omerbega od Varada*. Pored spomenute dvije pjesme, još jedna pjesma će poslužiti za rad (*Tokalijski kralj traži glavu Đerzelez Alije*). Bitno je napomenuti da će se izvršiti identifikacija i transkripcija pet epskih pjesama Muje Velića (iz Parryjeve zbirke – *The Millman Parry Collection of Oral Literature*), čija građa mi je stavljena na raspolaganje zahvaljujući profesoru Mirsadu Kuniću, profesoru sa Filozofskoga fakulteta Univerziteta u Tuzli, kojem ovom prilikom velikodušno zahvaljujem. Tih pet pjesama iz Parryjeve zbirke su sljedeće: *Dizdarević Meho* i *Buničević Mujo u sužanjstvu*, *Tri silena bana udaraju na Unđur*, *Ženidba Hrnjice Halila* i *Vid Karlović i raja ispod Kraja*.

Teorijski okvir ovoga rada predstavljaju sljedeće studije o usmenoj bosanskohercegovačkoj književnosti: *Usmeno pamćenje i zaborav* Mirsada Kunića, *Studije o krajinskoj epici* Aloisa Schmausa i *Bošnjačka književnost u književnoj kritici – usmena književnost*, knjiga II, zatim studije savremenokritičke misli: *Suvremene književne teorije* Miroslava Bekera, *Književne teorije XX vijeka* Anne Burzynske i Michala Pawela Markowskog, *Suvremena tumačenja književnosti i književnokritičko naslijeđe XX stoljeća* Zdenka Lešića, Hanife Kapidžić-Osnamagić, Marine Katnić-Bakaršić i Tvrtka Kulenovića te kritički radovi *Smeđ Meduze* Helene Cixous i *Kome treba identitet?* Stuarda Halla.

Prvenstveno će u fokusu ovoga rada biti reprezentacija ženskoga iskustva u epskim pjesmama ovoga vještoga govornika/kreativca.; odnosi muških junaka prema svojim majkama, ljubama, sestrama, te ostalim ženama u svojoj okolini (posestrime, krčmarice), zatim kako su se konstruirali ženski subjekti u tom većinom muškocentričnom društvu, kakva je njihova funkcija i uloga u prostorima privatnoga, ali i društvenoga života u epskoj pjesmi?

Ukoliko izuzmemo zbirku *Serbo-Croatian Heroic Songs*, o ovome pjevaču i ovoj temi se dosada istraživači i kritičari usmene književnosti nisu intergralno bavili. Do sada su bile objavljene samo tri njegove pjesme, a ovim radom će se, transkripcijom i identifikacijom gore spomenutih pet epskih pjesama Muje Velića osim analitičko-interepretacijskog uvida, otvoriti vrata za eventualne nove publikacije.

Reprezentacija ženskoga iskustva u epskim pjesmama Muje Velića

Na samome početku bitno je naglasiti da je vladao veliki interes za usmene pjevače, a da je bošnjačka krajiška epika bila u fokusu interesovanja domaćih i inostranih sakupljača i istraživača, počevši od Ivana Frane Jukića, Mehmed-beg Kapetanovića Ljubušaka, Luke Marjanovića, Đenane Buturović, Muniba Maglajlića, Rašida Durića, Mirsada Kunića, Seada Šemsovića, Matije Murke, Koste Hörmanna, Millmana Parryja, Alberta Lorda, Aloisa Schmausa...

Američki istraživači Milman Parry i Alber Lord su svojim istraživačkim pothvatima "iznjedrili" mnoge bosanskohercegovačke epske pjevače. U lepezi bošnjačkih krajiških epskih pjevača, izdvaja se epski pjevač Mujo Velić iz Krajine, tačnije iz Bihaća.

Naime, Milman Parry je bio veliki istraživač i svojim neiscrpnim radom i istraživačkim duhom je uveliko profilirao bosanskohercegovačku i bošnjačku epsku tradiciju, konkretno bošnjačke epske pjesme, što je ostalo zabilježeno u njegovoj Zbirci *The Milman Parry Collection of Oral Literature*. Ova Zbirka je jedna od najvećih i jedna od najznačajnijih zbirki usmene književnosti u svijetu. Nastajala je tridesetih, naknadno dopunjavana pedesetih i šezdesetih godina XX stoljeća na prostorima nekadašnje Kraljevine Jugoslavije, kasnije Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i Albanije. Njen osnivač, prvi sakupljač i istraživač bio je Milman Parry, mladi profesor s Harvarda, kojega su na ove prostore dovele njegova istraživačka radoznalost i neka neriješena pitanja oko autorstva Homerovih epova *Ilijada* i *Odiseja*.

Nakon prerane smrti Milmana Parryja 1935. godine Zbirka će ponijeti ime svoga osnivača, a dalji rad na arhiviranju, novom sakupljanju i istraživanju nastavit će Parryjev student i saradnik Albert Bates Lord. Naučnu verifikaciju Zbirka će dobiti Lordovim objavljivanjem knjige *The Singer of Tales* 1960. godine (prevedeno kao *Pevač priča* 1990. godine u Beogradu), koja će postati jednom od najznačajnijih i najuticajnijih knjiga u humanistici.

U potrazi za dugim izvedbama, poput Homerovih epova, Parry će doći do Avde Međedovića u Bijelom Polju i njegovih epova *Ženidba Smailagić Meha*, *Osman Delibegović* i *Luka Pavićević* i drugih, koji će, u konačnici, biti ključni argument u rješavanju tzv. homerskog pitanja, a koje se upravo tiče autorstva Homerovih epova. Prema sakupljenoj građi uvjetno se mogu izdvojiti tri oblasti koje su privukle posebnu pažnju i dale najviše pjevača i njihovih izvedbi: sandžačka sa središtima Bijelo Polje i Novi Pazar, istočnohercegovačka sa središtima Stolac i Gacko i bosanskokrajiška sa središtem u Bihaću. Ova posljednja oblast, sa navedenim epskim pjevačima, bit će u fokusu našeg bavljenja bošnjačkom krajiškom epikom u Parryjevoj zbirci. Inicijalna

građa nastala je već pri prvom Parryjevom dolasku 1933. godine, a popunjavana 1934, 1935. i u godinama poslije Drugog svjetskog rata.

Uvidom u tekstove, interpretacijom više različitih epskih pjesama ovoga pjevača ukazat će se na posebnosti bošnjačke krajiške epike u Parryjevoj zbirci, sa posebnim fokusom na pitanja identiteta žena. Pri analizi i interpretaciji pjesama bihačkoga kazivača Muje Velića doći će se do razumijevanja kompleksnosti problema identiteta žene u ovoj epici. Uvidjet će se da je u ovim epskim pjesmama uprkos epskoj događajnosti unesen dah, u to vrijeme često zanemarene intimističke invokacije ženske duše.

Ono što je Alois Schmaus u svojoj studiji *Studije o krajiškoj epici* izdvojio kao specifičnost krajiške epske pjesme, nalazi se i u pjesmama ovoga kazivača: epski deseterac, leitmotivski stihovi, ustaljene formule, tematika: mejdani, otmice i svatovi te žene kao istaknuti aktivni likovi u pjesmama, upotreba paralelne radnje, detaljisanja i opisivanja, korištenje knjige, tj. posrednika, uloga prerušavanja, izvještaj...

Uobičajeno je da su u epskim pjesmama, za razliku od lirskih pjesama, mejdani i historijski događaji zastupljeni mnogo više od lirskih sekvenci. Upravo događajnost je ono što je osnovno obilježje epskih pjesama. Za pokretanje događajnosti su zaslužni epski likovi koji su, najčešće u bošnjačkim krajiškim epskim pjesmama upravo epski junaci, mejdandžije. Ovaj bihački epski kazivač u svojim pjesmama donosi epski svijet sa mnoštvom epskih junaka; njihovim junaštvima i podvizima, njihovim sudbinama i karakterima. Epski junaci su bitan gradivni dio epskih pjesama preko koji se nadaje univerzalna slika svakoga čovjeka uopće, sa svojim vrlinama i mahanama. Kritika usmene bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti je izdvojila petericu najglasovitijih epskih junaka: Mustaj-bega Ličkoga, Muju Hrnjicu, Halila Hrnjicu, Taleta Ličanina i Aliju Đerzeleza. Pored njih peterice, u pjesmama Muje Velića se spominju i Dizdarević Meho, Buničević Mujo, Bosnić Delalija, Eminić Alija i ostali.

Međutim, epske pjesme krajiškoga kazivača Muje Velića reprezentiraju, pored muškoga iskustva te njihovih mejdana i borbi, i iskustvo žena. Štaviše, pomoću ženskih likova pjesama, reprezentira se i to da žena u svoje ruke preuzima svoju sudbinu, a ne da budu samo statična figura u tom heroiziranom svijetu, pri čemu se vrši i deheroizacija takvoga sistema u društvu. U tom patrijarhalnom društvenom poretku izrastaju smione žene; žene koje zrače ljepotom i slavom, kako je to naglasila Helene Cixous u svome radu *Smeh Meduze*. Ova francuska teoretičarka feminizma, tvorac ženskoga *pisma*, uz Luce Irigaray i Juliu Kristevu, se bori za ženu koja voli sebe, koja je nasmijana i aktivna.

Savremena nauka o književnosti pitanje identiteta postavlja kao temeljno za interpretacije književnoumjetničkih djela (Denić-Grabić 2010, Džafić 2015, Spahić, 2016). Upravo su i u epskim pjesmama Muje Velića konstruirani individualni i

kolektivni identiteti. Alma Denić-Grabić u svojoj studiji *Bosanskohercegovački roman na kraju 20. stoljeća* navodi da je pitanje identiteta u zadnje vrijeme centralna tema i ključni problem u svim sferama nauke. U pjesmama ovoga epskoga bihačkoga pjevača, pored toga što imamo kolektivne identitete koji učestvuju u oblikovanju društvene stvarnosti, imamo i individualne identitete koji konstruiraju upravo te kolektivne identitete. Naime, u epskim pjesmama Muje Velića svaki ženski lik ima zaseban život. Svaka žena je jedan identitet koji je satkan od više različitih identiteta. U prošlosti je identitet podrazumijevao nepromjenjivost i stabilnost, ali novija istraživanja zagovaraju suprotno pitanje identiteta – nestabilnost, promjenljivost, dinamičnost. Identiteti se mijenjaju, nisu uvijek isti:

Osnovna teza na koju se Ricoeur poziva je mišljenje identiteta u smislu *ipse* a koja implicira alteritet, uvodeći u igru drugo i sopstvo. (Denić-Grabić 2010, 15)

Samim time, Ricoeur govori o tome da se *jedno* ne može misliti bez *drugoga*, odnosno Ricoeur se zalaže za odnos *ja* kao *drugi*, odnosno neprestan i dinamičan odnos *ja* i *drugi*. Upravo takav odnos o kojem govori Ricoeur da je *ja* nemoguće bez *drugoga* znači da se Ricoeur zalaže za odgovornost prema *drugome*, a ne pribjegavanje eskapizmu.

(...) pisati i razumijevati identitet znači pisati i konstruirati ga u razlici, u neprestanoj igri i variranjima, tako da je identitet spoznatljiv tek u diferenciranju etničkih, rodni, klasnih, spolnih karakteristika. (Denić-Grabić 2010, 28)

U svojoj studiji *Studije o krajiškoj epici* njemački istraživač usmene epike Alois Schmaus ističe da je u bošnjačkoj krajiškoj epici žena vidljivi i nevidljivi, prisutni i odsutni pokretač aktivnosti muških junaka. Tako se dolazi do žene koja je na epskoj sceni pored muškarca ili zajedno sa muškarcem.

Epske pjesme Muje Velića iščitavamo i kao želju da se uspostavi dijalog. One iskazuju etički imeprativ da se preuzme briga za drugoga i drugačijega. Taj "drugi" i "drugačiji" ne mora bezuslovno biti "drugačije" nacije ili religije. I žene su "drugo" naspram muškarca. One su često nešto divlje i zazorno. Rodni identiteti su često povijesno marginalizirani pojedinci.

U pjesmi *Dizdarević Meho i Buničević Mujo u sužanjstvu* ovoga bihačkoga epskoga kazivača tematika radnje je, kao što i sam naslov nagovještava, sužanjstvo. Naime, od strane bana Zadranina je sasuznjeno mnogo Bosanaca među kojima su Dizdarević Meho i Buničević Mujo. Dizdarević Meho je oličje tvrdoglavoga i ponosnoga čovjeka. Međutim, iako je ponosan, on misli na svoju majku, sestru i ljubav.

Selam podaj mojoj staroj majki / Nek' prodaje ispod kraja raju / Nek' prodaje luke i čitluka / Nek' prodaje debelog dorata / Nek' se bega za života hrani / Ako se nadaš sinu jedinome / Da će svoga oženiti sina / Pa da vodi šemluk i veselje / Nek' s' ne nada ženiti ga neće / Ni voditi od sina veselje / Da' ćeš selam mojoj sestri Ajki / ...Nek' ne čeka brata rođenoga / ...Nek' s' udaje za kog' njojzi drago / Nek' ne traži soja gospodskoga / Već nek' traži soja junačkoga / Koji će joj brata okajati / ...Navrati se Kozličića Nuri / Selam podaj Kozličića Nuri / Nek' s' udaje đe je njojzi drago / ...Ako čeka Dizdareva sina / Ako čeka dočekati neće (*The Millman Parry Collection of Oral Literature* https://curiosity.lib.harvard.edu/milman-parry-collection-of-oral-literature/catalog?f%5Blocation_ssim%5D%5B%5D=Biha%C4%87&q=PN%2A+-recorded&search_field=all_fields, 2. 12. 2023)

Uz pomoć ženskih likova u epskim pjesmama Muje Velića izvršena je i deheroizacija samih junaka. Dizdarević Meho govori Buničević Muji da navrati do njegove majke i da joj kaže da ode Mustajbegu, da mu kaže zašto ga nije izbavio iz ropstva.

U ovoj pjesmi je primjetna pjesma u pjesmi, odnosno kako je to poznato u nauci o književnosti kao prstenasta kompozicija komponiranja priče. Meho priča kako je spasio sužanjstva Mazul Ali-bega. Motiv majke je nezaobilazan motiv u svim pjesmama Muje Velića. Majke su žarišta liričnosti i sentimentalnosti. Njihovi sinovi, koliko god bili veliki junaci, imaju poštovanje prema njima. Naime, Meho je tražio blagoslov od svoje majke prije nego što je otišao da spasi iz ropstva Mazul Ali-bega.

Oto reče, majki poletijo, / U obi je ruke poljubijo. / Iskuči se, pa joj govori: / "Halali mi, moja stara majko / Što si mene momka podhranila / Jer ne zna se, moja stara majko, / Ja s' viditi, ja se ne viditi, / Jer su moji na daleko puti." / Ja kad majka riči razumila / Grozne njojzi suze poletije / Plačna majka Mehi progovara / Tebi je majka, sine, halalila, / Sine dragi, po stotinu puta! (*The Millman Parry Collection of Oral Literature* https://curiosity.lib.harvard.edu/milman-parry-collection-of-oral-literature/catalog?f%5Blocation_ssim%5D%5B%5D=Biha%C4%87&q=PN%2A+-recorded&search_field=all_fields, 2. 12. 2023)

Ženski likovi u pjesmama svijet poimaju na dosta emotivan način, i tada su stihovi "obojeni" liričnošću. Ipak, imamo likove majki gdje i one, kao i njihovi sinovi koji su junaci, iskazuju junaštvo i herojstvo majčinstva. One žrtvuju svoj porod za kolektiv. Ne misle na sebe, nego misle na dobrobit nacije, države, uopće jednoga kolektiva koji postavlja određene norme njenome sinu. Identiteti žena prelaze prostore intimnog, onoga što je u njihovim srcima i dušima, i prostore javnog, onoga što društvo nalaže.

Naime, E. Siksu navodi da se figura majke poredi sa darežljivom darovateljicom ljubavi, hrane i obilja. Sve majke u epskim pjesmama M. Velića su prikazane kao bića koja se

žrtvuju za djecu i porodicu, bića koja su puna ljubavi i žrtve za svoje najmilije. Pri tome se ističe žensko iskustvo; ispisivanje života svih majki u okrilju muža, djece, porodice i kuće. E. Siksu govori o suštinskoj vezi između ženskog pisma i majke kao izvora i glasa koji se treba čuti u svim ženskim tekstovima. Glas u svakoj ženi nije samo njen sopstveni glas, jer u svakoj ženi pjeva prva ljubav, a to je glas majke. To je za Siksu pred-edipalni prostor ispunjen majčinim mlijekom i medom, to jest, majka kao darežljiva djelateljka ljubavi. U Velićevim pjesmama majke su osobe koje "daruju" bezmjernu ljubav svojim sinovima, plaču za njima, ali se i bore za spas svojih sinova.

I majka Mazul Ali-bega je bila spremna na svaku žrtvu da pomogne svome sinu da izađe iz sužanjstva. Kasnije se doznaje da je i Mehina majka isto tako prihvatila herojstvo kao svoju osobinu, a ne statičnost i trpnju, kao što je često prikazana žena u tome patrijarhalnom društvu. Ustvari, žena treba da preuzme sudbinu u "svoje ruke". Obje majke u pjesmi *Dizdarević Meho i Buničević Mujo* su bile borbene. Nisu sjedile kod kuće, nego su tražile pomoć da spase porode srca svoga. Također, i majka "drugoga" nije ništa manje emotivna od Ali-begove i Mehine majke. Naime, supruga Maltoklije kralja želi sve dati samo da joj njenoga maloga Luku dovedu živoga i zdravoga. Univerzalna dimenzija jeste da su sve majke prelivene čarima velike ljubavi i bezuslovnim požrtvovanjem, u čemu se može iščitati i „interkulturalni kontekst“ (Džafić, 2015) ovih pjesama. A ključna interkulturalna osobina prezentirana je upravo preko ženskoga identiteta – majke.

Dok sin ide u borbu, majka ga ispraća plačem:

Njemu plačna majka progovara / Iskreni se moje dite drago / Da ti viđam tvoje lišce sine / Tvoje sinko oči i obrve / Jer ko zna se moje drago dite / Ja s' viđeti, ja s' ne viđeti. (The Millman Parry Collection of Oral Literature https://curiosity.lib.harvard.edu/milman-parry-collection-of-oral-literature/catalog?f%5Blocation_ssim%5D%5B%5D=Biha%C4%87&q=PN%2A+-recorded&search_field=all_fields, 2. 12. 2023)

U ovoj pjesmi nisu samo majke prikazane kao osjećajne osobe, i majka i ljuba često zaplaču, one ne mogu skriti svoje emocije. I ljubi i sestri su suze "udarile":

Ja kad čule obi sirotice / Njima grozne suze poletiše / Šta im kaza od Bunića Mujo. (The Millman Parry Collection of Oral Literature https://curiosity.lib.harvard.edu/milman-parry-collection-of-oral-literature/catalog?f%5Blocation_ssim%5D%5B%5D=Biha%C4%87&q=PN%2A+-recorded&search_field=all_fields, 2. 12. 2023)

I Mustaj-beg kao "direk" od Udbine ima saosjećanje prema majkama njegovih saboraca. Mustaj-beg je obećao svim majkama kojima su poginuli sinovi pomoći.

Mujo Velić u pjesmi *Ženidba Hrnjice Halila* tematizira upravo jednu od čestih tema,

pored mejdana, u krajiškim pjesmama. Dvije protagonistice djevojke, Fata i Anđa, čine srž same pjesme. Naime, Anđu je brat obećao udati za Vida, pa za Galu, a Anđa želi da se uda za Hrnjicu Halila, što njen brat rezantno ne želi. U ovoj pjesmi se prepliću dvije teme – junaštvo i ženidba. Upravo se prepliću događajnost i doživljajnost, pri čemu se za doživljajnost veže sudbina djevojaka Anđe i Fate. Fata je robinja djevojka. Ona živi život kako drugi hoće, dok se Anđa bori da živi život kakav ona želi. Njihov život "teče" u kući, kraj pendžera. One svoje zadovoljstvo "traže" u umjetnosti koju nudi kuća, a ne van kuće, što se ne kosi sa tradicionalnim normama tadašnjega vremena:

Kod pendžera derđef razapele / O nižu zlatom po bijelom platnu / O pijevaju divojke hobidv'je (The Millman Parry Collection of Oral Literature https://curiosity.lib.harvard.edu/milman-parry-collection-of-oral-literature/catalog?f%5Blocation_ssim%5D%5B%5D=Biha%C4%87&q=PN%2A+-recorded&search_field=all_fields, 2. 12. 2023)

Prema patrijarhalnim običajima brat "bira" muža za svoju sestru. Anđino pravo je ukinuto od strane njenoga brata Smiljanića. Međutim, Anđa ne posustaje u svojoj nakani da njen muž bude kladuški junak Halil Hrnjica. Kada se svome bratu suprotstavi, Anđa proživljava, ne samo duhovni teror, već i dotično fizičko nasilje:

Oho sad Ilije dofati kandžije / Oho ja kad uze perali kandžiju / ... Oho zar bi svoju vjeru privjerila / Oho svome bratu obraz ocrnila / Oho pa ošinu svoju seju Anđu / Oho ošinu je po plećim'bijelim / I to puče njojzi tanana košulja / I to pod košuljom koža divojačka / I to ja kad Anđi dodija kandžija / Oho reče Anđa brata poslušati The Millman Parry Collection of Oral Literature https://curiosity.lib.harvard.edu/milman-parry-collection-of-oral-literature/catalog?f%5Blocation_ssim%5D%5B%5D=Biha%C4%87&q=PN%2A+-recorded&search_field=all_fields, 2. 12. 2023)

I pored svega proživljenoga, Anđa je i dalje uporna u svojoj nakani. Tu joj pomaže njena drugarica Fata. Ovdje je zanimljivo da se primijeti da postoji posestrimstvo i prijateljstvo između njih dvije, kao i između Anđinoga brata Smiljanića i Fate. Naime, "drugačiji" su prijatelji, a ne neprijatelji.

U pjesmi se vidi još nešto, a to je da su pojedine žene i u to vrijeme imale u sebi, pored nježnosti, i stav i borbenost da se odupru svemu onome što nisu željele, a bilo im je nametnuto od njihovih porodica, naposljetku od društva. Naime, Anđa i Fata šalju "knjigu" Hrnjičinoj sestri Ajki na tursku Krajinu. Pišu joj da su joj oba brata poginula (jer im je Vid rekao da ih je obojicu ubio), te da ih Mustaj-beg "okaje".

U ovoj pjesmi (*Ženidba Hrnjice Halila*) izdvaja se još jedan ženski lik – sestra Muje i Halila Hrnjica, Ajkuna djevojka. I njen život je vezan za kuću. Dio epskih pjesama pjeva i o tom aspektu ženskoga iskustva – pranju veša, vezenju... Joy Magezis (2001)

navodi da se kod žena još u kamenom dobu razvila potreba za poslovima u kući. Žene su odigrale bitnu ulogu u kuhanju, održavanju vatre, pa i u pečenju gline. Te radnje su bile nezaobilazni dio njihove svakodnevnice. To su bile radnje koje su ih ispunjavale, u kojima su one bile najbolje. Postojala je podjela poslova na muške i ženske poslove, žene su te koje pripremaju opremu za sinove kada idu u borbe; one su te koje peru haljine svoje braće.

U muhamedovskih žena nalazimo istu onu ljubav k domu svome i djeci svojoj, kao svuda u ostalog našeg naroda. Žena je junaku najveća svetinja, sve će ti oprostiti, ali dotakni se rza i obraza, tu onad enmaš druge, nego glava s ramena. (Hörmann 1996, 59. i 60)

Andina snalažljivost i upornost donosi sretan završetak i za nju, i za njenu drugaricu Fatu. I u pjesmi *Ženidba Ograšović Ale* koju je, također, ispjevao bosanskohercegovački i bošnjački pjesnik epskih pjesama Mujo Velić, ispjevane su sudbine žena, njihovi životi, nadanja i borbe. Naime, u pjesmi je važan ženski lik Jela od Janka kapetana sa donjih Kotara, koja se želi udati za Ograšović Alu. Naime, Ale i ona su pretrpjeli mnoge nedaće da bi na kraju skupa ašikovali. I ovdje je prikazana žena, odnosno djevojka kao neko ko preuzima odgovornost za sebe, za svoju ljubav, za svoju sreću. Putem Jelice, izvršena je u ovoj Velićevoj pjesmi i deheroizacija Ale i u svjetlu borbe za ljubljenu, i u iskazivanju poštovanja prema majci i ocu. Ale traži od roditelja blagoslov da ide po Jelicu. Pri odgovoru njegove majke, primijeti se majčino ponašanje koje je u skladu sa društvenim normama toga vremena. Ona je spremna da njen sin ide u borbe i u ljute mejdane.

“Hajde, sinko, s hajirom ti bilo! / Tebi mama davno halalila, / Sinko dragi, dok te je rodila, / ... Nisam tvoga nagojila tela / Da ga crni deru gavranovi, / Već je majka nagojila telo / Da ga dile Nimci na mačovim, / Sinko dragi, u ljutom mejdanu, (Parry, Lord i Bynum 1979: 87. i 88)

Međutim, ubrzo slijede stihovi koji prikazuju majku koja ne može suzbiti nježnost svoga srca.

A zaplaka ostarila majka, / Grlom sina zove jedinoga: / “Iskreni se, moje dite milo, / Da ti viđam oči i obrve, / Da ti viđam ja junačko lice, / Kako ga je majka nagojila.” (Parry, Lord i Bynum 1979: 89)

Ale dolazi u dvorište Janka kapetana, tu je uveliko slavlje i veselje, sjede mladi oficiri među kojima je i Mate bakranina bana koji hoće da oženi Jelicu. Ale je snalažljiv u ispunjenju svoga cilja – ženidba Jelice. Jelici je žao što je Ale kasno došao jer su se već skupili njeni svatovi.

Vi 'de Jeli grozne suze liju, / Jer joj žavo Ogrošova sina, / Jer su njezni svati dokasali, / Pa se mila natrag povratila, / Povratila u halvat avliju, / Pa kod Ale kolo sastavila, / Evo 'vako Ali besidila: / "'Kuku, Ale, moje janjče rano, / Zašto si mi 'vako zakasnijo? (Parry, Lord i Bynum 1979: 122)

Jelicina sabranost, domišljatost i borbenost dolaze do izražaja kada govori Ali da sačekaju pa da krenu skupa "crnom Velebitu", te u tome što je opila "crljenikom vinom" svoga oca, svekra (budućeg), i Matu. Ona je pripremila sklonište za Alu jer mu se ustvari uvijek nadala. To "sklonište" je duša ženskoga svijeta satkana od lijepih emocija, a stihovi su satkani od "ženstvenosti", senzibiliteta ženske duše. Naime, odavno je prihvaćen pojam ženskog *pisma* nastao u okrilju francuske feminističke kritike 70-tih godina (H. Siksu, L. Irigaraj, J. Kristeva). Autorice, ali ženskim *pismom* mogu pisati i autori, u svojim tekstovima pišu o tijelu, ljubavi, bolesti, čežnji, odgoju – sve ono što čini identitet žene. Stil orijentacije ženskog *pisma* je čulan, necjelovit, diskontinuiran, metaforiziran, te mu je bogata erotička i tjelesna metaforičnost.

Žensko *pismo* predstavlja izraz ženskog iskustva: tijelo, tjelesnost, ženstvenost, subjektivnost, motiv nesvjesnog, imaginarnog. Po Helen Siksu žensko *pismo* je način pisanja koji afirmira prisnu povezanost žene s njenim tijelom. Specifično žensko književno stvaralaštvo je posebna vrsta diskursa koju karakterizira emocionalnost, čulnost, povezanost s tijelom. Naime, u stihovima ove pjesme (Ženidba *Ograšović Ale*), vezanim za sklonište, primjetna je invokacija ženske duše, ono što je poznato u novijim istraživanjima kao žensko *pismo*.

Hajde, Ale, pod bijeli kulu, / A u moju rumenu ružicu. / Tu ćeš naći cr'ljenku jabuku, / Pod jabukom bunar voda hladna. / Bije voda na dvan'es' fiskija / - pola zlatni', pola pozlatiti'. / Oko tepe jagus trambozani, / Svi kolajli žicom pofatani, / Ja sam zato, Ale, napravila, / Nadam ti se vavik do kotara. // Digni jtok u tepi mehanoj, / Tu ćeš naći cr'ljenike vina... / Pa prenoći hu đulbašći mojoj. / Ja ću sjutra jutro podraniti, / Ja ću tebi do bunara sići.... / A u bašći Jelice divojke, / Što je u njoj ruža posađena, / A što ima cvića svakojaka. (Parry, Lord i Bynum 1979, 123. i 124)

Ljubav pobjeđuje sve, pa i mejdane, kao što je prikazano u ovoj pjesmi krajiškoga kazivača Muje Velića. Ale i Jela su prošli mnogo nevolja, ali su pobijedili. Oboje su došli Alinoj kući ranjenih tijela, ali čistoga srca i ljubavi. Jelka je pomogla Ali žrtvujući sebe. Branila ga je svojim plećima, i naposljetku ona je ta koja je učinila njihovu ljubav mogućom.

Ali pjesne pričaju i o ženama junačkog srca: eno ti Ajkune, koja izbavlja svoga Aliju Alagića, eno junak-Begije, eno kćerke bega Ljubovića, koja Bagdat osvaja, te dobi od sultana pašaluk. (Hörmann 1996, 60)

Naime, postoje ženski subjekti koji razobličuju patrijarhalni obrazac, a to je upravo Jelka, koja spašava svoga dragoga – onoga koji je junak, i koja mu pomaže u mejdanu sa neprijateljem.

Vid ‘ de Jele doru ostavila, / Pa Gavranu Jelka doletila, / Za zlatnu ga jaku ufatila, / A nogom ga gurnu pod kolino. / Pade Gavran, a po njemu Ale. (Parry, Lord i Bynum 1979, 147)

Ženski likovi u epskim pjesmama Muje Velića svijet poimaju na dosta emotivan način, i tada su stihovi “obojeni” liričnošću. Tako je, kao u prethodno istaknutim epskim pjesmama Muje Velića, i u pjesmama *Ženidba Omerbega od Varada* i *Tokalija kralj traži glavu Đerzelez Alije*. U pjesmi *Ženidba Omerbega od Varada* majka otvara “sanduk”, “sprema sina jedinoga” te na njega stavlja “stambolsko odijelo”. Majka trpi unutaranju bol, ona sprema na mejdan sina jedinca. Majka ispraća sina i sama je svjesna da on ide na mejdan.

Stara majka kanat otvorila. / ... Momak viknu na avlinskim vrati: / “Ej, dovala, moja stara majko.” / Stara majka na avliji kaže: / “Hajikom ti putovanje bilo, / Sine dragi, u mene jedini, // Sine dragi u mene jedini. / Kud god iš’o, svojoj staroj majki doš’o. / Svital tebi obraz u divanu, / Premic’o ti vranac u mejdanu.” (Parry, Lord i Bynum 1979, 174)

I u pjesmi *Tokalija kralj traži glavu Đerzelez Alije* majka je osoba koja zaplače za tužnom sudbinom svoga sina, ona koja sina ispraća sa blagoslovima, ali i teškim uzdasima bolne duše.

Također, u istoj pjesmi (*Ženidba Omerbega od Varada*) “oglašava” se plač Zlatke Surguč Omer-bega i njene majke – Surguč-begovice. Zlatku prisilno udaju za “kaurina”, od zlog usuda spašava je Omerbeg i uzima je za svoju suprugu. Naime, potrebno je naglasiti da majka Zlatkina u pjesmi nema svoje vlastito ime nego se naziva po svome mužu. Lahko se može zamijetiti da se njen identitet gradi preko njenoga muža.

Pored Zlatke, u pjesmi se ističe još jedan ženski lik koji živi u boli i patnji – to je Janja kojoj je Omer-beg obećao da će ju oženiti. Ona saznaje da je oženio Zlatku, i poručuje mu da će mu biti druga supruga, što je na kraju pjesme i ostvareno. Pokazalo se da je teško voljeti istom ljubavlju dvije osobe, pobjeđuje ona kojoj srce više stremlji, a to je u ovoj pjesmi Janja.

“Lipa Zlatka Surguč Omerbega, / Ti ‘š ostati kod bijele kule / U Varadu, kod mog roditelja, / I kod moje osatrule majke, / Pa i’ služi u Varadu bilu. / A Janjo će sa mlom do Budima, / ... Pa će ljuba biti vezirova / Bez izmene dok teče Krajina.” (Parry, Lord i Bynum 1979, 227)

Kao u pjesmi *Ženidba Ograšović Ale*, tako i u ovoj Velićevoj pjesmi, prepoznamo

govor senzualne ženske duše, pisanje “perom” srca. Omer govori ocu šta mu je Janja poklonila, tj. dala mu je obilježje, a i on njoj, i obećali su ljubav jedno drugome.

Dala mi je tri đerdana bila, / Tri đerdana od vrata bijela, / Jedan đerdan pare carovice, / Dvi parice, žuta madžarija. / Drugi đerdan rumeno korinje, / Ja što moru raste u gradov', // Sve dva zrna, žuta madžarija. / A treći je žeženi' cekina: / U njoj, babo, trista madžarija. / Jedan dukat, više funduklija, / ... Dala mi je kapu zebulkinju. // Na njoj, babo, gora uslikata, / I na gori zelena livada. / Na livadi bunar voda 'ladna. / Kod bunara pali paunovi, / A na njihke lovci hударili, / Pa pucaju skutu paunove. / ... Pa na kapi dva pera pauna. / ... A ja njojzi uru iz nidara. / Ura dvista nosi madžarija, / Na njoj lanac od suhoga zlata. / I on dvista vuče madžarija. / ... I na lancu morska krbilenema, / ... Jedno drugom obilježje dali / I u tome vjeru zavjerili (Parry, Lord i Bynum 1979, 207. i 208)

Sve epske pjesme krajiškoga epskoga pjevača Muje Velića “odišu”, pored mejdana, i ljubavlju između dvoje zaljubljenih te majčinskom ljubavlju i sinovljevim poštovanjem prema majci. Tu se razobličuje herojska tradicija muškocentričnoga pogleda na svijet. Junaci svoje identitete grade ne samo na mejdanima, nego i u poštovanju svojih majki te u osvajanju srca svojih dragih ljuba. Tako i u pjesmi *Vid Karlović i raja ispod kraja*, junak Bosnić Delalija odlazi majci da traži blagoslov za odlazak u Kunaru planinu, da čuva raju Mustaj-bega. Ovdje motiv majke nije ništa manje različit od motiva majke u prethodnim pjesmama ovoga kazivača epskih pjesama.

Ženski lik Anđa u pjesmi *Ženidba Hrnjice Halila*, Jelica u pjesmi *Ženidba Ograšović Ale*, Jela od Henkalića bana u pjesmi *Vid Karlović i raja ispod Kraja* su prikazane suprotno od onoga kako su “živjele” u patrijarhalnom sistemu. Naime, Jela od Henkalića bana je aktivan ženski subjekt, ona se bori za ono što želi. Piše “knjigu” Bosnić Delaliji, javlja mu da ga hoće prevariti njen otac. Ona čak piše i “knjigu” Mustaj-begu, odnosno traži pomoć za Delaliju i njegove drugove.

U pjesmi *Tri silena bana udaraju na Undur* u temelju je želja janjočkoga bana da oženi lijepu Zlatku Ahmet-bega sa Undurovine. Međutim, kada Zlatka saznaje da je dolaze prositi, ona plače, ali njena sudbina postaje još teža – predaju je janjočkome banu. Treba napomenuti da je Anđa, kada je čula da dolaze po njenu drugaricu Zlatku, pokazala suosjećanje prema drugarici.

Pjesme Muje Velića su dokaz za to da se za ženu uvijek vezivala ljepota, fizička i duhovna. Velić svaki put, kada spominje djevojku ili ljubu, uz njih stavlja lijepe pridjeve, kao na primjer “kićena djevojka”, “milogrka ljuba”.

Nije teško uvidjeti da kroz historiju razvoja društva, ponajprije žena, težnja ka ljepoti i estetskom idealu tijela je uvijek prisutna. I danas se žena duboko povezuje s tijelom. Belma Bećirbašić napominje da “posvećenost unutaranjem svijetu svakako je ono što od

platonističke misli nedostaje u svijetu obuzetom vladavinom kapitala, razmjenom robe i sredstava, informatičkim progresom, marketinškom prezentacijom tijela, industrijom zabave i oružja, te iskrivljenim predodžbama o ljepoti...” (2011, 15)

Bošnjačke krajiške epske pjesme Muje Velića u sebi sažimaju kolektivno i individualno iskustvo pri čemu se u individualna iskustva ubrajaju i iskustva ženskih subjekata čije sudbine su satkane od ljubavi, sreće, ali i tuge i bola.

Zaključak

Mujo Velić, epski pjevač iz mjesta Kamenica iz okoline Bihaća se pokazao kao nadareni pojedinac, prenosilac usmene tradicije, historijskoga, društvenoga i kuturnoga života na Krajini. Kao i svaki kazivač epskih pjesama pofilirao je svoj stil kazivanja, dobro spojio svoj talenat, i poznavanje tradicije i kulturnih manifestacija svoje zajednice u to vrijeme.

Epske pjesme ovoga pjevača se nadaju kao pozornica događajnosti i doživljajnosti. Vješto spajajući faksiju i fikciju Mujo Velić svojoj publici (u vrijeme izlaganja) i danas (kada postoje zapisi njegovih pjesama) prenosi tadašnji život, običaje i tradiciju.

Kao i svakoj epskoj pjesmi, i u njegovim epskim pjesmama osnovu pjesme čine epski junaci sa svim svojim vrlinama i mahanama. Prije svega, profiliranje identiteta epskih junaka se daje preko mejdana i borbi. Međutim, ovi junaci se psihološki nijansiraju kroz odnose sa ženskim likovima u svojoj okolini. To su najprije njihove majke, ljube, sestre, zatim posestrime i krčmarice koje su sa druge strane međe njihovoga života, i uopće sa druge strane međe prostora Krajine.

U pjesmama ovoga epskoga krajiškoga pjevača je reprezentirano žensko iskustvo; njihovi identiteti, njihove želje, stremljenja, ljubavi, nadanja, tuge i radosti, zatim njihova funkcija i uloga u intimnom, privatnom prostoru njihove egzistencije. Uz ženske likove se, naravno, i u usmenoj epskoj poeziji uz žene vežu osjećaji, tanahnost duše, liričnost, baladesknost te njihova bezgranična ljubav prema bližnjima. Također, ni epski narodni kazivači, kao i sam Mujo Velić, nisu mogli ostati ravnodušni prema ljepoti žene.

Međutim, ženski likovi u ovim epskim pjesmama se vješto izdižu i na mejdanima, borbama, otmicama, uopće u situacijama kada se je očekivalo da žena bude pasivna. Samim time, krajiške epske pjesme Muje Velića svjedoče da su u bošnjačkoj krajiškoj epskoj poeziji žene bile aktivni članovi i sudionici društva. Rušile su epskocentričnu i patrijarhalnu sliku tadašnjega vremena. Ovim se poručuje ženama da trebaju da postanu ravnopravni članovi društva i na privatnom i na profesionalnom planu.

Usmena književnost u svim svojim rodovima i tipovima formulativnim izrazima priča

život, priča o događajima i likovima tadašnjega vremena i prostora, o tradiciji i običajima koji su vladali u to vrijeme. I bošnjačka krajiška epika kazuje iskustvo svoje zajednice, o čemu upravo svjedoče epske pjesme Muje Velića.

Izvori:

- The Millman Parry Collection of Oral Literature Widener Library, Room C, Harvard University.
- *Serbo-Croatian Heroic Songs*. Collected by Milman Parry, Alber B. Lord and David E. Bynum, Volume 14, Bihaćka Krajina: Epics from Bihać, Cazin and Kulen Vakuf (1979), Edited with Prolegomena and notes by David E. Bynum, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Literatura:

- Bauman, Zygmunt (2009): *Identitet: razgovori s Benedettom Vecchijem*, Zagreb: Pelago.
- Bećirbašić, Belma (2011): *Tijelo, ženskost i moć. Upisivanje patrijarhalnog diskursa u tijelo*, Zagreb – Sarajevo: Synopsis.
- Beker, Miroslav (1999): *Suvremene književne teorije*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Biti, Vladimir (1997). *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Zagreb: Matica hrvatska
- Bošković-Stulli, Maja (1977): *Usmenaknjiževnost kao umjetnostriječi*, Zagreb: Mladost.
- *Bošnjačka književnost u književnoj kritici – usmena književnost*, knjiga II (1998), priredili Đ. Buturović i M. Maglajlić, Sarajevo: Alef.
- Botica, Stipe (2013): *Povijest hrvatske usmene književnosti*, Zagreb: Školska knjiga.
- Braun, Maksimilijan (2004): *Srpskohrvatskajunačkapesma*, Beograd: Matica srpska.
- Burzynska, Anna / Markowski, Michal Pawel (2009): *Književne teorije XX vijeka*, Beograd: Službeni glasnik.
- Butler, Judith (2000). *Nevolje s rodom: feminizam i subverzija identiteta*, Zagreb: Ženska infoteka..
- Buturović, Đenana (1995): *Usmena epika Bošnjaka*, Sarajevo: Preporod.
- Castells, Manuel (2002): *Moć identiteta*, Zagreb: Golden marketing.

- Culler, Johnatan (2001), *Književna teorija: vrlo kratak uvod*, Zagreb: AGM.
- Denić Grabić, Alma (2010), *Bosanskohercegovački roman na kraju 20. stoljeća*, BZK Preporod, Brčko.
- Džafić, Šeherzada (2015): *Interkulturni (kon)tekst bosanskohercegovačke interliterarne zajednice*, Sarajevo: Dobra knjiga.
- Hörmann, Kosta (1996): *Narodne pjesme Bošnjaka u Bosni i Hercegovini I-II*, Sarajevo: Preporod.
- *Hrvatski enciklopedijski rječnik* (2002), Zagreb: Novi Liber.
- Kujundžić, Enes (1997): *Usmenaepika Bošnjaka*, Sarajevo: Svjetlost.
- Kunić, Mirsad (2012): *Usmeno pamćenje i zaborav. Krajiška epika i njeni junaci*, Tešanj: Biblioteka "Gradina" Knjiga 66.
- Lešić, Zdenko / Kapidžić-Osmanagić, Hanifa / Katnić-Bakaršić, Marina / Kulenović, Tvrтко (2006). *Suvremena tumačenja književnosti i književnokritičko naslijeđe XX stoljeća*, Sarajevo: Publishing.
- Lešić, Zdenko (2003): *Nova čitanja. Postrukturalistička čitanka*, Sarajevo: Buybook
- Magezis, Joy (2001): *Ženske studije*, Sarajevo: Editio civitas.
- Parry, Milman (1953): *Srpskohrvatske junačke pjesme*. Knjiga druga. Novi Pazar: Srpskohrvatski tekstovi sa uvodom i primjedbama urednika, Beograd i Kembridž: Srpska akademija nauka i Harvard University Press (SAD).
- Schmauss, Alois (1953): *Studije o krajiškoj epici*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Spahić, Vedad (2016): *Književnost i identitet: književnost kao prostor izazova u reprezentaciji / konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Tuzla: Lijepa riječ

Zbornik

- *Feminizam / postmodernizam* (1999). Ur. Linda J. Nicholson, Zagreb: Liberata: Ženski studiji.

Tekstovi

- Hajdarević, Hadžem: "Krajiška epika i njezin epski ambijent". U: *Krajiške epske pjesme* (1998), Bihać: NITP "Bošnjak", BIBLIOTEKA KLJUČANIN, priredio Nevzet Veladžić.
- Jakobson, Roman / Bogatirjov, Pjotr : "Folklor kao naročit oblik stvaralaštva". U:

Usmena književnost. Izbor studija i ogleda, Zagreb: Školska knjiga, priredila Maja Bošković Stulli.

Jedinice iz časopisa

- 1. Borić, Rada (1998): "Ženski identitet u jeziku." U: *Treća*, br. 1, vol. 1, Zagreb: Centar za ženske studije, str. 37 – 44.
- 2. Grosz, Elizabeth (2002): "Preoblikovanje tijela." U: *Treća*, 1, Zagreb: Centar za ženske studije, str. 6-25.
- 3. Hall, Stuart (2001). "Kome treba 'identitet'?" U: Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja, br. 64 / 10, Beograd: "Fabrika knjiga", str. 215 – 233.
- 6. Krnjević, Hatidža (1982): "O narodnim pjesmama." U: Amira Idrizbegović (ur.) *Narodne pjesme. Lirske, lirsko-epske, epske*, 3. izdanje, Sarajevo: IRO "Veselin Masleša", OO Izdavačka djelatnost, str. 5-33.
- 10. Siksu, Helen (2006): "Smeh meduze." U: *ProFemina*, 43-45, Beograd: Fond B92, str. 67-81.
- 11. Šovolter, Ilein (2001): "Žensko stvaralaštvo i ženska kultura." U: *ProFemina*, 25-26, Beograd: Fond B92, str. 159-166.

Representation of female identity in Muja Velić's epic poems

Summary

The thematic framework of this work is the Bosniaks of the Krajina epic poem by Muja Velić, specifically the way of representing the female narrative identity in his poems. This epic singer, originally from the area of Bihać (more precisely from the town of Kamenica), in a skillful way, with stylized formulaic expressions and knowledge of tradition, managed to portray the historical, social and cultural conditions of that time in his epic poetry. The aim of this work is to question the female experience expressed through these poems under the hypothesis that the author has succeeded in presenting a female identity. By interpreting and analyzing his songs, the representation of the identity of female subjects in the epic-centric society of that time will be carried out, then the function and role of women will be questioned and how they are profiled in the private, intimate sphere of life, and in what way in parties, fights, weddings and marriages.

Keywords: *oral literature, epic poem, specificity of the Krajina epic, female subjects.*

Nina Alihodžić – Hadžialić

Odsjek za komparativnu književnost i informacijske nauke
Univerzitet u Sarajevu; Filozofski fakultet

Kulturološki aspekti postratnog itinerarija

Sažetak

U radu analiziram roman *Stidovi i krivnje* bosanskohercegovačkog pisca Izeta Perviza u kojem je izvrsno prikazana refleksija ratnog i postratnog perioda kroz prizmu kulturoloških aspekata. Naracija je realizirana iz rakursa dva ženska lika, Anđe i Elvire kroz naglašavanje suptilnosti *ženskog glasa* u priči koja je u pozadini i gdje je akcentirana problematizacija zločinačke demagogije kroz propitivanje falocentrične kulture.

Istovremeno, ovaj roman je uspješan primjer duhovno – kosmičkog imaginarija u dimenziji iterološkog diskursa. Književno – kritička ali i kulturološka analiza izaziva reinterpretacije kategorija poput identiteta, egzila, doma i domovine kroz kritiku etnocentričnosti.

Ključne riječi: identitet; itinerarij; falocentrizam; kolektivno pamćenje i kolektivno sjećanje; kultura; postratna književnost

Po prvi put u životu tad je shvatio snagu riječi i kako one ne znaju lagati već, ma koliko ih vješto zamrsili, uvijek one nađu načina da nam saopšte istinu.

Izet Perviz (*Stidovi i krivnje*)

Uvod

Pozicija čitatelja ili književnog kritičara u susretu s romanom *Stidovi i krivnje* Izeta Perviza, istovjetno je obojena atmosferom zaključka da je “umjetnost život osvjetljen mišlju“. S tim u vezi, namjera pisca ispostavlja se kao pokušaj da odabranoj životnoj građi, u dosljedno provedenoj kauzalnosti fabule, provodnim motivima, postupcima likova

i situacijama, jednoj amorfnj materiji omogući postojanje kroz riječi. Zanimljivost piščeva postupka, temelji se na tome, da se on ne ustručava u dobu postmodernističke poetike, zauzeti poziciju pripovijedača „balzacovskog tipa“. Perviz se ne prilagođava ukusima unutarliterarne zajednice, stoga, ne „očijuka“ s potencijalnim čitateljima kroz poziciju pisca „bogate imaginacije“. Pripovijedaču je posve dovoljno da se smjesti u poziciju tzv. „sekretara društva“ jer je duboko, čak i tragično svjestan, da svijet o kojem pripovijeda nadaleko prevazilazi granice „zdravog razuma“. Stoga, prostor o kojem pripovijeda jeste bosnocentričan, ali političko – historijska kulisa koja ga okružuje, do te mjere je nepojmljiva, da pisac sam sebe zatiče u ulozi svjedoka stvarnosti koja se granični, s nečim što bi mogli nazvati „magijskim nadrealizmom“.

Distopijsko – utopijski prostor prošlesadašnjosti ili sadašnjepošlosti pojavljuje se kao kulisa atmosfere u kojoj se ratna stvarnost bosansko – hercegovačkih prostora heterotopijski ispisuje u labirintskim dubinama romana gdje kolektivni i individualni identiteti stvaraju amalgam mitskog. Kompleksnost pripovijedačava glasa je u tome što nam kao čitateljima, intertekstualni dijalog s fragmentima prošlosti, kako teče radnja romana, počinju odzvanjati u svijesti sve jače dobijajući dimenzije sablasne mitske stvarnosti. S jedne strane može nam se učiniti da je ovo roman jasno razrađene polifone strukture, gdje se dijalog različitih glasova prozire kroz svijest glanog lika, Elvire. Međutim, istog časa uočavamo da je ta narativna dimenzija, zapravo napuklina kroz koju se u onome što je vavilonsko brujanje svih glasova, očituje kakofonija kojom priča postaje „romanom krika“. Metonimijski niz u kojem se probijaju Glasovi likova metaforično se dodiruju u motivima „cvileža harmonike“ ubijenog Čamila, „raspukle utrobe“ Elvirina kofera, i sablasne buke „tišine bosanskih stećaka“.

Pisac priču o aktuelnoj stvarnosti narativizira kroz priču o groblju u selu Gorčinići koje postaje „živuća metafora“ poratnih godina bosanskohercegovačkog konteksta. Roman je završen kroz Epilog čime je strukturna kompozicija naracije, koja je realizirana kao jedan korak naprijed u vremenu i dva koraka nazad u sjećanju, zaokružena u potpunoj linearnosti fabule.

U potrazi za Pričom kroz aspekte dijaboličke energije umjetnosti

Mimetički detalji koji oblikuju atmosferu nestvarnosti u sablasnoj slici generacijskog ponavljanja, otvaraju u ovom romanu ironijsku dimenziju koja se temelji na paradoksu. Majstorski razrađena fabula se temelji, zapravo na tome da se zbivanja kreću u pravolinijskom pravcu, da bi se u vrtoglavom zaokretu, s konca priče vratila na sami početak.

Nigdje u Bosni nema greblja u kojemu su sahranjivane sve vjere i nevjere i nigdje u svijetu nema takvog groblja iz kojeg možeš čitati istoriju i sudbinu ne samo jedne nacije i njene države već i istoriju mnogih carstava čije se sudbine prelamaše preko ovih brdoviti krajeva, razbijajući podivljale istorijske valove od tvrdu bosansku glavu. U nekoliko riječi rečeno: nigdje u svijetu nećeš naći tužnije groblje.

Po cijeloj Bosni groblja su udaljena jedna od drugih, tamo je pravoslavno, a na drugom kraju muslimansko, ovdje jevrejsko, a ondje katoličko. Ako su baš, silom prilika morala dijeliti isto zemljište, onda su barem međusobno izdijeljena, ogradom, međom, ili kakvom drugom jasnom pregradom. Gorčinići, jedno pleme rastočebo u tri vjere, nikad nisu ni pomislili da se dijele, ni u ovom ni u onom životu. Ali dijelila ih je politika, vjera, istorija, tuđi računi i domaće pijavice kojima nidočega nije stalo do li moći, novca i lažnog autoriteta. Njihova dobrotu, naivnost i loše kolektivno pamćenje u dobroj mjeri su tome doprinosili. Jednostavno, ti Gorčinići nisu talentirani za istorijsku činjenicu i oduvijek su bili skloni nadomaštavanju, tako da se stvaran i konkretan događaj iz njihovog sela, samo dok bi prešao put između dvije generacije, već pretvarao u pravu fantaziju u koju niko normalan više ne bi mogao povjerovati. A njima samima bila je izgleda jedino važna ta, za druge neuhvatljiva, nit koja se provlačila kroz njihove priče i vezivala ih vremenom ... (Perviz 2016 : 359-360)

Rečeno u diskursu književnoteorijskog mišljenja, fabularni tok pripovijedanja temelji se na totalitarnom iskustvu svijeta. U tom smislu, jasno je prepoznatljiva pozicija pisca kao svjedoka koji pripovijeda o životima likova i slici društva u smislu jasne i statičke projekcije etičke opredjeljenosti.. Pervizov roman je djelo pisca izuzetne intelektualne usmjerenosti o stanovitoj „metafizici zla“, stoga je pravi junak romana spoznajni subjekt.

Terry Eagleton u svojoj knjizi *O zlu* pretpostavlja da: „zlo u osnovi nije tajanstveno, iako prekoračuje svakodnevnu društvenu determinaciju. Zlo je, kako ga ja vidim, doista metafizičko, u smislu da zauzima stav spram bića kao takvog, ne samo prema ovom ili onom dijelu njega. Ono ga nastoji u bitnom smislu iskorijeniti. Ali to ne znači da je ovo pretpostavka da je zlo obavezno nadnaravno ili da mu nedostaje ljudske kauzalnosti.“ (Eagleton 2011: 25)

S tim u vezi, u romanu su prisutne misli pisca o dijaboličkoj energiji umjetnosti koja predstavlja stanovito povlačenje iz pretjerane intelektuanosti u nešto što bi se moglo opisati kao „potraga za pričom“ kroz prelamanje perspektiva „beskrvnog intelektualizma“ u odnosu prema „krvožednom barbarizmu“. Perviz pripovijeda o odnosu povijesnog i transcendentnog, na način da ne prepozna sukob te dvije kategorije. Štaviše, kroz jezik i umjetnost realizira djelo puno životne energije, gdje se misterij umjetnosti ne stabilizira u nekom beživotnom objektu, već na bogat način priziva impulse života. Pisac priču o sudbinama protagonista otvara i kroz dimenziju duhovnosti, na način da povijest predstavlja u sferi samotranscendencije.

Tišina! Evo je. Kroz Podmezarnike, prema groblju, uspinje se jedna žena, raspuštene crne kose, u kaftanu. Da, to je ona, Elvira Suljagina. (...) Ispod ruža nazire se stomak. Jeste, trudna je. I zna, ako bude muško, daće mu ime Gorčin, ako bude žensko, zvaće se Anđa, pa neka vrijeme izmjeri svekolike naše jazove. (Perviz 2016: 360)

Klasično oblikovanje romana istovremeno supostoji s simptomom kojim se ta cjelovitost dokida fragmentarnošću koje se pojavljuju u intervencijama pripovijedača, koje zapravo nigdje ne prekidaju tok naracije bilo kakvim esejističkim tonom. Međutim kako je „velika priča“ ispričana iskustvima onih „malih“, a ove „male“ onom „velikom“, s stajališta književnopovijesnog i književnoteorijskog mišljenja, ovo djelo se potvrđuje ali i rastvara dekonstruktivističkim prelamanjem *priče* nad svojim zrcalnim odrazom. Time autorska poetika Izeta Perviza u interpretativnom diskursu skreće pažnju čitatelja na svoju, intertekstualnu i metatekstualnu dimenziju gdje se na tematskom nivou susreće sudbina glavnog lika Elvire koja napušta jedno „mjesto umiranja“ da bi u potrazi za sobom „umrla“ na drugom. Književnoteorijski diskurs obojen postkolonijalnom književnom teorijom i feminističkom književnom kritikom, jasno raspoznaje obrise identiteta protagonistice kroz foucaultovski heterotopijski „drugi prostor“ gdje se motiv groblja premrežava s lacanovskim „prošivenim bodom“ Imena Oca.

Uzmimo, primjerice, neobičnu heterotopiju groblja. Groblje je zacijelo „drugo“ mjesto u odnosu na obične kulturne prostore, ali je to prostor povezan sa skupom svih smještanja grada ili društva ili sela, budući da svaki pojedinac, svaka obitelj ima na groblju ponekog srodnika. Moglo bi se reći da groblje praktično odvajkada postoji u zapadnjačkoj kulturi, ali je ipak pretrpjelo važne preinake, budući da se do XVIII. stoljeća groblje nalazilo u samom srcu grada, tik do crkve. Tu je postojala hijerarhija svih mogućih vrsta grobova. Bilo je kosturnica u kojima su mrtvi gubili i zadnje tragove individualnosti, bilo je pojedinačnih grobova i grobova u samoj crkvi, koji su obično podizani prema dva modela, jednostavna kamena ploča s oznakom ili mauzolej sa statuama. Groblje, smješteno u sveti prostor crkve, poprima posve drukčije obilježje u modernoj civilizaciji i zanimljivo je da je u epohi ili civilizaciji koja se vrlo grubo određuje kao „ateistička“ u zapadnjačkoj kulturi nastao takozvani kult mrtvih. U osnovi, bilo je prirodno da se u epohi u kojoj se zbilja vjerovalo u uskrsnuće tijela i besmrtnost duše, zemnim ostacima ne pridaje ključna važnost. Naprotiv, od trenutka u kojem više nije bilo sigurno postojanje duše, niti da tijelo uskrsava, puno se veća pozornost izgleda poklanja posmrtnim ostacima koji su, naposljetku, jedini trag našeg postojanja u svijetu i u riječima. (Foucault 1967: 47 - 49)

S druge strane, paradoksalan psihoanalitički postulat iscrtava Jacques Lacan u sljedećim navodima: „Radi se još o tome koje smrti, one koje život nosi ili one koje nosi život“ (Lacan 1983: 288)

Sažeti njegove postavke u vezi s očinskom funkcijom, bilo bi pod znakom simplifikacije raznolikih pristupa. Teza je sljedeća: da samo onaj otac koji je funkcija, koji je, dakle, djelatan i nakon svoje smrti, jeste Otac u vidu patrijarhalnog simboličkog autoriteta. Konačno, Lacanova koncepcija jezika se nastavlja u tumačenju „ja“ kao mjesta (ne) slobode. Uznemirujuća je i upućuje na koncept rastrganog/rascjepljenog subjekta gdje se ne može ustaliti mogućnost fiksiranosti u bilo kojoj konstelaciji. Lacan daje primjer „prošivanja“ tj. *prošiveni bod (point du capition)*, čime se kruženje/lebdenje označitelja prekida u jasnom odredištu. Taj se elementarni pojam koji je esencijalan za ljudsko iskustvo, na koncu preinačuje u operativni mehanizam. Pri tome pojam Oca opisuje kao naj snažniji element „prošivanja“.

U kontekstu romana, posrijedi je puno više od samog povratka glavne protagonistice priče u rodni kraj nakon višegodišnjeg egzila. Elvirin povratak realizira gotovo ritualnu potvrdu kojom se odnosi vraćaju na mjesto postojećeg patrijarhalnog imaginarija. U kontekstu toga, pisac narativizira kulturološki patrijarhat kroz sljedeće zapažanje:

Iz gledali su kao prišarafljeni za stolice, kao da oduvijek sjede tako, u potpunom miru, oklopljeni tišinom, i čekaju da se odnekud pojavi nešto što će njihovim utrnulim životima dati konačan smisao, a ono se pojavi ovo auto i donese nju. Iznenađenje na njihovim licima bilo je gusto kao ilovača i niko ga nije mogao zatomiti, dok je ona prvo izvukavši one velike ručke iz utroba svojih kofera na točkove, otvarala smeđu torbu ovješenu joj o ramenu sve do bokova.

Ako je neko do tog trenutka sumnjao u identitet te žene, naprosto na mogavši da povjeruje da je vidi ovdje, na ovom mjestu, danas, u pola bijela dana, tad mu je moralo biti sasvim jasno da greške nema, ona je kći Suljagina. Njihovo zaprepašćenje sad bi zamijenjeno vjetrom nelagode koji se pronese od stola do stola. Krajničkom oka pogledali su jedni prema drugima, kao da pitaju šta sad da se radi. Svima se činilo da bi najnormalnije bilo da se ustane, okrene i svako se uputi za svojim poslom, ali znali su da to ne bi valjalo, pogotovo zbog te ženine odlučnosti koju su odsječeni i sigurni pokreti dovodili do granica drskosti. (Perviz 2016 : 6-7)

Usprkos samopouzdanju kojim je zračila suprostavivši se beskrupuloznom falocentričnom muškom univerzumu, pisac njen povratak otkriva i kroz oblike ženske suptilnosti. U epizodi njenog povratka vidi se ono što ranije nije vidjelo. Među ritualima odlaska i povratka i semantičke orijentacije tog okvira, svjedočimo priči koja otvara nove perspektive u kategoriji *putovanja* kao premještanja kroz transformaciju sebstva u pregorijevanju nutrine. U tom smislu bilježim riječi Deana Dude:

Putnica se vratila nešto drukčijom nego što je otišla, taj višak izaziva promjenu, promjena pokazuje narušenu ravnotežu, narušena ravnoteže omogućuje pripovijedanje. Ideja je posve podudarna s Lotmanovim (2001) tumačenjem da junak može biti samo onaj koji prelazi granicu i iz jednog semantičkog polja ili prostora ulazi u drugo semantičko polje ili prostor.

Možda je to na elementarnoj razini najtočnija definicija putnika i putovanja, koliko god bila uvjetovana semiotičkim projektom unutar kojega nastaje. (Duda 2012: 49)

Kroz ovaj aspekt priče, otvorene su nove perspektive o poimanju *iterologije* koju je davno prepoznao Michel Butor kroz „analitiku premještanja“.

„Predlažem novu znanost (one ovih godina rastu kao gljive, beru ih pod svačijom sjenkom, a neke će pri žetvi na kraju ipak donijeti plodove), usko povezanu s književnošću, znanost ljudskog premještanja koju ću iz zabave nazvati iterologijom jer u samoj riječi postoji premještanje.“ (Butor 1999: 24)

Na ovom mjestu se može razmotriti veza s pojmom *iterologije* u kontekstu elementarne razine definicije putnika i putovanja.

Prije samo dva mjeseca nije ona nikako razmišljala da se vrati. Ako je i bilo kakvih primisli, onda je to ostavljano za neke daleke godine ispred sebe. Ne, nemojte ni pomisliti da je najednom postala svjesna da više nije mlada i da tih nekih dalekih godina pred njom jednostavno više nema. Nije bilo tako. Pa ipak bilo je sasvim slučajno i tako nenadano da je, sutradan, kada se prvi put nakon toliko godina probudila u porodičnoj kući, naprosto vrisnula.

„Bože, otkud ja ovdje“, upitala se naglas, kao da ju je neka sila stravične snage podigla gore u Njemačkoj i spustila je urodnu kuću.

I bila je to sila. I to takva da joj se ni razum, ni volja, niti bilo šta u njoj nije moglo suprotstaviti. (Perviz 2016: 17)

Takav *kratak spoj* borgesovske „povijesti vječnosti“ u konačnici otvara svijet različitih modusa bosanskohercegovačkog povijesnog i individualnog identiteta. Ali pluralna perspektiva interpretacije događaja, kao i ideološka mitizacija prošlosti, koncepciju političko – historijskog romana rastvara na *dokument* o postmodernim užasima raznovrsnih ideoloških konstrukcija svjetova.

Zaključak

Sukladno postmodernoj hibridizaciji romanesknog diskursa, roman *Stidovi i krivnje* uspostavljen je kao zbir individualnog, ispovijednog i dokumentiranog svjedočenja o Zlu koje se heterotopijski u brisanom vremenskoprostornom kontekstu mitskim višeglasnim prodiranjem, iz lokalnog pretvara u globalno. Na tragu toga, ovaj roman skriva u sebi tragove postmodernističke poetike, u kojem se s naznakama historiografske metaficije, ostvaruje kroz „dvostruko kodiranje“. Također, roman biva realiziran i kao kulturološki esej o značenju zla u različitim kulturnim sistemima. Kroz pojedine aspekte prepoznaju se i piščeva razmišljanja o karakteru umjetnosti riječi na svojevrsnoj metarazini

sopstvenog prelamanja / propitivanja. U konačnici se pitamo u čemu je ljepota Pervizova napisanog prostora? Zasigurno nije u tome što se upoznajemo s piscem ispravne etičke i političke odgovornosti, već stoga što u njemu prepoznajemo nešto od naše nostalgичne naklonjenosti *donquijotevskom* kao romantično Lijepom u svima nama koji se komešaju s Riječju, svejedno bili mi pisci ili čitatelji.

Stidovi i krivnje roman neobičnog spoja *muzeja* i *labirinta*, kao spoj dva imaginarna prostora, kao čuvar memorije i kulturnog identiteta, a istovremeno umjetničko djelo koje Riječju ispunjava preveliku, opustošenu *ruševinu* svih nas, prepoznaje lica onih koje je spopalo ono istovjetno donquijoteovsko *ludilo ne umiranja*. Odavno je Cervantes znao da *bezimeno* prosvjetluca kroz pukotine jezika - „Meni se jedinom rodio don Quijote, a ja njemu“.

Štoviše, u interpretaciji ovaj roman je moguće protumačiti i u smjeru „određene literarnosti“ kojom je „natopljeno putovanje“. Dean Duda u knjizi *Kultura putovanja : uvod u književnu iterologiju* bilježi sljedeće: „Duga tradicija zapadnjačke književnosti pokazuje da je putovanje posve podudarno s osnovnim pretpostavkama pripovijedanja i otud njegova tematska kao i kompozicijska uposlenost, posve sukladna spomenutoj pretpostavci geografije da govori ljudima koji su ovdje ono što se zbiva tamo negdje iza sedam gora i dolina“. (Duda 2012: 48-49)

Danas, kada govorimo o književnosti, o njezinoj praksi i teoriji, napuštamo poznata nam mjesta u cilju *susreta* s različitim koncepcijama drugosti, kao suvremenom doprinosu interdisciplinarnih suočavanja, što rezultira da se o znanosti o književnosti, danas, samo može govoriti poštivajući i naglašavajući graničnost u svojstvenoj prelaznosti.

„Kraj“ svih ideologija, a napokon, kraj teze o stabilnom i jedinstvenom pojedincu je Zona u kojoj je otvorena mogućnost *premještanja* što podrazumijeva ne samo slobodu, već i odgovornost. Uočljivo je da je svaka dominirajuća koncepcija identiteta formalno i ideologijski sumnjiva, stoga se iz takve argumentacije nadaje zaključak, budući da smo prošli kroz višestruke prosudbe o ulozi literature, o njezinim učincima, da se identifikacija s drugim poduzima u cilju utvrđivanja vlastitog identiteta.

Promišljanje o pojmu identiteta je tema koja se aktualizira kao svjedočanstvo o piscima i čitateljima koji se vječno traže, prolazeći kroz procese višestrukih posudbi uloga koje potom pokušavaju artikulirati riječima.

U gotovo lirskoj atmosferi naracije, Izet Perviz legitimira naprijed navedenu tvrdnju kroz priču o „jedinstvenom stečku“ iz kojeg se groblje u selu počelo širiti na sve strane prizivajući da bude ispričano. Nit koja se provlačila kroz sve priče o tom stečku je neuhvatljiva, izmiče svakom razumskom nastojanju da se dodirne ali, kako pisac kaže: „Može je osjetiti samo onaj koji je proživio sa Gorčinićima barem desetak godina. Ali

samo osjetiti, jer ni on vam pouzdano neće moći kazati ...“ (Perviz 2016: 360)

U ovom kontekstu, izdvojila bih da u “poetici čitanja” zasnovanoj na aktivnoj ulozi recipijenta tj. u uzajamnom djelovanju čitatelja i teksta u dinamičnoj mreži komunikacije, granica između fikcionalnog svijeta i svijeta zbilje biva pod filozofijskim udarom zaplićući sve aspekte momenta igre u kompleksnoj suvremenoj prozi. Međutim, takav dijaloški odnos između teksta i njegovih čitatelja oslobađa književnost podređenosti različitim usmjerenjima suvremene teorije književnosti koja, u smjeni svojih različitih interesiranja, pomjera težište analize čas na subjektivnu interpretaciju književnog djela izlazeći iz apstraktnih okvira u “vrenja” različitih konteksta, čas se potpuno podređujući tekstu i formalnim načinima njegovog ustroja.

Književni tekst se aktualizira u procesu čitanja gdje čitatelj upisuje svoje viđenje stvari uvjetovano rekonstruiranjem autonomnog svijeta koji je ustrojen različitim semantičkim jedinicama teksta. Tradicionalno mimetičko čitanje značilo je potragu za izvorima, predlošcima u stvarnom svijetu što je udaljavalo iskustvo književnosti od valjanog tumačenja. Stanovitu je referencijalnost literature moguće ostvariti tek u presjeku pri kojemu se križaju svijet priče i iskustveni horizont čitatelja.

Čitatelji posjeduju interaktivnu ulogu i u konstituiranju stvarnog svijeta, tako što uspostavljaju vanjsku formu predmeta sukladno svojim doživljajima produžujući semantičku vrijednost nazočnih objekata. U tom smislu, prepoznatljiva nam je stanovita „dijabolička“ energija vrijednosti umjetničkih ostvarenja kroz susret dvije sintagme. Na skliskoj *granici* između „beskrvnog intelektualizma“ i „krvožednog barbarizma“, u Pervizovom romanu, pojmovi stida i krivnje susreću se u fenomenološkom preispitivanju.

Bibliografija

- Alihodžić Nina. *Poetics side of travelogue through the „accord of different worlds“*. U: *Studia Polensia*, Vol. 8 No. 1, 2019 (online first) <https://doi.org/10.32728/studpol/2019.08.0>
- Duda Dean. *Kultura putovanja : Uvod u književnu iterologiju*. Zagreb : Naklada Ljevak. 2012.
- Eagleton Terry. *Ideja kulture*. Zagreb : Jesenski i Turk. 2002.
- Eagleton Terry. *O zlu*. Zagreb : Naklada Ljevak. 2011.
- Foucault Michel. *Drugi prostori*. (Des espaces autres (conférence au Cercle d'études architecturales, 14 mars 1967), u: *Architecture, Mouvement, Continuité*, 5/1984, pp. 46-49.) Preveo s francuskog Mario Kopic

- Foucault Michel. *Riječi i stvari : arheologija humanističkih nauka*. Beograd : Nolit. 1971.
- Lacan Jacques. *Četiri temeljna pojma psihoanalize*. Zagreb : Naprijed. 1998.
- Perviz Izet. *Stidovi i krivnje*. Sarajevo : Centar Samouprava : Udruženje žrtava i svjedoka genocida. 2016.

Cultural aspects of the postwar itinerary

Summary

This work is the analysis of the novel titled Stidovi i krivnje of the Bosnianherzegovinian writer Izet Perviz who accentuates most wonderfully the reflections of both war and postwar periods through the prism of cultural aspects. The narrative is realized on the observation of two female characters, Anđa and Elvira, and emphasis of the subtlety of female voice in the background story which elaborates the problematic criminal demagogy whilst questioning phalloscentric culture.

Parallely, this novel is a very successful example of spiritual-cosmic imaginary within the itinerary discourse dimension. Literary critical but also cultural analysis challenges reinterpreting the categories such as identity, exile, home and homeland through criticism of ethnocentrism.

Key words: *identity, itinerary, phalloscentricism, collective memory and collective remembrance, culture, postwar literature*

Adresa autorice:

Nina Alihodžić – Hadžialić
 Odsjek za komparativnu književnost i informacijske nauke
 Univerzitet u Sarajevu; Filozofski fakultet; Franje Račkog 1
 71000 Sarajevo; BiH
 E-mail: ninaalihodzic@yahoo.com; nina.alihodzic@ff.unsa.ba

III. STUDIJE (POST)TRAUME

Elma Hadžić

Centar za mentalno zdravlje Ključ

Dean Ajduković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

*izvorni naučni rad
original scientific work*

Faktori rizika i oporavka u suočavanju sa nejasnim gubitkom

Sažetak

U radu su prezentirani teorijske postavke koje se odnose na tumačenje pojmova gubitak i žalovanje, tumačenje nejasnoga gubitka, kao i faktore rizika i oporavka u suočavanju s nejasnim gubitkom. Pregled dosadašnjih istraživanja na ovu temu ukazuje na potrebu distinkcije uzroka, tijeka i posljedica koje nejasan gubitak može ostaviti na individualnoj, obiteljskoj, kao i na razini zajednice. Cilj ovoga rada jeste ukazati na potrebu idiosinkratičnog pristupa procesu žalovanja kod članova obitelji nestalih osoba kroz identificiranje potencijalnih faktora rizika i oporavka. Neki faktori za neku osobu mogu predstavljati resurse, dok za drugu mogu biti prepreka u borbi sa dvosmislenošću i ambivalentnošću. Također, neki faktori, poput zamjenske djece, mogu predstavljati resurs koji olakšava proces žalovanja jednoj generaciji, ali pak i teret budući da se žalovanje i potreba za razrješenjem istog prenosi na sljedeće generacije.

Ključne riječi: gubitak, žalovanje, faktori rizika, faktori oporavka, nejasan gubitak

Tumačenje pojmova gubitak i žalovanje

Gubitak predstavlja stanje lišenosti nekoga ili nečega, može biti stvaran ili simboličan, iznenadan ili očekivan. U socijalnoj psihologiji najčešće govorimo o gubitku osobe,

pri čemu se gubitak odnosi na objektivnu situaciju u kojoj neko umire, a žalovanje na prirodne emocionalne (ambivalentnost koja se ogleda u istovremenom prisustvu različitih emocija, tjeskoba, osjećaj usamljenosti, bespomoćnost, osjećaj krivnje i samooptuživanje, tuga i čežnja za umrlim), kognitivne (šok i nevjerica, smetnje pamćenja i koncentracije, doživljaj gubitka kontrole nad životom, nametajuće slike umrle osobe, stalno razmišljanje o umrlom), tjelesne (umor, mišićna napetost, pretjerano znojenje, glavobolja, probavne smetnje, gubitak apetita, hipofagija ili hiperfagija, mučnina, vrtoglavica, kronični bolni sindrom) i ponašajne (pretjerana svrhovita ili nesvrhovita aktivnost, teškoće sa spavanjem, povlačenje od ljudi, odlazanja na mjesta i bavljenje stvarima koje podsjećaju na umrlu) reakcije ljudi na gubitak (Arambašić, 2008). Odnosno, žalovanje jeste proces koji traje, a njegov ishod ovisi o karakteristikama gubitka, karakteristikama ličnosti tugujućeg, kao i karakteristikama sredine u kojoj se gubitak desio i u kojem se dešava proces žalovanja (Arambašić, 2008). Prilikom opisa procesa žalovanja u upotrebi su uglavnom fazni modeli u okviru kojih se reakcije na gubitak opisuju kroz određene faze:

- a) Elisabeth Kübler – Ross (1969, prema Arambašić, 2008) na osnovu rezultata istraživanja u kojima su sudionici bili bolnički pacijenti koji su bolovali od neizlječivih bolesti, kao i članovi njihovih obitelji, nudi šestofazni model žalovanja koji se danas u velikoj mjeri koristi i prilikom opisa žalovanja za umrlom osobom. Ovaj model uključuje: poricanje, cjenkanje, ljutnju, očaj, depresiju i prihvatanje.
- b) John Bowlby (1980) nakon provedenih istraživanja privrženosti u kojem je nastojao identificirati znakove separacijske anksioznosti kod djece koja se, na kraći ili duži vremenski period, odvajaju od majke, nudi četverofazni model žalovanja koji obuhvaća otupjelost, čežnju za umrlim i traženje umrle osobe, dezorganizaciju i očaj, te fazu ponovne organizacije (Payne, 2000; prema Arambašić, 2008).
- c) Colin Murray Parkes (1970, prema Arambašić, 2008) je bio blizak Bowlbyev suradnik i, također, predlaže četverofazni model koji uključuje otupjelost, traženje umrle osobe i napadaje bola, depresiju i oporavak.
- d) Barbara Ward (1993, prema Arambašić, 2008) uvodi sedmofazni model žalovanja koji obuhvaća imobilizaciju, umanjanje važnosti gubitka, sumnju u sebe, otpuštanje izgubljenog, provjeravanje novih načina postojanja, traženje smisla i internalizaciju.
- e) Rando (1993, prema Preitler, 2015) u teoriji nazvanoj „6 R procesa“ govori o šest faza procesa žalovanja – prepoznavanje gubitka, emocionalne reakcije na separaciju, prisjećanje na i ponovno proživljavanje izgubljene veze, separacija od prošlog svijeta čiji je dio bila izgubljena osoba, prilagođavanje na novi život uz sjećanje na pretodni i reinvestiranje u novi svijet, dok je zadatak osobe koja žaluje prihvatanje i integriranje permanentnog gubitka na smislen način.
- f) Prema Dualnom procesnom modelu (Stroebe i Schut, 1999, 2010, prema O'Connor,

2023) tugujuća osoba svakodnevno oscilira između pola orijentiranog na gubitak kojeg karakteriziraju osjećaj tuge, intruzija na unutarnje procese i na vanjske aktivnosti, negiranje i izbjegavanje gubitka, te pola obnove u kojem tugujuća osoba uči da samostalno radi zadatke koje je prije radila sa izgubljenom osobom, da stvara nove veze i ulazi u nove uloge.

O završetku žalovanja se može govoriti kada se tugujuća osoba vrati na uobičajeni nivo socijalnog i psihološkog funkcioniranja, odnosno kada bude u stanju da prihvati gubitak, da proradi emocije koje se javljao kao reakcija na gubitak, da se prilagodi životu u kojem nema umrlog, da emocionalno „smjesti“ umrlog na neko drugo mjesto i da nastavi sa životom (Worden, 2002; prema Arambašić, 2008). Autori Holland i Niemeyer (2010, prema O'Connor, 2023) kritiziraju fazne modele procesa žalovanja, opisujući ih kao društveno uvjetovan način gledanja na gubitak, kao mit recept na koji ljudi žaluju, a ne kao na individualan proces.

Karakteristike nejasnoga gubitka

Pauline Boss 70-tih godina prošlog stoljeća, na osnovu iskustva u radu sa članovima obitelji američkih vojnika nestalih tijekom ratnih dešavanja u Jugoistočnoj Aziji i osoba oboljelih od Alzheimerove bolesti, uvodi termin nejasan gubitak koji najbolje opisuje situacije u kojima je:

- a) Osoba fizički odsutna, ali psihički prisutna (osobe nestale u ratu, usljed prirodnih nesreća, avionskih nesreća).
- b) Osoba psihički odsutna, ali fizički prisutna (osobe kod kojih je došlo do privremene ili trajne promjene svijesti zbog tjelesnih i/ili mentalnih oboljenja).

Nejasan gubitak je posebno težak zbog prisustva dvosmislenosti i ambivalentnosti. Dvosmislenost na kognitivnom nivou zapravo odražava dvosmislenost situacije u kojoj član obitelji ne zna da li je nestala osoba živa ili mrtva, niti što se s njom točno desilo. Ambivalentnost na emocionalnom nivou odražava istovremeno prisustvo različitih emocija prema nestaloj osobi. Tako član obitelji nestalog istovremeno može osjećati tugu jer je bliska osoba nestala, ali i ljutnju jer je napustila obitelj. Kod djece čiji su očevi nestali tijekom ratnih dešavanja, može se raditi o istovremenom prisustvu obje vrste nejasnoga gubitka, npr. otac je nestao u borbenoj akciji, a majka većinu vremena provodi tragajući za njim, ili su pak kod nje prisutni simptomi depresije (Boss, 1977). Nejasan gubitak ne treba nužno promatrati sa medicinskog aspekta, već u sklopu modela stresa i otpornosti, u kojem se nejasan gubitak opisuje kao kronična trauma (Boss, 1980). Boss i Carnes (2012) navode da proces psihološkog zatvaranja žalovanja ne mora nužno da

se desi sa pronalaskom posmrtnih ostataka ili sa zvaničnom potvrdom o smrti člana obitelji - dragih osoba se možemo sjetiti u određenim vremenskim peiodima i tijekom posjete određenih mjesta. Dalje, autori navode da bi bilo poželjno da terapijski cilj u radu sa tugujućim osobama, bez obzira o kojoj vrsti gubitka je riječ, bude usmjeren na traženje značenja u gubitku, odnosno na promjenu percepcije gubitka, a ne nužno na zatvaranje procesa žalovanja.

Nejasan gubitak je često istraživani u oblasti traganja za nestalim osobama. Osobe nestaju u mirnodopskim uvjetima najčešće kao posljedica otmica, bježanja od kuće ili usljed mentalnih oboljenja. U oblastima pogođenim ratnim dešavanjima, broj nestalih osoba je veliki. Procjenjuje se da je tijekom ratnih dešavanja na području bivše Jugoslavije nestalo oko 40 000 osoba, od čega je identificirano i pronađeno oko 70 %. Nestala osoba je pojedinac o kojem članovi obitelji nemaju nikakvih podataka i/ili koji je, na osnovu pouzdanih informacija, proglašen nestalim/nestalom kao posljedica oružanog konflikta, nasilja, prirodnih katastrofa ili drugih humanitarnih kriza. Osoba može biti proglašena nestalom na određeni period ili zauvijek – može biti živa ili mrtva, držana u zatvoru, smještena u izbjegličkom kampu u zemlji ili inostranstvu ili pak njeni posmrtni ostaci mogu ležati u nekoj od masovnih grobnica. Sa kulturološkog aspekta članovima obitelji i bliskim osobama je potreban „dokaz“ da je voljena osoba stvarno mrtva, da je otišla i da je više nema (Sarkin, Nettelfield, Matthews i Kosalka, 2014).

U okviru *Dijagnostičkog i statističkog priručnika za duševne poremećaje 5* (2014) u kategoriju *Stanja za daljnja istraživanja* uvršten je *Poremećaj perzistentnog kompleksnog žalovanja*, pri čemu kriteriji uključuju:

- A) smrt nekoga s kim je osoba bila u bliskom odnosu;
- B) prisutnost najmanje jednog od karakterističnih simptoma (perzistentna žudnja za pokojnikom, velika žalost i emocionalna bol kao odgovor na smrt, zaokupljenost pokojnikom i zaokupljenost okolnostima njegove smrti) u klinički značajnoj mjeri tijekom više dana i u trajanju od najmanje 12 mjeseci, a kod djece šest mjeseci;
- C) doživljavanje najmanje šest simptoma (teškoće u prihvaćanju smrti, doživljaj nevjerice ili emocionalna tupost u odnosu na gubitak, poteškoće u vezi s pozitivnim sjećanjem na pokojnika, ogorčenost ili ljutnja koje su povezane s gubitkom, samooptuživanje, pretjerano izbjegavanje okolnosti koje podsjećaju na gubitak, želja za vlastitom smrću kako bi se bilo s pokojnikom, poteškoće u vjerovanju drugim osobama, osjećaj usamljenosti ili odvojenosti koji traje od gubitka, osjećaj da je život prazan i besmislen, slabljenje osjećaja vlastitog identiteta, poteškoće u nastavljanju s ranijim interesima) u klinički značajnom opsegu, više dana u trajanju od najmanje 12 mjeseci kod odraslih i šest mjeseci kod djece;
- D) smetnje uzrokuju klinički značajnu patnju ili oštećenje u socijalnom, radnom ili drugim bitnim područjima funkcioniranja;
- E) reakcija žalovanja nije u skladu s kulturnim, vjerskim ili dobi primjerenim normama.

Barbara Preitler (2015) je nakon dugogodišnjeg psihoterapeutskog rada sa osobama koje su izgubile člana obitelji kao produkt konflikata ili političkih nasilja u Austriji, kao i sa članovima obitelji osoba nestalih nakon zemljotresa i cunamija koji su se desili na Šri Lanki, ponudila petofazni model suočavanja sa nestankom bliske osobe. Faze se međusobno preklapaju i nisu idiosinkratične za sve osobe:

- a) U prvoj fazi kaosa i destrukcije je karakteristično da su članovi obitelji usredotočeni na zadovoljenje bazičnih potreba, uz postojanje nade da je nestala osoba živa i zdrava.
- b) Druga faza traganja za nestalom osobom se javlja nakon inicijalnog šoka i spašavanja vlastitih života.
- c) U trećoj fazi se članovi obitelji nestalih nalaze između nade i očaja, većina članova obitelji ne prihvaća činjenicu da je nestala osoba možda ipak mrtva.
- d) U četvrtoj fazi su članovi obitelji izloženi velikom finansijskom, fizičkom i emocionalnom teretu, usljed neprestane potrage za informacijama o nestalom članu. Zbog nepostojanja potvrde o sigurnoj smrti, članovi i dalje tragaju i nerijetko se osjećaju zaboravljenim od strane pripadnika društvene zajednice.
- e) Peta faza zapravo predstavlja proces skrivenog tugovanja i obično se javlja nekoliko mjeseci nakon nestanka. Autorica navodi da je ovo period kada zapravo i započinje proces žalovanja, s tim, da članovi obitelji ne znaju da li će on biti dugoročan.

U stručnoj literaturi iz oblasti kliničke i socijalne psihologije se navodi da dugoročno suočavanje s nejasnim gubitkom može dovesti do niza poteškoća na društvenoj, obiteljskoj i individualnoj razini. Na društvenoj razini prisutni su fenomeni stigmatiziranja, izoliranja, izbjegavanja/povlačenja, nejasno definiranog statusa (član obitelji nestalu osobu treba proglasiti mrtvom bez obzira na to da li ima dokaze, kako bi mogao pravno regulirati svoj status) i odsustva kulturološki i vjerski adekvatnih rituala opraštanja. Na razini obitelji se mogu javiti učestaliji sukobi ili pak povećanje prisnosti među članovima, poteškoće u komunikaciji među članovima koje se u najvećoj mjeri odnose na tumačenje obiteljske strukture - tko je unutar, a tko izvan obitelji (Boss, 1977), mijenjanje uloga i potreba sa preuzimanjem obveza nestalog člana i borba protiv zaborava. Jedan od načina očuvanja obiteljske tradicije jeste rađanje "zamjenske djece" koja ona preuzimaju ulogu nestalog člana i u koju ostali članovi obitelji projiciraju želje, strahove i očekivanja što otežava proces njihove individuacije (Schellinski, 2020). Kod članova obitelji nestalih osoba se može javiti niz poteškoća na somatskom (Diabetes mellitus, giht, reumatoidni artritis, osteoporoza, karcinomi) i psihičkom planu (*Depresivni poremećaji, Anksiozni poremećaji, Poremećaj s prolongiranim žalovanjem, Posttraumatski stresni poremećaj*) (Quirk i Casco, prema Pérez - Sales, Durán - Pérez i Bacic Hertzfeld, 2000). Navedene poteškoće mogu se javiti kao posljedica neurobioloških promjena u mozgu u smislu

disregulacije hipotalamičko – pituarno – adrenalne ose (Nakajima, Ito, Shirai i Konishi, 2012), smanjenja volumena mozga i promjena u kognitivnim funkcijama (O'Connor, 2023), neadekvatne socijalne podrške, tendence ka samoizoliranju članova obitelji, kao i neadekvatnog odgovora društvenog sustava.

Faktori rizika u suočavanju s nejasnim gubitkom

Na osnovu pregleda literature u ovoj oblasti, mogu se identificirati sljedeći faktori:

Uzroci i uvjeti gubitka.

Posebno se stresnim smatraju iznenadni nestanci, nestanci u veoma stresnim i traumatizirajućim uvjetima poput ratova, prirodnih katastrofa, otmica zbog toga što mogu dovesti i do traumatiziranja članova obitelji (Bowlby, 1980, prema O'Connor, 2023).

Životne krize prije nestanka osobe.

Na suočavanje sa nestankom mogu utjecati i gubici prije nestanka, posebno ukoliko se radi o gubicima dragih osoba u stresnim uvjetima, kao i izloženost sekundarnim stresorima nakon nestanka poput poteškoća sa finansijama, pojava različitih oboljenja, gubici drugih bliskih osoba (Arambašić, 2008).

Nedostatak socijalne podrške tugujućoj osobi

Velike nesreće mogu dovesti do razora postojeće socijalne mreže, kumulacije stresa, slabljenja ličnih i društvenih resursa za suočavanje sa stresom. Područja u kojima su stradanja stanovništva i nestanci bili mnogobrojni se nakon ratnih dešavanja mogu pretvoriti u “zajednice žrtava” (Vlajković, 2009). Što se tiče odnosa zajednice najčešće predstavnici zajednice ne znaju šta da pitaju i kako da reaguju, nekada pomažu članovima obitelji nestalih prilikom traženja informacija, dijeljenja letaka. Zbog straha od negativnih reakcija okoline, neki članovi obitelji se odlučuju da i ne govore puno o svojim emocijama, a najčešće o svojim strahovima (Rando, 1992, prema O'Connor, 2023).

Demografske karakteristike.

Istraživanja u ovoj oblasti su ukazala na to da nestanak člana obitelji teže podnose osobe ženskog pola (Powell, Butollo i Hagl, 2010), osobe starije kronološke dobi (Basharat i sur, 2014; prema Isuru i sur., 2018), osobe čiji je nestali član u trenutku nestanka bio mlađe kronološke dobi (Preitler, 2015). Powell, Butollo i Hagl (2010) navode da na

suočavanje sa nestankom važnu ulogu ima i vrsta srodstva s nestalom osobom, pri čemu nejasan gubitak najteže podnose majke i supruge nestalih (Powell i sur., 2010). Robins (2010) navodi da nestanak teže podnose osobe višeg nivoa obrazovanja, budući da su do trenutka nestanka imale veću kontrolu nad svojim životom i da se kod njih može javiti smanjena rezilijentnost na nejasnoću koja ovaj gubitak nosi sa sobom.

Karakteristike ličnosti tugujuće osobe

Nestanak člana obitelji teže podnose osobe sa ličnim iskustvom psihičkih tegoba i članovi obitelji sa pozitivnom obiteljskom anamnezom mentalnih poremećaja prije nestanka člana obitelji (Heeke, Kampisiou, Niemeyer i Knaevelsrud, 2017). Izloženost kroničnom stresu (nestanku) može ubrzati i manifestaciju latentnih psihopatoloških pojava i stanja (Solomon, 1988, prema Preitler, 2015).

Karakteristični unutarnji procesi i ponašanja:

Holmes (2008) navodi prisustvo osjećaja tuge, krivnje, ljutnje i olakšanja koji se mogu javiti zajedno i u različitim fazama procesa žalovanja. Tuga je objašnjena kao emocija koja je perzistirajuća, te koja se može pojačati tijekom godišnjica, rođendana, vjerskih praznika, tijekom gledanja fotografija ili razgovora o nestaloj osobi. Osjećaj krivnje se, u osnovi, sastoji od četiri ključna elementa:

- Krivnja što se nije spriječio nestanak
- Krivnja zbog toga što je član obitelji potencijalno mogao prouzrokovati nestanak
- Krivnja što se nestanak nije dovoljno brzo otkrio
- Krivnja da se ne radi dovoljno na pronalasku nestale osobe.

Ljutnja se percipira kao najmanje socijalno poželjna emocija i može biti usmjerena prema sebi, ostalim članovima obitelji, agencijama koje su zadužene za traženje nestalih osoba, članovima uže i šire društvene zajednice.

Nepotpunost posmrtnih ostataka i pogrešne identifikacije.

Onemogućenost fizičkog traganja za posmrtnim ostacima (uz podršku drugih osoba i agencija) može dovesti do zakočenosti intrapsihičkog traganja (Glassock, 2011, prema Preitler, 2015). Bitno je napomenu i činjenicu da neke obitelji pokopavaju nepotpune posmrtne ostatke nestalih članova, obzirom da se oni mogu nalaziti u više masovnih i/ili individualnih grobnica sekundarnog i tercijarnog karaktera. Odluka o tome da

li pokopati nepotpune posmrtno ostatke i u kojem periodu može biti izvor sukoba među članovima obitelji. U Bosni i Hercegovini se do 2001. godine koristila metoda prepoznavanja odjeće, predmeta, karakterističnih obilježja nestalih osoba (npr. zubna proteza, šipka u udovima zbog lomova i sl.), da bi se uvođenjem DNA metode povećala točnost dobivenih rezultata. Ranija metoda prepoznavanja je mogla dovesti do pogrešnih identifikacija, pri čemu su članovi obitelji započeli proces žalovanja, da bi viješću o pogrešnoj identifikaciji taj isti proces ponovno bio zakočen, što je posebno rizično za mentalno i tjelesno zdravlje članova obitelji, može dovesti do javljanja nepovjerenja u institucije, ali i rivaliteta među članovima obitelji (onih koji su pronašli nestalog člana i okončali proces žalovanja i onih koji su primorani da taj proces počnu ponovno).

Faktori oporavka u suočavanju s nejasnim gubitkom

Karakteristične vanjske okolnosti i unutarnji procesi razvoja

Winnicott (1980, prema Preitler, 2015) govori o prijelaznim ili tranzicijskim objektima koji pomažu djetetu u procesu odvajanja od značajnih drugih osoba. Članovima obitelji nestalih osoba kao pomoć u procesu žalovanja mogu pomoći predmeti koji su pripadali nestaljoj osobi, njene fotografije, odjeća. Mogućnost materijalizacije tuge i drugih neugodnih emocija kroz pisanje tekstova, knjiga, poema, snimanje filmova posvećenim nestalim osobama mogu biti korisni prilikom zadovoljenja potrebe članova obitelji da se javno prizna njihova patnja (Parr, Stevenson i Woolnough, 2016). Nestanak člana obitelji često može predstavljati tabu temu pri čemu postoji pogrešno tumačenje da se pred djecom o ovoj temi ne bi trebalo razgovarati. Usljed nedostatka informacija dijete samo nastoji da zamisli nasilni čin na osnovu informacija kojima raspolaže, povlači se i prihvaća tišinu u obitelji kao nešto što se treba poštivati (Becker, 1992, prema Preitler, 2015). Posebno je potrebno obratiti pažnju na djecu kronološke dobi između pet i osam godina koja mogu razviti fantazme pomoću kojih poriču neželjenu stvarnost i u kojima se voljena osoba prikazuje kao živa, što dodatno može otežati proces žalovanja (Van Dexter, 1986, prema Preitler, 2015). Blaauw i Lähteenmäki (2002) navode da fantazmi o spašavanju nestale osobe mogu poslužiti i kao podloga za zaštitu samopoštovanja i samodeterminacije. Zbog toga je veoma bitno da u proces traganja za nestalom osobom i u proces opraštanja budu uključeni svi članovi obitelji, pri čemu treba voditi računa o tome da se informacije daju u skladu s razvojnim karakteristikama članova obitelji.

Kao jedan od bitnih unutarnjih procesa koji može olakšati suočavanje sa dvosmislenošću i ambivalentnošću jeste nada o kojoj govori Lazarus (1999) kao o vitalnom mentalnom resursu koji sadrži kognitivni i ponašajni aspekt, odnosno vjerovanje u moguć

pozitivan ishod i poduzimanje konkretnih aktivnosti s ciljem ostvarivanja postavljenih ciljeva.

Podrška vjerske i društvene zajednice

Za izražavanje emocije tuge potrebni su ekspresija, svjedoci i rituali. Ritualni omogućavaju vidljivost konačnosti smrti osobe koja napušta socijalni krug/ciklus, pri čemu je ožalošćena osoba pozvana da, kroz kulturološki i vjerski uvjetovane načine, ispolji svu bol povezanu sa svojim gubitkom (Preitler, 2015). Tijekom rituala opraštanja i ukopa tugujuća osoba dobiva i nove (nekada i povlaštene) uloge i prava u zajednici (Rehberg, 2004; prema Preitler, 2015) i dolazi do povezivanja tugujuće osobe sa predstavnicima zajednice (Blaauw i Lähteenmäki, 2002).

U slučaju nemogućnosti pronalaska posmrtnih ostataka, članovi obitelji nastoje svoje nestale članove sačuvati od zaborava kroz izgradnju spomenika, spomen ploča, snimanja filmova, vjerski prilagođenih procesa opraštanja. U Beogradu se nalazi Spomenik neznanom junaku koji je posvećen žrtvama Prvog svjetskog rata i Balkanskih ratova iz 1912. i 1913. godine. U Argentini, Peruu i Iranu članovi obitelji nestalih osoba su na odjeći ušivali slike i imena čime su ih nastojali sačuvati od zaborava (Preitler, 2015). U Bosni i Hercegovini postoje albumi sa slikama i osnovnim podacima o nestalim osobama koji se najčešće nalaze u prostorijama udruga koje okupljaju članove obitelji nestalih osoba.

Omogućavanje psihološke, pravne, socijalne i financijske podrške prije, tijekom i nakon identifikacije i ukopa

Neposredno nakon nestanka članovima obitelji su najbitnije socijalna i financijska podrška, uzimajući u obzir da u ratom pogođenim područjima u najvećem procentu nestaju muškarci, te da na ženama ostaje često i prevelik teret brige o novcu, smještaju, hrani, uvezivanjem sa članovima uže i šire društvene zajednice. Svaki od perioda traganja za nestalom osobom za sobom nosi i specifične rizike. Stoga, neophodno je omogućiti adekvatan pristup onim oblicima pomoći kroz koje bi članovi obitelji nestalih osoba mogli zadovoljiti svoje bazične potrebe. Zbog zadovoljena potrebe za pripadanjem, mogućnosti dijeljenja bola i patnje, te reguliranja statusa i traganja za nestalom osobom, članovi obitelji često organiziraju udruge koje okupljaju obitelji nestalih. Zbog poteškoća koje se mogu javiti na psihičkom planu, potrebno im je obezbijediti adekvatne servise za pružanje psihološke i socijalne podrške (Blaauw i Lähteenmäki, 2002).

Zaključak

Nestale osobe, uz djecu rođenu kao produkt seksualnog zlostavljanja u ratu, predstavljaju najdugoročniju posljedicu ratnih dešavanja kakvu pamti historija čovječanstva. Uvjeti nestanka u slučaju neinterkorporiranog traumatskog doživljaja mogu predstavljati kronično adversivno iskustvo ili pak traumu koja se može transgeneracijski prenijeti na buduće generacije, negativno utjecati na kvalitet individue, obitelji, ali i uže i šire društvene zajednice. Pojedine okolnosti poput rađanja zamjenske djece, povratka u zajednicu u kojoj se nestanak dogodio se mogu promatrati i kao faktori rizika i kao faktori oporavka. Nestanak može dovesti do zakočenosti procesa žalovanja, zaleđenosti u nekoj od faza žalovanja prema modelim opisanim ranije u ovom tekstu, s tim da je potrebno posebno naglastiti da na proces žalovanja treba gledati kao na individualan, idiosinkratičan, ovisan o individualnim, obiteljskim i društvenim resursima.

Literatura:

- Američka psihijatrijska udruga (2014). *Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje, peto izdanje*. Naklada Slap, Jastrebarsko.
- Arambašić, Lidija (2008). *Gubitak, tugovanje, podrška*. Naklada Slap, Jastrebarsko.
- Blaauw, Margriet i Lähteenmäki, Virpi (2002). Denial and silence or acknowledgement and disclosure. *International review of the Red Cross*. 84 (848), 767 - 783.
- Boss, Pauline (1977). A clarification of the concept of psychological father presence in families experiencing ambiguity of boundary. *Journal of marriage and family*. 39 (1), 141 - 151.
- Boss, Pauline (1980). The relationship of psychological father presence, personal qualities of wife and wife/family disfunction in families of missing father. *Journal of marriage and family*. 42 (3), 541 - 549.
- Boss, Pauline i Carnes, Donna (2012). The myth of closure. *Family process*. 51 (4), 456 - 469.
- Heeke, Carina, Campisiou, Christina, Niemeyer, Helen i Knaevelsrud, Christine (2017). A systematic review and meta - analysis of correlates of prolonged grief disorder in adults exposed to violent loss. *European journal of psychotraumatology*. 8 (6), 1 - 20.
- Holmes, L. (2008). Living in limbo. The experiences of, and impacts on, the

families of missing people. *Missing people*.

- Isuru, Amila, Hewage, S. N., Bandumithra, Padmakumara i Williams, S.S. (2018). Uncorfmied death as a predictor of psychological morbidity in family members of disappeared persons. *Psychological medicine*.1(8). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/S003329718003793>
- [Lazarus, Richard, S. \(1999\). Hope: an emotional and a vital coping resource against despair. *Social research*. John Hopkins University press. 66 \(2\), 653 - 678.](#)
- Nakajima, Satomi, Ito, Masaya, Shirai, Akemi i Konishi, Takako (2012). Complicated grief in those bereaved by violent death: the effects of post-traumatic stress disorder on complicated grief. *Dialogues in clinical neuroscience*. 14 (2), 210 – 214.
- O`Connor, Mary – Frances (2023). *The grieving brain. The surprising science of how to we learn from love and loss*. HarperCollins Publisher, New York.
- Parr, Hester, Stevenson, Olivia i Woolnough, Penny (2016). Searching for missing people: families living with ambiguous absence. *Emotion, space and society*. 19 (2016), str. 66 – 75.
- Pérez – Sales, Paul, Duràn – Pérez, Teresa i Bacic Herzfeld, Roberta (2000). Long – term psychosocial consequences in first – degree relatives of people detained – disappeared or executed for political reasons in Chile. A study in Mapuce and non – Mapuce persons. *Psicothema*. 12, 109 – 116.
- Powell, Steve, Butollo, Willi i Hagl, Maria (2010). Missing or killed. The differential effect on mental health in women in Bosnia and Herzegovina of the confirmed or uncorfmied loss of their husbands. *European Psychologist*. 15 (3), 185 - 192.
- Preitler, Barbara (2015). *Grief and disappearance, Psychosocial interventions*. Sage.
- Robins, Simon (2010). Ambiguous loss in a non - western context: families of the disappeared in postconflict Nepal. *Family relations*. 59 (3), 253 - 268.
- Sarkin, Jeremy, Nettelfield, Lara, Matthews, Max i Kosalka, Renee (2014). Bosnia i Herzegovina. Missing persons from the armed conflicts of the 1990s: a stocktaking. International commission on missing persons. Sarajevo.
- Schellinski, Kristina, E. (2020). *Individuation for adult replacement children. Ways of coming into being*. Routledge.
- Vljaković, Jelena (2009). *Od žrtve do preživelog*. Žarko Albulj.

Risk and recovery factors in dealing with ambiguous loss

Abstract

The paper presents theoretical postulates related to the interpretation of the terms loss and mourning, interpretation of ambiguous loss, as well as risk and recovery factors in dealing with ambiguous loss. An overview of previous research on all topics indicates the need to distinguish causes, courses and consequences that a ambiguous loss can leave at the individual, family, as well as community level. The aim of this paper is to point out the need for an idiosyncratic approach to the grieving process in family members of missing persons by identifying potential risk factors and recovery. Some factors for one person may be resources, while for another they may be an obstacle to struggling with ambiguity and ambivalence. Also, some factors, such as replacement children, can represent a resource that facilitates the grieving process for one generation, but also a burden since mourning and the need to resolve it are passed on to the next generations.

Keywords: *loss, mourning, risk factors, recovery factors, ambiguous loss*

Adresa autora:

Elma Hadžić,
Centar za mentalno zdravlje Ključ,
Šehićka 1, 79 280 Ključ,
hadzic_elma@yahoo.com

Dean Ajduković,
Sveučilište u Zagrebu,
Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb,
dajdukov@ffzg.hr

Hamza Memišević
Bošnjački institut-Fondacija Adil Zulfikarpašić

stručni rad
professional work

Nastanak Republike Srpske od regionalizacije do strateških ciljeva

Povijesna rekonstrukcija: pozadina šest strateških ciljeva Skupštine srpskog naroda u BiH

To da je Republika Srpska najveći trijumf srpskog naroda potkraj XX. stoljeća jest često korištena fraza unutar srpskog društva kojom se nedvojbeno (bez obzira na postojeću diferenciranost sukladnu raslojenosti društva raznovrsnih uzročnika) odražava širina nacionalnog suglasja u kontekstu (po)ratnih ciljeva. *Pirova pobjeda* može se razumijeti sa stanovišta činjenice da su Srbi početkom agresije na Bosnu i Hercegovinu kontrolirali 70% teritorija, a kraj rata dočekali s 49% teritorija. Republika Srpska je 1995. godine inkorporirana u državno – pravni poredak Bosne i Hercegovine, iako je po osnutku (9. januara 1992.), označena sastavnom federalnom jedinicom Savezne države Jugoslavije. Daytonskim mirovnim ugovorom Republika Srpska postala je dijelom Bosne i Hercegovine, odnosno jednim od dva bosansko-hercegovačka entiteta.

Knjiga *Nastanak Republike Srpske od regionalizacije do strateških ciljeva* nastoji objasniti procese koji su doveli do klimaksa pojavnosti ekspanziona velikosrpske politike u Bosni i Hercegovini. Autorima je bio cilj kroz šest poglavlja obuhvatiti prijelomne trenutke političkih odnosa u Bosni i Hercegovini do 1992. godine, zaključno sa šest strateških ciljeva *Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini* od 12. maja 1992. godine. U sažetom osvrtu na knjigu, pozornost će biti usmjerena na organiziranje srpskih autonomnih oblasti, a prilikom raščlambe, posebnu analizu zaslužuje djelovanje *Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*. Čitave dvije godine (1991. i 1992.), srpska je politika podredila stvaranju predodžbi o *šest strateških ciljeva*, a kada su ti ciljevi izglasani, značajniji dio njih je već zaživio unutar djelatne političke i vojne stvarnosti. Spomenute ciljeve stoga nije trebalo realizirati, nego (o)čuvati.

Što je simptomatično u samom nazivu spomenute *skupštine*? Jezična odrednica -u *Bosni i Hercegovini*, najbolje ilustrira stvarni cilj *Skupštine srpskog naroda u Bosni i*

Hercegovini. Srbi nikada nisu prihvatili odrednicu –iz *Bosne i Hercegovine*, s obzirom da bi takva jezična konstrukcija implicirala njihovu opredijeljenost ka Bosni. Koristeći –u *Bosni i Hercegovini*, Srbi obavljaju svoju primarnu misiju, u svojstvu ekspoziture Beograda u Bosni i Hercegovini. Do samog nastanka *skupštine* dogodilo se nekoliko važnih procesa u BiH. Svakako da su izbori u mjesecu novembru 1990-te godine važan moment u modernoj povijesti BiH, a pojava *Stranke demokratske akcije* primorala je srpsku politiku na promjenu politike u BiH. Početkom mjeseca septembra 1990-te godine, Radovan Karadžić u intervjuu za sedmičnu reviju *Oslobođenja*, na pitanje zašto su Srbi u Bosni i Hercegovini mirni, za razliku od Srba diljem Jugoslavije, odgovara sljedeće: “*ovdašnji Srbi uglavnom nisu insistirali na mitinzima zbog toga što je bosanskohercegovačko zvanično rukovodstvo bilo solidarnije sa zvaničnom politikom Srbije i njenim zahtjevima nego ostala republička vodstva*”.¹

Početkom 1991. godine srpska politika aktivira nasilne planove, koji će onemogućiti stvaranje nezavisne Bosne i Hercegovine. Tako se kreće s formiranjem *zajednica opština*, što dovodi do urušavanja prethodnog sistema. Što je bila stvarna pozadina *zajednica opština* razvidno je u slučaju *Zajednice opština Bosanske krajine*, koja je dobila ulogu organizacije i pripreme za ratna djelovanja. Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju, takvu je praksu označio spremnošću *Srpske demokratske stranke*: “*da se i silom suprotstavi mogućnosti pretvaranja Bosne i Hercegovine u nezavisnu jedinstvenu državu*”.² Sljedeći važan događaj jest dokument, nastao na sastanku rukovodstva SDS-a, prilikom čega je raspravljano što činiti, ukoliko Bosna i Hercegovina krene putem nezavisnosti. Odlučeno je da srpska strana treba insistirati na poštivanju saveznog ustava u BiH i podrivati republički poredak BiH.³ Savezni ustav pogažen je od strane Srbije, kada je ukinuta autonomija pokrajinama, odnosno kada je Srbija uspostavila republičko ministarstvo vanjskih poslova. Suština takve subverzivne politike, ogledala se u stvaranju faktičkog stanja, odnosno prihvatanju stanja koje bi konvergiralo sa srpskim nacionalnim ciljevima, odnosno o njihovoj temeljitoj reviziji ukoliko (ciljevi) nisu korespondirali. U međuvremenu dolazi do srpske pobune u Hrvatskoj. Zašto je pobuna inicirana, može se saznati iz razgovora vođenog između Karadžića i Miloševića. Taj je razgovor ukazivao na srpske političke planove u vezi s teritorijem BiH i Hrvatske. U razgovoru se predočava plan u kojem: “*teritorije oko Banja Luke, zajedno s postojećim osvojenim srpskim područjem u Hrvatskoj, treba da postanu zapadna granica “srpske” države, koja će obuhvatiti 70 do 75 procenata teritorije Bosne i Hercegovine*”.⁴ Rukovodstvo SDS-a u mjesecu septembru donijelo je odluku o formiranju srpskih autonomnih oblasti, koje su smatrane sastavnim dijelom savezne jugoslavenske države. Na teritoriji BiH u periodu od septembra i novembra

1 *Nedelja sedmična revija Oslobođenja, 02.09.1990.*

2 *Predmet: IT-00-39-T Datum: 27. septembar 2006.*

3 *Ibid.*

4 *Ibid.*

1991. godine, sprovodi se proces *regionalizacije*, odnosno, stvaranja srpskih jedinica u BiH. Srpske autonomne oblasti pored destruktivnog odnosa spram teritorijalne cjelovitosti Bosne i Hercegovine, imale su za cilj potpuno urušavanje državno – pravnog poretka Bosne i Hercegovine. Momčilo Krajišnik autonomne oblasti i regije smatrao je sredstvom unifikacije srpskog prostora, ali i sredstvom za urušavanje centraliziranog ekonomskog sistema BiH. Na drugoj sjednici *Skupštine srpskog naroda u BiH* Krajišnik ističe: “*Moramo razbiti birokratski pristup centralizovane ekonomske moći vlasti u BiH... Cilj nam je da se svi republički fondovi decentraliziraju, da najveći dio prihoda od građana i pravnih lica ostaju opštinama, regijama i autonomnim oblastima, a samo određena kotizacija da se uplaćuje Republici Bosni i Hercegovini*”.⁵

Dok se proces regionalizacije odvijao, poslanički klub SDS-a, a uz pomoć *Srpskog pokreta obnove*, formira *Skupštinu srpskog naroda u BiH*, 24. oktobra 1991. godine. Novoformirana skupština brojala je 82 člana, a pored poslanika SDS-a i SPO-a, u njenom su radu učestvovali i članovi *Saveza komunista*, kao i *Reformisti*. Do kraja 1991. godine, *skupština* je usvojila niz odluka, čime se svakako izdvajaju odluke o verifikaciji autonomnih oblasti, zatim ostanku srpskog naroda u Jugoslaviji, te formiranje Republike srpskog naroda u BiH.

U januaru 1992. godine, skupština je proglasila *Republiku srpskog naroda BiH*, kojoj je cilj bio institucionaliziranje srpskih regija u BiH, radi lakšeg pripajanja *krnjoj* Jugoslaviji. Poslanik Najdanović osvrnuo se na proglas *Republike srpskog naroda BiH* riječima: “*da je srpski narod u Bosni i Hercegovini za samo godinu i po dana... postepeno ali sigurno postao kovač svoje sudbine*”.⁶ Nakon što je proglašena srpska republika u BiH, naredni korak podrazumijevao je uspostavu *državnog aparata* te republike. Tako se 11. januara 1992. godine formira *Ministarski savjet*, koji preuzima obavezu realizacije ciljeva iz *Deklaracije Republike srpskog naroda BiH*.⁷

Momčilo Krajišnik dan pred referendum o nezavisnosti BiH ističe da je srpski cilj podjela BiH, a da međunarodna zajednica također razmišlja u tom pravcu. Plediranje Krajišnika za podjelu BiH mimikrija je stvarnom cilju, koji je išao ka zatiranju Bosne i Hercegovine kao zasebnog političkog subjekta i bošnjačkog naroda. Podjela, premda unutarnja, dogodila se tek nakon sloma velikosrpskog sna o Bosni kao zalogaju, koji treba *progutati* srpski stomak. Sjednica *Skupštine srpskog naroda u BiH* od 12. maja 1992. godine, jest impuls da se krene u očuvanje stečenih pozicija. Strateški ciljevi uključivali su: 1. Razdvajanje srpske nacionalne zajednice od druge dvije skupine (Bošnjaka i Hrvata), 2. Uspostava koridora između Semberije i Krajine, 3. Uspostavljanje koridora u dolini rijeke Drine, 4. Uspostava granice na rijeci Uni i Neretvi, 5. Podjela Sarajeva na srpski i muslimanski dio, 6. Izlaz srpske republike BiH

5 Robert Donia, *Iz skupštine Republike Srpske 1991 – 1996*, str.120.

6 *Nastanak Republike Srpske od regionalizacije do strateških ciljeva (1991 - 1992)*, str. 137.

7 *O ciljevima deklaracije pogledati: Ibid. str. 142*

na more. Treći strateški cilj koji je počivao na eliminaciji rijeke Drine kao granice, u razdoblju mjeseca maja 1992. godine dobrim je dijelom ostvaren, što je eo ipso, značilo i nestanak Bošnjaka i drugih nesrpskih naroda s tih područja. Okupacijom Višegrada, Foče i drugih gradova na Drini i preko Drine, razbijena je kompaktnost bošnjačkog stanovništva. Time je realiziran 1. i 3. strateški cilj. Važnost opsade i kasnije podjele Sarajeva Karadžić je objasnio sljedećim riječima: “*Alija nema državu dok mi imamo dio Sarajeva... borbama za Sarajevo držimo borbe daleko od Krajine, daleko od Semberije, daleko od Drine, daleko od svih onih krajeva gdje bi se, eventualno mogli sukobiti sa Muslimanima. Jer, borbe oko Sarajeva odlučuju sudbinu BiH i mi smo to i ranije slutili i o tome govorili*”. (Donia, Rober, 54)

U prilogu knjige objavljena je korisna dokumentacija o djelovanju srpske strane u razdoblju obuhvaćenom analizom. Ipak, zaključak knjige nije ispratio ono što je predočeno u studiji. Republika Srpska nije uspostavljena radi razaranja multietničke i multikonfesionalne strukture BiH, već poradi uništenja bošnjačkog naroda kao ključnog temelja i kohezijskog faktora jedinstvene (cjelovite) BiH. Inzistiranjem na multietničkoj paradigmi, mistificira se stvarna težnja, kojoj se ne može doskočiti ukoliko pristup nema ispravno ishodište. Slijedom toga, važno je napomenuti da je tzv multikonfesionalni karakter imala i vojska Republike Srpske, koja je u svojem sastavu imala *Samostalnu muslimansku jedinicu Meša Selimović*.

Literatura:

- Donia, Robert: *Iz skupštine Republike Srpske 1991 – 1996*
- Džananović, Muamer; Medić, Jasmin; Karčić, Hikemt: *Nastanak Republike Srpske od regionalizacije do strateških ciljeva 1991 – 1992.*, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Unverziteta u Sarajevu , Sarajevo.
- Oslobođenje, Nedjelja sedmična revija Oslobođenja, Sarajevo, 02.09.1990.

Adresa autora:

Hamza Memišević
Bošnjački institut - Fondacija Adil Zulfikarpašić
hamzamemisevic@gmail.com

Svevremenska i sveprostorna umjetnost Husnije Topića*

Šeherzada Džafić

Husnija Topić, renomirani umjetnik iz Cazina, postao je prepoznatljiv po svojim jedinstvenim, originalnim, ali nadasve djelima neprocjenjivo visoke vrijednosti. Žanrovska svestranost, motivska raznovrsnost, a jedinstvenost u oblikovanju pojavnog svijeta, stavlja ovoga umjetnika u sami vrh evropske, ali i svjetske umjetnosti. Njegova djela obuhvaćaju širok spektar tema, a ta tematska raznolikost proteže se od portreta i pejzaža do apstraktnih kompozicija i društveno angažiranih djela. Njegovi portreti često prikazuju poznate ličnosti, ali i obične ljude, pri čemu svaka slika odiše dubokom emocionalnom snagom i introspekcijom. U pejzažima, Topić istražuje ljepote prirode, stvarajući slike koje prenose mir, ali i snagu prirodnih elemenata, a njegova sposobnost da precizno prikazuje svjetlo i sjenu doprinosi stvaranju dubine i dinamike na platnu. Pri svemu tome, njegove slike nisu samo vizualno privlačne, već i izazivaju emocionalni odgovor promatrača. Kroz izraze lica, poze i odabir boja, Topić uspijeva prenijeti širok spektar emocija – od melankolije i tuge do radosti i kontemplacije, a što čini da se u portretima podrazumijevaju i djelovanja određenih ličnosti (posebno iz povijesti Bosne i Hercegovine, usmene književnosti, ali i poznatih ličnosti koje su obilježile evropsku umjetnost). Inovativnošću u upotrebi boja, sa unosom tradicionalnog kolorita, Topić uspijeva uhvatiti suštinu karaktera i (p)osebnosti subjekta. Njegovi portreti često sadrže i detalje koji odražavaju život, djela i djelovanja tih osoba, bilo da se radi o suptilnim izrazima lica ili simboličnim elementima u pozadini (dobar primjer je naslovna slika ovoga broja), koji pružaju dublji uvid u unutarnji svijet i emocije prikazanih osoba. Osim portreta i pejzaža, Topić se bavi i društveno angažiranim temama, istražujući i iznoseći složene društvene teme, posebno one vezane za historiju i bosanskohercegovačku tradiciju, često koristeći simbolizam i metafore kako bi izrazio svoje stavove i izazvao promišljanje kod promatrača. Time Husnija Topić ide u red angažiranih umjetnika s nesebičnom željom da doprinese promjenama kroz svoje visoko sofisticirano umijeće i umjetnost. Njegov doprinos je nemjerljiv, i sigurno će, baš poput njegovih djela koji se vraćaju duboko u prošlost, odraz imati duboko u budućnost, a mi možemo biti sretni što imamo priliku biti dio njegovoga vremena, i njegove radove doživjeti i u skladu s njihovim vrijednosnim po(r)ukama i živjeti.

*Povodom naslovnice ovoga X i XIV broja Post Scriptuma